

**Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет
Кафедра мистецьких дисциплін з методиками навчання**

**Є.В. Роговська
В.В. Рутецький**

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
до практичних занять з дисципліни**

НАРОДОЗНАВСТВО І МУЗИЧНИЙ ФОЛЬКЛОР УКРАЇНИ

014 Середня освіта (Музичне мистецтво)

Житомир – 2020

УДК 378. 126.

Рекомендовано до видання Вченою
радою Житомирського державного
університету
протокол № 11
від 26.12. 2019 р.

Методичний посібник обговорено на
засіданні кафедри мистецьких
дисциплін і методик навчання
протокол № 6 від 11.11 2019 року

Схвалено науково-методичною
радою університету
протокол №3 від 13.11.2019року .

Укладачі:

Роговська Є.В. – викладач кафедри мистецьких дисциплін і методик навчання

Рутецький В.В. – викладач кафедри мистецьких дисциплін і методик навчання

Рецензенти:

Бовсунівський В.М - кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри
методики викладання навчальних предметів комунального закладу
«Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти»
Житомирської обласної ради;

Губанов В.А. – народний артист України, викладач Житомирського музичного
училища імені В.С. Косенка.

Роговська Є.В., Рутецький В.В.

Навчально-методичні рекомендації до практичних занять з дисципліни
«Народознавство і музичний фольклор України» (спеціальність 014 Середня
освіта (Музичне мистецтво): Частина 1. – Житомир: Видавництво ЖДУ, 2020. –
74 с.

© Роговська Є.В., 2020

© Рутецький В.В., 2020

© Видавництво ЖДУ, 2020

ISBN

ЗМІСТ

Вступ	
Робоча програма курсу «Народознавство і музичний фольклор України»	
I змістовний модуль.....	
Додатки	

ВСТУП

На сучасному етапі система знань з народознавства є однією із складових загальноосвітньої підготовки людини. Певна сукупність знань, про себе і свій рід, про свій народ і націю, про свою Батьківщину, побудована на науковій і емпіричній основі, наповнює особливим змістом такі поняття, як національна гідність і свідомість, честь і гордість. У системі фахової підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва та художньої культури важливе місце належить курсу «Народознавство і музичний фольклор України», **мета** якого - сприяти відродженню національної свідомості, духовності майбутніх учителів музичного мистецтва і художньої культури, пізнанню народної творчості у всіх її виявах, через минуле українського народу до сучасного стану; формування фольклорної, культурознавчої компетенції майбутніх учителів музичного мистецтва, а також творчому використанню кращих надбань української культури у музично-педагогічній діяльності в школі.

Основне **завдання** курсу полягає в усвідомленні майбутніми вчителями музичного мистецтва і художньої культури змісту культури, побуту, звичаїв, традицій та обрядів українського народу, закріплення шанобливого ставлення до духовних і матеріальних надбань усіх інших народів.

У процесі опанування матеріалом навчальної дисципліни, студенти вчаться аналізувати твори української усної народнопоетичної та музичної творчості, зіставляти їх жанрові особливості з огляду на морально-етичні проблеми, через дослідження фольклорних текстів відкривають особливий світ народного художнього мислення.

Виходячи з усталеного концептуального змісту поняття «народознавство», «музичний фольклор» структура курсу передбачає ознайомлення студентів з такими напрямками традиційної культури й побуту українського народу: історико-етнографічні регіони; етнічні особливості; поселення та житло; одяг; харчування; господарство, виробництво та промисли; світоглядні уявлення, звичаї та обряди, багатство музичного фольклору тощо. При цьому окремо акцентуються як пізнавальні, так і прикладні аспекти народознавчих знань.

Тематична структура програми курсу дає змогу широко реалізовувати міжпредметні зв'язки - з предметами фахової підготовки: постановка голосу, хорове диригування, музичний інструмент світова художня культура українська музична культура та дисциплінами циклу загальної підготовки: історія та культура України, культурологія, етика та естетика, релігієзнавство тощо.

Важливо, щоб у відповідності до рекомендованої програми процес опанування матеріалом курсу проходив в контексті повсякденного оточуючого життя, у формах і способах, притаманних народному буттю і максимально наближених до потреб та інтересів майбутніх учителів музичного мистецтва і художньої культури. Відтак, методи вивчення народознавчого матеріалу реалізуються відповідно до теми заняття, змісту навчального матеріалу, особистого життєвого досвіду студентів, майстерності та стилю викладача й умов праці. Однак серед них доцільно знайти місце народознавчій бесіді, інформуванню, дослідженню, роз'ясненню, розповіді, настановам, роботі з

першоджерелами, записам фольклору, складанню літописів (роду, села, міста, краю) тощо.

Рекомендується звернути увагу на обряди, звичаї, традиції свого регіону, практикувати проведення теоретичних та практичних занять з участю місцевих народних митців, майстрів народних ремесел, кобзарів. Окремі практичні заняття доцільно проводити в музеях, помешканнях народних умільців, наповнивши їх елементами дослідницького характеру.

Підготовка до практичних (семінарських) занять допоможе майбутнім учителям музичного мистецтва та художньої культури ближче познайомитися з традиціями свого етносу, його моральністю, канонами поведінки, бажанням відобразити в своїх творах – писанках, рушниках, народних картинах, танцях, піснях – всю красу і різнобарвність регіонів України.

До кожної з тем модулів пропонуються орієнтовні міркування, посилення на відповідну літературу, словник термінів. Пріоритетна роль належить активним формам і методам навчання, які спрямовують студента на самостійний пошук, зокрема контрольнотренувальним, проблемнопошуковим, інтелектуальним, дослідним запитанням і завданням. Враховуючи те, що реальністю сьогодення стає полікультурна освіта, окремі завдання спрямовані на пізнання майбутніми учителями музичного мистецтва та художньої культури надбань рідного народу в діалозі з іншими слов'янськими культурами.

У додатку міститься матеріал до опрацювання до кожного практичного заняття.

РОБОЧА ПРОГРАМА КУРСУ «НАРОДОЗНАВСТВО І МУЗИЧНИЙ ФОЛЬКЛОР УКРАЇНИ»

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	с.р.		л	п	лаб	інд	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Модуль 1												
Змістовий модуль 1. Народознавство												
Історико-етнографічні регіони України	6	2	2			4	—					
З історії українського народознавства та фольклористики. Види і жанри народної творчості	8	2	2			4						
Світоглядні уявлення українців. Поняття про національний характер, самосвідомість українців	6	2	2			4						
Вірування та обряди українців.	6	2	2			4						
Художні промисли та ремесла України	8	2	2			4						
Житло. Національне вбрання. Народна кулінарія	8	2	2			4						
Усна народна творчість: Народні казки. Легенди і перекази. Прислів'я і приказки. Загадки, народні повір'я, байки. Народна драма.	8	2	2			4						
Разом за змістовим модулем 1	56	14	14			28	—					
Усього годин	56	14	14			28						
Модуль 2												
Змістовий модуль 2. Музичний фольклор												
Музична фольклористика, її історія. Народномузичне виконавство.	4		2			4	—					
Народномузичні стилі. Жанрова палітра української народної музики. Народномузична форма	8	2	2			4	—					
Героїчний епос: Думи Історичні пісні. Народні співці-професіонали	6	2	2			8						
Приурочений фольклор: Весільний жанровий цикл, хрестильний жанровий цикл, похоронний жанровий цикл	12	2	2			8						
Неприурочений	12	2	4			12						

музичний фольклор. Звичайний жанровий цикл. Звичайні пісні родинно-побутового змісту: любовні і сімейні											
Календарно-обрядовий музичний фольклор: Зимовий, Весняний, Літній, Осінній жанрові цикли	18	2	6			14					
Пісні соціально-побутового змісту: козацькі, чумацькі, наймитські, емігрантські. Стрілецькі і повстанські пісні. Танкові пісні. Коломийки	16	2	4			12					
Дитяча народномузична творчість.	6	2	2			6					
Українські балади. Народна інструментальна музика. Пісні літературного походження	6	2	4			6					
Сучасний музичний фольклор	6		2			4					
Разом за змістовим модулем 2	124	16	30			78	—				
Усього годин	180	30	44			106	—				
ІНДЗ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Усього годин	180	30	44			106					

І ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ

НАРОДОЗНАВСТВО

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №1 (2 ГОД.)

ТЕМА: Історико-етнографічні регіони України.

Мета: сформувати поняття «історико-етнографічний регіон», розкрити історію заселення цих територій; формувати вміння складати коротку характеристику історико-етнографічних регіонів;

Обладнання: ілюстрований матеріал, карта історико-етнографічних регіонів України.

ПЛАН

1. Етапи формування регіональних відмінностей України
2. Центрально-східний регіон (Середнє Подніпров'я, Слобідська Україна, Південна Степова Україна).
3. Полісся: Східне і Західне.
4. Західний (Південно-Західний) регіон (Волинь, Поділля, Покуття, Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Закарпаття, Буковина тощо).

ЗАВДАННЯ:

1. Скласти карту етнічних регіонів України
2. Результати роботи оформити у вигляді таблиці.

Назва місцевості	Місце розташування	Стисла характеристика

ЛІТЕРАТУРА

1. Заставний Ф.Д. Географія України. Львів, 1994
2. Кирчів Р.Ф. Етнічна територія України. В кн.: Українське народознавство. Львів, 1994
3. Кузеля З. Племінний розподіл і етнографічні групи. В кн.: ЕУ. Загальна частина, т. 1. К., 1994.
4. Культура і побут населення України. Київ, 1991;

СЛОВНИЧОК:

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ РЕГІОН – певний регіон, у населення якого історично склались схожі культурно-побутові і етнопсихологічні особливості. Поняття “історико-етнографічний регіон” розглядається як етнотериторіальне утворення в рамках всього українського етносу, яке об’єднує певну спільність людей, що історично склалася, має спільні особливості

культури, мови, звичаїв, усвідомлює як свою єдність, так і відмінність від інших подібних спільностей.

ЕТНІЧНІ КАРТИ – карти, що відображають розміщення етносів.

ЕТНОГРАФІЯ – (від грец. *ethnos* – народ, плем'я і *grapho* – пишу, описую), історична наука, яка вивчає етнічний склад, походження (етногенез), розселення (етногеографія) і культурноісторичні взаємини народів світу, особливості їх побуту, матеріальної і духовної культури, що закономірно змінюються в просторі і в часі, на всьому протязі історичного руху (етнічної історії) від первіснообщинного устрою до сучасності.

ЕТНОЛОГІЯ (від грец. *ethnos* – народ, плем'я і *logos* – слово, учення, думка, наука), у вітчизняній науці те ж, що і етнографія; наука про народи світу, яка систематизує і узагальнює фактичний матеріал, вирішує теоретичні питання. У цьому значенні термін “Е.” затвердився і використовується в зарубіжній літературі. При цьому Е. протиставляється етнографії, яка розглядається як емпірична, суто описова наука, що збирає тільки фактичний матеріал для Е. 1) у загальному розумінні – це наука про походження та життєзабезпечення етносів (тобто їхні головні ознаки, типи стосунків, розселення, культурні особливості, етнічна ідентифікація і самосвідомість тощо); 2) у вузькому розумінні – це теоретичне народознавство, що являє собою сукупність теорій і концепцій, які пропонують свої інтерпретації комплексу проблем, пов'язаних із процесом виникнення та становленням феномена етносу. Термін “етнологія” введений в науковий обіг у 1784 р. А. Шаванном; своїм поширенням зобов'язаний В. Едвардсу і А. Амперу (кінець. 20 – 30-х рр. ХІХ ст.), останній визначив місце етнології серед гуманітарних наук.

ЕТНОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ – науковий напрям, субдисципліна, що досліджує релігійний досвід та етнічні особливості релігійного буття, відображені в духовній та матеріальній культурі етнічних спільнот.

ЕТНОМИСТЕЦТВОЗНАВСТВО – міждисциплінарний напрям, що вивчає етнічну специфіку художньої культури окремих народів, народне (традиційно-побутове) мистецтво різних етносів, його генезу, закономірності розвитку, походження, взаємозв'язок народного мистецтва з професійним, способи збереження і експонування витворів народного мистецтва в етнографічних музеях, використання народного мистецтва як джерела вивчення етнічної історії.

ЕТНОМУЗИКОЛОГІЯ – міждисциплінарний напрям, що фіксує, систематизує, досліджує народну музику, вивчає традиційні усні музичні культури. В ньому інтегруються всі аспекти вивчення народної музики – музикознавчий, акустичний, фольклористичний, етнографічний, соціологічний, психологічний і культурологічний.

НАРОД – (від слів « рід», «родина», «народити») – 1) синонім поняттю «етнос»; 2) етнічні групи та різні соціо – етнічні об'єднання; 3) стабільні й тимчасові людські скупчення; 4) населення певної країни незалежно від етнічного походження; 5) історично сформована спільність людей, яка характеризується спільними ознаками мови, культури, психічного складу,

стійкими між поколінними зв'язками, усвідомленням свого спільного походження.

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ – частина ойкумени, населення якої внаслідок спільного соціально-економічного розвитку, тривалих внутрішніх взаємозв'язків та впливів має схожі культурно-побутові (етнографічні) особливості.

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ РЕГІОН – територія, що вирізняється комплексом етнокультурних прикмет (народною архітектурою, одягом, господарськими заняттями тощо), сформувалась унаслідок ландшафтно-кліматичних, історичних особливостей тощо. Такий регіон може утворювати декілька етнографічних груп (Карпатський, Поліський регіони тощо).

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №2 (2 ГОД.)

ТЕМА: З історії українського народознавства та фольклористики. Види і жанри народної творчості

Мета: ознайомити студентів з етапами розвитку науки етнографії (народознавства) та фольклористики; визначити специфіку видів і жанрів народної творчості; ознайомлення з науковими термінами, постатями науковців; робота з першоджерелами.

Обладнання: ілюстрований матеріал

ПЛАН

1. Українське народознавство. Етапи розвитку.
2. Визначення фольклору та його специфіки.
3. Види і жанри народної творчості

ЗАВДАННЯ:

1. Законспектувати тезисно життєвий і науково-дослідний шлях О. Потебні, М. Максимовича, М. Рильського, П. Чубинського, а також відомих етнографів і фольклористів Житомирщини.
2. Ознайомитися з тематикою статей, уміщених у часописі „Народна творчість та етнографія” за 2015 – 2019 рр. Зафіксувати проблематику фольклористичних досліджень у ХХІ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Культура і побут населення України: Навч. посібник/ Під керівн. В.Наулко. –К. :Либідь, 1993. – 228 с.
2. Мішуков О. Фольклорно-історична інтерпретація „Історії Русів”// Мистецтво та освіта. – 1999. – №2. – С. 2-6.
3. Грицай М.С., Бойко В.Г., Дунаєвська Л.Ф. Українська народно-поетична творчість/ За ред. М. Грицай. – К: Вищ. шк., 1983. – 360 с.
4. Качкан В.А. Українське народознавство в іменах: у 2 част. Навч. посібн. – К. :Либідь, 1994. – 336 с.
5. Колесса Ф. Фольклористичні праці. –К. :Наук. думка, 1970. – 413 с.

6. Гоголь М. Про малоросійські пісні. Твори в 3-х т. – К.: Держлітвидав України, 1952. – Т.3.

СЛОВНИЧОК:

ФОЛЬКЛОР (від англ. folk – народ, lore – мудрість) – “народна словесність”, “усна народна словесність” – усна творчість народу, в якій відображено духовне обличчя народу, його національний характер, побут, світогляд. Термін вперше вжитий у 1846 р. англійським вченим Вільямом Томсом.

НАРОДОЗНАВСТВО (етнографія) – галузь гуманітарних наук, котра вивчає народи (етноси), їх походження, етнічну історію, традиційно-побутову культуру, базуючись переважно на даних польових досліджень.

ЗВИЧАЇ – це усталені правила поведінки, яких дотримуються повсякденно або під час календарних чи родинних свят (“топтати ряст”, “тукати долю”, “качатися по стерні”) тощо.

ОБРЯДИ – це символічні дієства, які обов’язково направлені на досягнення певної мети – приурочені до відзначення найбільш важливих подій громади, родини, окремих осіб (зустріч весни, весілля, пострижини).

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №3 (2 ГОД.)

ТЕМА: Світоглядні уявлення українців. Поняття про національний характер, самосвідомість українців.

МЕТА: оняття національного характеру та ментальності, які охоплюють типові якості і психологічні особливості етнічної групи, яка має спільну територію, мову, історію, культуру, звичаї, символи, що відрізняють її від сусідніх народів, з’ясувати поняття характеру та ментальності, особливі риси української нації.

Обладнання: фотоматеріал, ілюстративний матеріал.

ПЛАН

1. Поняття про світоглядні уявлення українців
2. Національний характер та ментальність українців.
3. Національна самосвідомість

ЗАВДАННЯ:

Опрацювати джерела, к яких розкривається проблема національного характеру, ментальності українців та національної самосвідомості українців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Супруненко В. Народини: Витоки нації, символи, вірування, звичаї та побут українців. –Запоріжжя: МП “Берегиня”, 1993. –136 с.
2. Основы этнографии: Учебное пособие/ Под ред. С.А. Токарева. –М.: Высш. Школа, 1968. –360 с.
3. Мірчук І. Етнопсихологія і культура українського народу. // НТЕ. – 2001. – №1 – 2. –С. 37-46.
4. Гасанова Н. Український мистецтвознавець із світовим ім’ям // НТЕ. – 2002. – №3. – С. 85-88.
5. Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв’язків. –К.: Наук. думка, 1964. –248 с.

СЛОВНИЧОК:

МЕНТАЛЬНІСТЬ –(лат. mens – розум, мислення, душевний склад) – глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, усталена і водночас динамічна сукупність настанов особистості, демографічної групи у сприйманні залежно від етногенетичної пам'яті, культури тощо.

САМОСВІДОМІСТЬ ЕТНІЧНА – відчуття приналежності до того або іншого етносу, що виявляється на індивідуальному і груповому рівнях і виражається в етнічному самовизначенні, тобто у віднесенні індивідом (або групою) себе до даного народу. С. е. є основною умовою виникнення і існування етнічної спільності. Це найважливіша ознака етносу. Зміна і втрата С.е. веде до зникнення (асиміляції) етносу. У різні історичні епохи С.е. має різний зміст, але його основними компонентами є ознаки, по яких члени спільності визначають межі своєї відмінності від інших. Це може бути етнонім, мова, релігія, уявлення про спільність походження, історії, території (див. територія етнічна), державності і ін. С.е. формується під впливом різних внутрішньогрупових і зовнішніх чинників, зокрема впливу сімейного виховання, освіти, державної політики, ідеології і культури. Залежно від соціально-політичної ситуації, С.е. може посилюватися або слабшати, а також бути подвійною унаслідок маргіальності етнокультурної. Як правило, С.е. співіснує з іншими формами соціальної самоідентифікації, в тому числі цивільної і територіальної. Так, наприклад, індивід може вважати себе в етнокультурному плані табасаранцем в територіальному – дагестанцем, в загальногромадянському – росіянином.

САМОСВІДОМІСТЬ ЕТНІЧНА – невід'ємна обов'язкова ознака етносу, вираз етнічного самовизначення, почуття приналежності до свого народу та розуміння його відмінності від інших спільнот, що найвиразніше проявляється через прилучення особи до культурної спадщини пращурів.

НАЦІЯ – (лат. natio – народження, походження, рід, народ, чужинець) – сукупність людей, що мають власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадську культуру, спільну економіку та єдині права й обов'язки для всіх членів (за Д.А.Смітом); 2) населення, всі громадяни певної країни (західна соціологія); 3) частина населення держави, яке незалежно від свого етнічного походження свідомо визнає її державотворчі устремління, її мету, ідеали, самоназву та національну ідею загалом; 4) історично складена спільність людей, якій притаманні всі ознаки народу. Вона засвоює набуті віками етнокультурні цінності, розвиваючи їх; водночас виступає як консолідуюча сила усіх громадян, спонукає їх до політичного життя у межах своєї самостійної держави.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №4 (2 ГОД.)

ТЕМА: Вірування та обряди у житті українців.

МЕТА: дати уявлення про українську правіру; розвиток християнського віровчення; зв'язок календарних свят (знання про них, виконання

обрядів) з буденним життям. Акцентувати увагу на літочисленні від прадавніх часів до сьогодення.

Обладнання: зразки народних календарів, ілюстративний матеріал.

ПЛАН

1. Язичницький світогляд праукраїнців.
2. Християнське вірування в Україні.
3. Український народний календар.
4. Літочислення та його особливості.

ЗАВДАННЯ:

Скласти словничок пантеону язичницьких богів праукраїнців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Попович М.В. Нариси історії культури України. –К.: "Артек", 1999. – 728 с.: іл.
2. Українські замовляння/ Упоряд. М.Н. Москаленко. –К.: Дніпро, 293. – 309 с.
3. Плачинда Сергій. Словник давньо-української міфології. – К.: Укр. письм., 1993. – 64 с.
4. Канигін Ю. Шлях аріїв: Україна в духовній історії людства: Роман-есе. –2-е вид. –К.: Україна, 1998. –325 с.
5. Зосім Ольга. Українська духовна пісня: традиція і сучасність // НТЕ.- 2003. – №1-2. – С.89-93.
6. Лозко Галина. Українське народознавство. – К.: Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.
7. Мудрість народна. Українські прислів'я та приказки / Упоряд. М.Пазяк. – К.: Дніпро, 1976. – 216 с.
8. Скуратівський В. Місяцелік: Український народний календар. – К.: Мистецтво, 1992. – 208 с.: іл.
9. Прислів'я та приказки: Природа, господарська діяльність людини / Упоряд. М.М.Пазяк.-К.: Наук.думка, 1989.-480 с.
- 10.Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-укладач В.В.Оліфіренко. – Донецьк: Стакер, 1999. – 496 с.: іл.

СЛОВНИЧОК:

ВОЛХВИ – давньоязичницькі жерці, носії знань з народної медицини, астрономії, математики, географії тощо. Саме волхви першими принесли дари Христові (золото – як царю, ладан – як першосвященнику, главі Церкви, смирну – як людині, бо тіло перед похованням обмашували смирною) і привітали Богородицю та Йосифа-обручника з Різдом Христа-немовляти.

ГОСПОДНЯ МОЛИТВА (українською мовою). Отче наш, що еси на небесах, нехай святиться ім'я Твоє, нехай прийде царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі. Хліб наш насущний дай нам сьогодні; і прости

нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим; і не введи нас у спокусу, але визволи нас від лукавого. Амінь.

ЗАМОВЛЯННЯ – найменше вивчений шар національної словесності, це молитвослов язичництва, який сягав своїм корінням у найглибшу язичницьку давнину, а також ввібрав у себе елементи християнських уявлень про всесвіт. В замовляннях звертали до астральної, рослинної, зооморфної символік.

КАЛЕНДАР (від лат. «calendare» – перший день місяця) – в Давньому Римі обов'язком головного жерця було голосне вигукування першого дня нового місяця. У слов'ян існувало три календаря: громадський (з 1 січня), церковний (з 1 вересня), народний (аграрний з 1 березня). В 1700 р. Петро I прийняв юліанський календар (старий стиль), який в свій час було прийнято Юлієм Цезарем в 46-45 р. до Р.Х. Нове літочислення, яким користуються зараз, було введено в 1582 р. за наказом римського папи Григорія (тому називається григоріанським календарем або за новим стилем).

МОЛИТВА – це бесіда з Богом, а не тільки звертання до Бога, Богородиці або Святих зі словами прохання допомоги або подяки. Відома Ісусова молитва, яку постійно промовляє подумки християнин: «Господи Ісусе Христе Сине Божий, помилуй мя».

НАРОДНІ ЗНАННЯ – це уявлення народних широких кіл населення, які набуті шляхом життєвого та виробничого досвіду. На підставі цих спостережень був складений і народний календар.

ЗАГОВОРИ – стародавні дохристиянські молитви, щоб бог змилювався над хворим; давні прикази та страхання вищої сили; здійснювалися звичайно рано вранці, ще до сходу сонця, коли треба стояти лицем на схід, бо сонце на сході наймилостивіше; заговори здійснювали знахарівідуні за допомогою зілля, трави, коріння, листу; настоями й ліками з них заговорювали кров, переляк, виганяли черву, хворобу з людини або навпаки, насилали на неї.

ЗАКЛИНАННЯ (ЗАКЛЯТТЯ, ЗАМОВЛЯННЯ) – усталена словесна формула, що звичайно супроводжується відповідними діями і має нібито магічну силу; сильне побажання про здійснення чогось і віра, що так воно й станеться, виражені в такій словесній формулі; породжено вірою в магічну силу слова; замовляння можуть бути довші й коротші, позитивні й негативні; складаються звичайно з таких частин: зачин, побажання, порівняння ушкодженого з ідеальним, закінчення (закріплення) формули; у більшості замовлянь збереглися лише окремі частини; бувають закляття на хвороби, на кровотечу, на хворі зуби; часто заклинали на навернення парубка на любов до дівчини, на дівочу красу; були закляття й на силу природи (щоб не було морозу, щоб сонце світило, щоб дощ ішов); грізними сприймалися закляття батьків на дітей, бо вони звичайно сповнювалися.

ІДОЛ – об'єкт культу, поклоніння, предмет, який начебто містить у собі божество, зображує його або є ним (у язичництві – перев. дерев'яні статуї богів, наприклад у давньому Києві шість ідолів Володимирового пантеону; Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла й Мокоші; у православ'ї – ікони); у наших предків було багато різних ідолів, зокрема й домових, – їх пильно

ховали в хаті; купці возили їх з собою, воїни брали в походи; ідолопоклонство наших предків прийшло на зміну природопоклонству; останнього язичницького ідола – дерев'яного Перуна зі срібною головою й золотими вусами князь Володимир наказав після хрещення Русі кинути в Дніпро.

МАГІЯ – забобонна дія або сукупність дій, які виконує людина (вождь, жрець, шаман, чаклун), щоби надприродним чином вплинути на той чи інший предмет або явище. Ґрунтується на вірі у можливість людини отримати надприродний результат.

ЯЗИЧНИЦТВО – загальне позначення дохристиянських політеїстичних релігій на відміну від монотеїстичних (християнства, магометанства і т.ін.); поганство; слово поганий (від лат. «сільський») з часом в устах християн стало означати неохрещеного (бо хрестили спочатку зазвичай населення міста), тобто нехристиянина, отже поганина (в переосмисленому значенні згодом «недобрий», «кепський», «гидкий»); старе слово язичник (спочатку в устах наших предків – той, хто говорить іншою мовою, «не по-нашому», як і варвар в устах греків та римлян) згодом стало вживатися також на означення «нехристиянин» (як пізніше невірник від «невіра», а бусурманин, бузувір щодо людей нехристиянської віри, зокрема мусульманської).

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №5 (2 ГОД.)

ТЕМА: Художні промисли та ремесла України.

МЕТА: поглибити, удосконалити та систематизувати знання студентів про народні промисли різних регіонів України і світу, географію їхнього виникнення та поширення, особливості в різних регіонах.

Обладнання: картки індивідуального опитування, зразки додаткової літератури, ілюстративний матеріал.

ПЛАН

1. Сутність та історія розвитку народних ремесел. Галузі.
2. Сутність та історія розвитку народних промислів. Види.

ЗАВДАННЯ:

Підготувати презентацію «Народні промисли та народні ремесла в Україні».

ЛІТЕРАТУРА

1. Мельничук Л. Гончарство Поділля в другій половині XIX – XX століттях: Історико-етнографічне дослідження. Київ : Унісерв, 2004. 350 с.
2. Народні художні промисли УРСР. Довідник / відпов. ред. Р. Захарчук-Чугай. Київ : Наукова думка, 1986. 143 с.

СЛОВНИЧОК

РЕМЕСЛО — дрібне виробництво за допомогою примітивного знаряддя, для задоволення широких побутових потреб, господарського (раніше й військового) виряду.

НАРОДНІ ХУДОЖНІ ПРОМИСЛИ — різноманітні культурні техніки виготовленням сувенірних або господарських виробів із звичайних підручних матеріалів з використанням нескладних побутових інструментів.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №6 (2 ГОД.)

ТЕМА: Житло. Національне українське вбрання. Народна кулінарія.

МЕТА: дати студентам уявлення про особливості народного житла, одягу та кулінарії відповідно до типології, характеристики за окремими компонентами та за етнографічними районами.

Обладнання: зразки додаткової літератури, ілюстративний матеріал.

ПЛАН

1. Етнографічна характеристика житла, самотність у плануванні, будівництві, оздобленні. Символіка деталей і предметів.
2. Типологія одягу. Характеристика народного одягу за окремими його компонентами. Характеристика народного одягу за етнографічними районами. Знакова суть народного вбрання.
3. Формування національної кухні. З історії розвитку української кухні Традиційні страви. Обрядові страви

ЗАВДАННЯ:

Записати рецепт страви регіональної кухні

ЛІТЕРАТУРА

1. Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія: Іст.-етногр. Дослідження - Київ, 1977.
2. Маркевич Н.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. Київ, 1860 р.51
3. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник». Київ, "Либідь", 1994 р.
4. Воропай О. Звичаї нашого народу. - Київ, 1991.
5. Наулко В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф. Культура і побут населення України: навч. посібник. 2-е вид.- Київ, 1993.
6. Скрипник Г.А. Традиційні уявлення і вірування українців // Рад. школа, 1991. - №3.
7. Іванченко М.І. Дивосвіт прадавніх слов'ян: науково-популярний нарис - Київ, 1991.
8. Етнографія Києва і Київщини: Традиції й сучасність (за ред. В. Ф. Горленка). - Київ, 1986.
9. Чубинський П. Мудрість віків (українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського) книга 1-2, - Київ, «Мистецтво» 1995.

10. Скуратівський В. Дідух (Свята українського народу). - Київ, «Освіта» 1995.

СЛОВНИЧОК

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДНЕ ВБРАННЯ — національний одяг українців, створений на усіх етапах історії України.

НАРОДНЕ ЖИТЛЮ — один з основних, найістотніших і в той же час надзвичайно складних елементів матеріальної культури. Класифікація житла — це узагальнення і систематизація шляхом вибору певних ознак з усього різноманіття його типів, форм і особливостей.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА КУХНЯ з давніх часів відзначалась великою різноманітністю страв і їх високими смаковими й поживними якостями. Народна кухня - це така ж культурна спадщина, як мова, література, мистецтво, це неоціненний здобуток, яким можна пишатися, який не слід забувати.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №7 (2 ГОД.)

ТЕМА: Усна народна творчість: Народні казки. Легенди і перекази. Прислів'я і приказки. Загадки, народні повір'я, байки. Народна драма.

МЕТА: дати уявлення про поняття «пареміографія», жанрову специфіку легенд і переказів, прислів'їв та приказок, тематику, функції українських народних загадок та народних казок, народну драму.

Обладнання: зразки додаткової літератури, ілюстративний матеріал.

ПЛАН

1. Жанрова специфіка та класифікація легенди і переказу.
2. Образна система народних легенд та переказів.
3. Жанрові особливості прислів'їв та приказок. Походження і тематика прислів'їв та приказок.
4. Тематика, функції українських народних загадок. Поетична мова загадок: роль метафори, порівнянь у загадці, діалогізація мови, звукова інструментовка. Небилиці.
5. Поняття про народну драму. Види народної драми, їх особливості

ЗАВДАННЯ:

Проаналізувати казку за поданою схемою:

1. Основні сюжетні лінії.
2. Внутрішня закономірність сюжетних ліній.
3. Головні герої казки, їх зовнішність, соціальні атрибути, психологічна характеристика, вік.
4. Помічники героя, їх функції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бріцина О. Українська народна соціально-побутова казка: Специфіка та функціонування. — К., 1989.

2. Васильєва Л. Особливості перекладу слов'янської казки українською мовою (лексичний та фразеологічний аспекти) // Українська філологія: школи, постаті, проблеми. – Львів: Світ, 1999. – Ч. 2. – С. 534-543.
3. Дмитренко М. Українська фольклористика: історія, теорія, практика. – К.: Ред. часопису „Народознавство”, 2001. – 576 с.
4. Дунаєвська Л.Ф. Українські народні казки / відпов. за вип. М. Ляшенко. – К., 1992.
5. Жайвір: Хрестоматія для уроків позакласного читання / Упорядн. Н. Волошина. – К.: КІМО, РУТА, 2000. – С. 4-12.
6. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. – К.: Знання-Прес, 2001. – 591 с.
7. Пасічник Є.О. Особливості вивчення фольклорних творів // У кн.: Українська література в школі. – К.: Рад. шк., 1983. – С. 233-251.
8. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1946. – 337 с.
9. Семиліточка: Українські народні казки / Упорядн. Дунаєвська Л.Ф. – К.: Веселка, 1990.
10. Степанишин Б. Космос українського фольклору // Українська мова і література в школі. – 2000. – № 2. – С. 18-21.
11. Таланчук О.М. Українознавство. Усна народна творчість: Навчально-методичний посібник. – К.: Либідь, 1998. – 187с.
12. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні народні погляди та вірування. – К.: Довіра, 1993. – 414 с.
13. Гнатюк В. Галицько-руські народні легенди. Т. 1-2. – Етнографічний збірник. Т. 11-13, 1902-1903.
14. Давидюк В.Ф. Українська міфологічна легенда. – Львів: Світ, 1992.
15. Дей О.І. Сторінки з історії української фольклористики. – К., 1975.
16. Легенди та перекази / Упорядкування та примітки О.І.Дей. – К.: Наук.думка, 1985.
17. Легенди та перекази // Упоряд. та примітки А.Л. Іоаніді. Вст. ст. О.І. Дей. Відп. ред. Березовський І.П. – К., 1975.
18. Давидюк В.Ф. Українська міфологічна легенда. – Львів: Світ, 1992.
19. Дмитренко М. Легенди та перекази з Нижньої Наддніпрянщини // Народна творчість та етнографія – К., 1992. – № 1.
20. Дмитренко М. Українська фольклористика: історія, теорія, практика. -К.: Ред. часопису „Народознавство”, 2001. – 576 с.

СЛОВНИЧОК

КАЗКА - це народно-поетичний або писемно-літературний твір про вигадані події, осіб, іноді за участю фантастичних сил. У народній творчості казка є одним з основних жанрів, де постає як твір переважно чарівного, авантюрного чи побутового характеру з настановою на вигадку

ЛЕГЕНДА – це (лат. *Legenda* — те, що слід прочитати) — жанр літератури і фольклору. Малосюжетна фантастична оповідь міфологічного, апокрифічного чи історико-героїчного змісту з обов'язковою спрямованістю на вірогідність зображуваних подій та специфікою побудови сюжету на основі своєрідних композиційних прийомів (метаморфози, антропоморфізації предметів, явищ природи тощо).

ПРИСЛІВ'Я (“притчи” – так називалися П. до XVII ст.) – короткі сталі афористичні вислови, в яких в художній формі виражено судження народу про життєві явища. П. – завершене твердження, речення, в якому є підмет і присудок “Гарна в нас розмовонька: ви мовчите, а я слухаю”.

ПРИКАЗКА – влучний натяк на судження. Здебільшого П. є частиною прислів'я “Собака на сіні”.

ЗАГАДКА – (від слова «гадати» — думати, вгадувати, загадувати) — жанр усної народної творчості, дотепне запитання, часто у віршованій формі; є в фольклорі всіх народів світу.

ПОВІР'Я – перекази, легенди, в основі яких лежать своєрідні народні уявлення про зв'язки між явищами навколишнього світу і долею людини. Вони стосуються землі, космічних світил, вогню, блискавки, предметів хатнього вжитку тощо.

ПРОКЛЯТТЯ – засудження кого-небудь за вчинені гріхи, супроводжуване відлученням від церкви; різке засудження когось, супроводжене зловісним побажанням, пророцтвом; часто супроводжується лайливими формулами «будь проклятий», «хай буде проклятий»; найстрашнішим є прокляття батьків, наслане на своїх дітей, бо обов'язково збувається.

БАЙКА –(від баяти — «розповідати») — один із різновидів ліро-епічного жанру, невеликий алегоричний, здебільшого віршований твір повчального змісту, з яскраво вираженою мораллю.

Питання до заліку

1. Дайте визначення поняттям "етнографія", "етнологія", "українознавство", "нація".
2. Розкажіть про етапи вивчення історії, культури та побуту українського народу.
3. Назвіть учених-етнографів та розкажіть про їх діяльність.
4. Які етапи виділяють учені в етнографічних та етнокультурних процесах походження українського народу?
5. Дайте характеристику кожному періоду походження української нації і зробіть порівняльний аналіз цих періодів.
6. Поясніть походження терміну "Україна".
7. Назвіть основні історико-етнографічні регіони України.
8. Дайте характеристику Середньої Наддніпрянщини, Поділля, Полісся, Волині, Карпат, Слобожанщини, Полтавщини, Таврії.
9. Поясніть походження назв історико-етнографічних регіонів України.
10. Дайте визначення поняттям „село”, „присілок”, „хутір”, „садиба”.
11. Назвіть традиційні народні меблі. Яке їх призначення?
12. Розкажіть про особливості будівництва житла у різних регіонах України
13. Які Ви знаєте господарські будівлі?
14. Які Ви знаєте обряди, пов'язані з українським житлом?
15. Порівняйте планування сучасної будівлі з давньою.
16. Розкажіть про роль одягу в житті людини.
17. Якими елементами відрізнявся традиційний дівочий одяг від жіночого?
18. Назвіть основні функції одягу.
19. Дайте визначення поняттям: „художні промисли”, „ремесло”, „гончарство”, „гутництво”, „ткацтво”, „вишивка”.
20. Антропологічний склад українського народу.
21. Астрономічні прикмети просторового орієнтування українців.
22. Вірування українського народу в надприродні сили. Основні образи демонологічного світу в українців.
23. Вплив природи на інтелект і мораль, на творення мови.
24. Географія розселення українців у світі.
25. Головні чинники розвитку національної свідомості (етнічні, економічні, ідеологічні, політичні, регіональні, культурні тощо).
26. Декоративно-художнє оформлення житлових будов і господарських споруд в Україні.
27. Доля українського етносу в зарубіжних країнах.
28. Етнічний склад населення України. Історичні передумови формування поліетнічної структури України.
29. Етнографічні й локальні етнічні групи українського населення.
30. Пантеон давньоруських богів та їх християнська трансформація.
31. Поняття про народні, національні й державні символи українців.

МАТЕРІАЛ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ № 1

Пономарьов Анатолій Петрович. Українська етнографія : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Анатолій Пономарьов. – Київ: Либідь, 1994. – 316 с.

Витоки слов'яноукраїнської прабатьківщини

Проблема походження народу — одна з найскладніших і разом з тим одна з найактуальніших, оскільки дає ключ до розуміння витоків культури народу, його ментальності та національного духу. Не даремно до цієї проблеми вдаються не тільки вчені, а й політики, намагаючись за її допомогою обґрунтувати ту або іншу політичну ідею. Найчастіше предметом їхнього інтересу стають або географічний ареал зародження етносу, необхідний для з'ясування «історичного права етносу на територію», або антропологічний його склад — для підрахунку «етнічної» чистоти населення. З наукового погляду постановка таких питань ніяк не правомірна, проте для їх спростування потрібна якраз науково виважена концепція. І, звичайно ж, вона необхідна у пізнавальному плані.

Саме потяг до істини підтримує постійний і незгасимий інтерес дослідників до проблем етногенезу та пошуків прабатьківщини, але поки що численні пошуки дають лише велике розмаїття гіпотез та теорій.

Спроби віднайти історичну прабатьківщину слов'ян і зокрема українців робилися ще Нестором-Літописцем: «...По долгим же временам се сели суть славяне по Дунаеву, где ныне Угорская земля и Болгарская. От тех славян разойдетися по всей земле и прозвалася имени своими где сели, на котором месте». Припущення Нестора започаткувало одну з багатьох наукових концепцій — *дунайську*, пізніше обґрунтовану П. Шафариком, а нині підтримувану О. Трубаховим. Стародавні дослідники — Пліній Старший, Тацит, Птолемей, Йордан — дали поштовх і іншій концепції — *вісло-дніпровській* (Л. Нідерле, О. Шахматов, В. Петров та ін.), висловивши припущення, що територією розселення слов'янського племені венедів були піврічні схили Карпат та верхів'я Вісли. Має продовження нині й *вісло-одерська* теорія походження східних слов'ян, започаткована польськими дослідниками Ю. Костієвським та М. Рудницьким і підтримана В. Седовим. Вона пов'язує походження слов'янських старожитностей із празькою культурою, колись поширеною на території Польщі.

Відроджуються і, здавалось би, забуті теорії кінця XIX ст., насамперед теорія *азіатського* походження слов'ян-українців. Згідно з нею, витоки східних слов'ян лежать у сармато-аланських, скіфських, тюркських ба навіть кавказьких племенах. Ключовим елементом азіатської теорії був етнонім «русь» — іранського, на думку її прихильників, походження. Сьогодні ця теорія, підсилена висновками американського вченого українського походження О. Прицака, зажила новим життям і навіть розширила географію етногенетичного центру слов'янства-українства, пов'язуючи його то з волзькими булгарами, то з китайськими племенами.

За всієї серйозності аргументації вказана теорія, здається, має все ж політичне підґрунтя — намір віддалити Україну від Європи, довівши її азіатську ментальність. Можна було б і погодитися з цією позицією, адже вона базується на тому, що антропологічний склад українського населення включає тюркські та іранські компоненти, і це дійсно так. Проте, знаючи механізм формування етносу, сенс якого полягає не в урегулюванні співвідношення «своєї» та «чужої» крові, а у творенні духовності та соціальної комунікації (а вони в Україні оригінальні і не тотожні азіатським), важко прийняти азіатську теорію в цілому — як, між іншим, і *норманську* теорію.

Остання, також характерна для історіографії XIX ст., тепер має тенденцію до відновлення. В основному вона базується на абсолютизації топоніму «Русь», який трактується норманістами як етнонім слов'янства, введений варягами в період їх володарювання на київському столі. Факт варязької гілки князівського роду Київської Русі безперечний, як і безсумнівна його роль в соціально-політичному житті давньоруської держави. Але знов-таки перебільшується значення у процесі формування етносу окремих угруповань людей, об'єднаних спільною ідеєю (за висловом О. Прицака — банд; саме такою озброєною бандою і були вікінги).

Відродженню норманської теорії суттєво сприяла концепція Л. Гумільова, яка останнім часом дістає широке визнання, і зокрема його положення про утворення етнічних спільностей із *консорцій* (нестійких об'єднань людей — гуртків, сект, банд та ін.). Звичайно, сама ідея консорцій заслуговує на увагу, проте світова етнічна історія не дає підстав для їх абсолютизації, їхня роль скоріше зводиться до спрямування етнічних процесів на розбудову владних структур.

Повертаючись до проблеми прабатьківщини слов'ян-українців, слід зазначити появу її ґрунтовних досліджень та етногенетичних теорій, їхня фундаментальність — не стільки в абстрактних конструкціях, скільки у фактичному матеріалі. Такі праці були започатковані у 50-х роках славістами П. Третяковим, Б. Рибаківим і В. Генселем, котрі вперше зробили спробу розширити ареал кристалізації слов'янства на території між Дніпром та Одером, Отож, археологічні та лінгвістичні матеріали засвідчили, що на рубежі III—II тисячоліть до н. е. відбувався розпад індоєвропейської спільності на окремі етнокультурні та мовні групи, одну з яких становили германобалтослов'яни. Відокремлення праслов'ян як самостійної етнічної

спільності пов'язане з *комарівсько-тишинецькою* культурою, що склалася у II тисячолітті до н. е. на території Польщі та Правобережної України.

Ця концепція знайшла подальший розвиток у дослідженнях українських археологів В. Барана, Д. Козака і Р. Терпиловського, котрі більш точно визначили етнічну основу східного слов'янства, в тому числі українства, ареал їх кристалізації та регіон формування. Отож, етнічна основа слов'ян пов'язується з такими археологічними культурами V—VII ст.: *колочинською* (верхів'я Дніпра і Наддніпрянщини), *пеньківською* (смуга, що починається у верхів'ях Сіверського Дінця, йде через Середню Наддніпрянщину та Південний Буг до Прута і Нижнього Подунав'я), *празькою* (територія від Прип'яті й середньої течії Дніпра до межиріччя Ельби і Заале) та *дзедзицькою* (Центральна та Північна Польща).

Формування слов'янських спільностей на ґрунті вказаних культур відбувалося на території України приблизно в середині V ст. н. е., проте їхні витoki сягають римських часів. Щодо дзедзицької культури, то її праосовою була *тиеворська* культура, на тлі якої сформувалися кельтські, германські та слов'янські субстрати. Празька, пенківська та колочинська культури мали іншу основу, генетично пов'язану з двома територіально-культурними групами: одна з них складалася на території Середньої Наддніпрянщини та у верхів'ях Південного Бугу, друга — на Середній та Верхній Наддністріянщині. Дніпровсько-бузька група типологічно пов'язана з київськими старожитностями, а дністровсько-прутська — зі слов'янською частиною *черняхівської* культури. Остання сягає *пізньозарубинецьких* та *волино-подільських* старожитностей ранньоримського часу. Як вже було сказано, виявлення названих культур дало змогу визначити територію формування східнослов'янської спільності на землях України, її центр знаходився в лісостеповій зоні, де особливо простежується спадкоємність археологічних культур. Саме тут зароджувалось ядро слов'янських етнічних спільностей, і саме звідси почалося в I ст. н. е. велике розселення слов'ян.

Воно відбувалося у таких напрямках. Із лісостепової частини України, представлені двома культурами з відповідними етнічними угрупованнями — пенківською (племена *антів*) та празькою (*склав'їни*), східні слов'яни у V—VII ст. почали свій рух на південь. Анти попрямували на Балкани, а потім на Ельбу і Заале, змішуючись із західними слов'янами. Склавіни зупинили своє просування, утворивши у VIII—X ст. ряд етнічних угруповань. Це добре відомі з давньоруських літописів *дуліби* (пізніше вони називались також *волинянами*, а потім *бужанами*), *древляни* і *хорвати* (Правобережжя), *сіверяни* (Лівобережжя). На перетині цих етнічних утворень розмішувалися *поляни*, *уличі*, *тиверці*. Ґрунтуючись на дослідженнях В. Барана, можна зробити припущення, що саме ці південно-східні племена становили ту частину населення Київської Русі, котра в подальшому привела до утворення своєрідної етнокультурної спільності — України-Русі.

Цікава схема періодизації всього циклу етногенетичних процесів слов'янства запропонована українським археологом М. Чмиховим, котрий пов'язував етапність етнічності з історичними та кліматичними епохами. Отож, уся етнічна історія вміщується у дві епохи, кожна з яких триває 1596 років та шість періодів по 532 роки. Початком сучасної людини й етнічності став протонеоліт: тоді сформувалися роди, племена, сім'ї, великі раси й основні етнічні масиви. Кожний період відповідає певній фазі етногенетичного процесу: початку формування індоєвропейської культури, її розпаду на самостійні етнічні спільності, формуванню східнослов'янської спільності, виділенню на її основі етно-плеємних об'єднань, зародженню на ґрунті деяких з них українства, переходу української етнічної спільності у статус української нації. Основні часові параметри цього процесу такі: формування індоєвропейської прабатьківщини на території України — XV ст. до н. е., виділення праслов'ян як самостійної етнічної спільності — рубіж II—I тисячоліть до н. е., формування індоєвропейської прабатьківщини на слов'янської спільності — V ст. н. е., зародження українства — VIII—IX ст., зародження національної ментальності українців — XV—XVI ст., творення української державності паралельно з формуванням національно-політичної самосвідомості — з XVII ст. по наш час.

Щодо ареалів формування етнокультурних спільностей різних історичних періодів, то українська наука не дає однозначного їх трактування, хоч і має кілька досить обґрунтованих гіпотез. Одна з них доводить, що центр індоєвропейської культури — прабатьківщини східного слов'янства — Подунав'я пов'язуючи його з міфічною державою Арратою, котра пізніше перемістилася на Середню Наддніпрянщину і стала ядром української держави (Ю. Шилов). Є припущення про існування декількох ареалів формування індоєвропейської культури: Подунав'я, Балкани та Степова Україна (Л. Залізняк).

Найбільш прийнятною можна вважати гіпотезу про *слов'янську основу індоєвропейської культури*, яка склалася в українському Причорномор'ї. Вона не виключає існування декількох центрів індоєвропейської культури, проте вважається, що це був один центр, який увесь час змінював своє географічне положення. Є навіть думка, що цей центр пересувався по спіралі довкола Чорного моря: зародившись у Північному Причорномор'ї, він перемістився до Північного Кавказу, потім у Малу Азію, Анатолію, Балкани, а відтак — у Подунав'я. На Подунав'ї він проявився у вигляді хліборобської держави Аррати, а далі через міграцію трипільської культури пересунувся до Середньої Наддніпрянщини (Київщини й Черкащини), де і сформувалася найдавніша слов'янська держава — Артанія. Звичайно, і ця гіпотеза потребує більш ретельного обґрунтування, хоча її принципові положення знаходять підтвердження в археологічних матеріалах та даних космології — системи світоглядних уявлень. Вони свідчать, що символи індоєвропейського Зодіаку в українському Причорномор'ї існували ще у протонеоліті, в той час як на Північному Кавказі та в Малій Азії — у неоліті. Звідси деякі вчені схильні вважати Степову Україну, і зокрема Азовсько-Причорноморський регіон, первісним центром зародження

індоєвропейської культури (за виразом М. Чмихова — «пупом Землі»), котрий пізніше став і центром формування східнослов'янських спільностей.

Є й інші цікаві гіпотези щодо слов'янської прабатьківщини, які свідчать, що походження народу було далеко не простим і одномоментним явищем. Скоріше за все етногенез слов'ян не прив'язувався до якогось одного ареалу чи епіцентру, а являв собою етнічні спалахи великого масиву споріднених племен. В усякому разі археологічні матеріали виявляють й інші ареали кристалізації слов'янства — на території пенківської культури Наддніпрянщини, створеної антами, і праської культури Наддністрянщини і Волині, де знайдені найдавніші поселення склавів. Як свідчать арабські автори X ст. (наприклад, Аль-Масуді), саме на землі склавів було створено у VII—VIII ст. племінне об'єднання на чолі з волинським князем Маджаком — одна з найдавніших східнослов'янських державностей.

З Південною Волинню пов'язують також походження давньослов'янської спільності, котра дала поштовх для формування українців. Легенди згадують докиївську Антську державу, на чолі якої стояла духовна каста — укри. Це була навіть не просто держава, а Свята Земля, свого роду Мекка християнського світу, а можливо і центр індоєвропейської культури. Висловлене припущення — поки що тільки гіпотеза, і пошуки слов'яноукраїнської прабатьківщини далеко не закінчені.

Найменування України та українців

Уся складність етнічної історії українців віддзеркалюється в розмаїтті їхніх самоназв (*етнонімів*) та назв із боку інших народів (*екзоетнонімів*), а також назв краю або держави (*етнотопонімів* та *етнополітонімів*), в яких вони мешкали. Динаміка цих найменувань відтворює як зміни соціально-політичної та етнокультурної ситуації в Україні, так і характер її взаємин із сусідніми державами. Вони, врешті-решт, проливають світло і на таку важливу проблему, як походження українців.

Оскільки важливою ознакою завершення етногенезу є поява у людей етнічної самосвідомості (а її найпростіше зафіксувати через етнонім чи політонім), осмислення самоназв набуває особливого значення, їхні витoki сягають ще докиївської доби, коли серед східного слов'янства вже відбувалися об'єднавчі процеси. Етнічним символом інтеграції слов'ян, як і формування українства, була їхня спільна самоназва. Ключовим поняттям такого об'єднувального процесу стала Русь. Для етнічної історії України воно має неocenенне значення, оскільки виступає зв'язуючою ланкою між Київською Руссю та Україною, стародавнім східним слов'янством і сучасним українством, з одного боку, і між окремими землями України — з іншого.

Ті східнослов'янські землі, що формувалися, на території України, як би вони не відстоювали свою суверенність, завжди були тісно пов'язані між собою, причому не лише духовно, а й економічно, політично і, звичайно ж, спорідненістю та свояцтвом їхніх мешканців. Щодо генетичного їх єднання, то воно підкреслювалося символічною самоназвою «Русь», яка мала багато варіантів: Рустія, Київська Русь, Угорська Русь, Підкарпатська Русь, Червона Русь, Біла Русь, Мала Русь, Чорна Русь, Південно-Східна Русь. Разом із тим це все ж таки єдина Русь, або Руська земля, цілісність якої завжди проявлялась в екстремальних ситуаціях.

Поняття «Русь» виступає також символом спадкоємності давньоруської народності. Як це не здається дивним, але генетично воно пов'язане з пізнішою самоназвою «Україна». Хронологія цієї історичної трансформації така: Русь (VI—IX ст.) — Київська Русь (X—XI) — Мала Русь (з 1395 р.) — Малоросія (XVII—XVIII ст.) — Україна (XVIII—XIX) — Україна-Русь (XIX —початок XX) — Україна (з початку XX ст.). Більше того, саме Україна прямо пов'язана з Київською Руссю і, зокрема, з її ядром — Київщиною, де зароджувалися і Русь, і Україна: у VIII ст. там сформувалося поняття «Русь» і там же, у XII ст., — «Україна». Звідти самоназва «Русь» поширилася на все східне слов'янство, а самоназва «Україна» — пізніше на все українство.

Принципово важливе значення для етнічної історії українців має питання про час і місце виникнення поняття «Русь». Дослідниками це трактується неоднозначно: в одних випадках місце обмежується локальним ареалом, в інших — поширюється на різні регіони, нерідко значно віддалені один від одного.

Як свідчать давні джерела, спочатку виникла назва «Рос» — земля на порубіжжі з «амазонками», відома вже у VI ст. Пізніше це поняття трансформувалося в етнонім «рус», який також мав певну географічну прив'язку — узбережжя ріки Рути, потім землі біля Руської гори, а відтак територія розселення полян у Середній Наддніпрянщині. Про це пишуть, зокрема, Бертинські аннали (під 889 роком), а пізніше (в X ст.) і руські літописи: «поляне, яке нині зовомая русь». Опосередкованим підтвердженням локальності виникнення назви «Русь» може бути система гідронімів з ключовим словом «рос», найпоширеніших саме на Київщині: це і Рось, і Росава, і Росавка, і Росавиця, і багато інших річок. Отже, русь — поляни — Київщина — Київська Русь — логічний ланцюжок в етногенезі східних слов'ян-українців.

Вважається, що невдовзі після виникнення самоназва «русь» швидко поширювалася на великий східнослов'янський ареал, що свідчило, зокрема, про консолідаційні процеси, котрі відбувалися в його середовищі. Літописи фіксували ці процеси через різні словосполучення, специфічні для окремих земель Київської Русі: «мы от рода рускаго», «русские грады», «Русь», їхня культурна єдність підкреслювалася, як правило, схожістю мов: «а словенский язык и русский одно есть». Ідея спільності етнічної самосвідомості населення східнослов'янських земель, що проглядалася вже в XI ст., пронизує всі давньоруські літописи, а в концентрованому вигляді вона представлена митрополитом Іларіоном: «Не плохо и в отдельных землях владычествовать, но нельзя без Руси, которая известна и о которой слышат во всех четырех концах земли».

Така традиція спадкоємності продовжується і на українському етнічному ґрунті. Князі окремих українських земель, котрі мали свої назви, все ж іменували себе князями Русі, а їх населення — русами, русичами, русинами. До речі, ці самоназви тривалий час побутували (а в окремих регіонах України вони живі й досі) і після того як сформувалися нові — «українець» і «Україна». Нерідко ці етноніми та етнополітоніми співіснували, що дуже часто фіксувалося рукописними джерелами та літературними творами навіть у XVI—XVII ст.

Двояка етнічність проявлялася і в інших ситуаціях, зокрема в назвах окремих земель України. Так, галицько-волинський князь Юрій-Болеслав в одній із грамот 1335 р. титулує себе «князем Малої Русі» — і це при тому, що Галицько-Волинське князівство було на той час наймогутнішою і досить самостійною землею-державою, а Київська Русь втрачала своє значення. Прилучення до витоків Русі набувало загального характеру: нова самоназва слов'янської державності — «Мала Русь» — була зафіксована грамотою царгородського патріарха і мала значення ядра стародавньої Русі на відміну від Великої Русі — соборних земель східних слов'ян.

Традиція підкреслення давньоруського ядра пізніше набула політичного забарвлення у зв'язку з тим, що московські князі почали іменувати себе «князями всея Руси», хоч власне російські князівства називалися тоді Московією, а їхнє населення — московитянами або московитами. Ці назви тривалий час побутували навіть після того, як офіційно була прийнята нова назва північно-східних об'єднань руських племен — Велика Русь, а пізніше — Росія. Вводячи нові назви, московські володарі мали на меті звеличення своєї держави, що посилювалася, претендуючи на роль «третього Риму» та єдиного та прямого наступника Київської Русі. Саме з цією метою і Київ попервах (до XV ст.) був включений до складу Великої Русі як «мать городов русских». Узагалі Москва й надалі докладала великих зусиль для визнання за Росією пріоритету над «руським світом».

Оцінюючи це явище, дослідники намагалися осмислити походження й етнічну історію народів, що мають спільну слов'янську основу. Найближче до розв'язання цієї проблеми підійшов Л. Гумільов, котрий вважав, що «утворення сучасної Росії — явище нове, і вона не є продовженням Київської Русі. Формування російського етносу відноситься до XIV ст., найважливіший поштовх якому дала Куликовська битва 1380 року, об'єднавши руські князівства проти Золотої Орди». Висловлене положення вповні узгоджується з етногенетичною концепцією вченого: «Народженню будь-якого соціального інституту передують об'єднання певного числа людей, симпатичних один одному. Почавши діяти, вони вступають в історичний процес, зцементовані обраною ними метою та історичною долею. Як би не склалося їхнє майбутнє, спільність долі — умова, без якої не можна».

Умова, без якої не можна було не сформуватися українській етнічній спільності, — це необхідність об'єднаної боротьби проти спільного ворога, що загрожував Київській Русі та її окремим землям, — степових кочовиків. Саме там, на порубіжжі («окраїні») зі степовим світом зароджувалися назви «Україна» та «українці».

Вперше назва «Україна» з'являється в Іпатіївському літописі під 1187 роком у зв'язку зі смертю на Переяславщині князя Володимира Глібовича — організатора відсічі половецького вторгнення: «и плакали о нем все переяславцы, ибо он наполнен был всякими добродетелями, а без него Украина много потеряет». Усупереч усталеній думці, що ця назва мала локальне побутування, літописи XII—XIII ст. засвідчують швидко і повсюдне її поширення в землях Київської Русі. Пізніше, у XIV—XV ст., назва «Україна» почала особливо широко вживатися для позначення земель у верхів'ях річок Сейм, Трубіж, Сула, Псло, тобто Сіверщини і Переяславщини, а затім — Нижньої Наддніпрянщини, Брацлавщини, Поділля, Полісся, Покуття, Белзщини, Люблянщини, Перемишлянщини, Холмщини та Закарпаття.

Загального визнання назва «Україна» набула лише у XVII ст., хоча тоді вона співіснувала з іншими, зокрема з назвою «Малоросія», що утвердилася у зв'язку зі входженням України до складу Московської держави. На відміну від колишньої самоназви «Мала Русь», що підкреслювала генетичний зв'язок із Київською Руссю, термін «Малоросія», як і назва її мешканців — «малоросіяни», сприймався з відтінком певної зневаги до України та українців як до окраїни та провінціалів. Ця обставина позначилася на прискоренні процесу усвідомлення малоросіянами своєї причетності до українських цінностей, зокрема до таких суто Національних самоназв, як «козак», «українець».

Щодо самоназви «українець», то вона утвердилася в XVI—XVII ст., тобто набагато пізніше самоназви «Україна». Частково це пов'язано з особливостями етносоціального розвитку України, зокрема з козацтвом, яке фактично виконувало роль головного носія етнічності. Самоназва «козак», особливо поширена в XVI—XVII ст., означала не лише соціальний стан: вона була символом захисника національних інтересів. Отож не випадково, що поняття «козак» і «українець» нерідко співіснували й отожднювалися. Співіснували з ними на той час і давні самоназви — руські, русини. Така багатоплановість етнічної самосвідомості не випадкова. Вона стала реакцією на національне тиснення з боку Росії, Польщі та інших держав, що підко-рвали окремі землі України. Відстоюючи свої національні права, українці вповні природно зверталися до свого першоджерела — Русі. Такі звернення знаходимо, наприклад, і в першому підручнику української історії — «Синописі» Інокентія Гізеля (1674), і у відомому творі української патріотичної думки — анонімній «Історії Русів». Сам Богдан Хмельницький, котрий очолив національно-визвольну війну українського народу проти Польщі й відродив його державність, іменував себе то «князем руським», то «гетьманом України».

Особливого розвитку традиція спадкоємності набула у XIX ст., в період національного піднесення. Цьому сприяло й остаточне утвердження серед українців самоназви «Україна», котре на побутовому рівні давно замінило офіційний термін «Малоросія». Зазнало суттєвої смислової трансформації й саме поняття «Україна», що колись сприймалося переважно у значенні окраїнної землі. Деякі дослідники, щоправда, трактують це поняття ширше — як порубіжжя двох етнокультурних світів: степових кочовиків і слов'ян. Слов'яни ж у IV ст. тут були представлені антами. До речі, слово «ант» у перекладі означає «край», «кінець», що, на думку вчених, у фонетичному і семантичному плані цілком бездоганно і символічно. Пізніше поняття «Україна» стало сприйматися у значенні краю, потім країни, а відтак і держави.

Національна значущість самоназв «Україна» та «українці» стрімко зростає в XVII ст., коли Східна Україна (Гетьманщина, Малоросія) стає центром активного національного життя на противагу Правобережжю, пригніченому поляками. Ім'я України утверджувалося разом із надіями українців відродити свою національно-культурну самобутність, і спалах цих прагнень був особливо помітним наприкінці XIX ст. Для пізніших поколінь він став провідним вогнем на шляху національного відродження і розвою. «В міру того, — писав Михайло Грушевський, — як зростала свідомість тяглості і безперервності етнографічно-національного українського життя, це українське ім'я поширювалося на всю історію українського народу. Щоб підкреслити зв'язки нового українського життя з його давніми традиціями, це українське ім'я вживалось в складній формі «Україна-Русь», «українсько-руський»: старе традиційне ім'я зв'язане з новим терміном національного відродження і руху».

Щоправда, вже на рубежі XIX—XX ст. все більшого поширення стали набувати однопорядкові самоназви — «Україна», «український», «українці», витісняючи всі інші. Певну закінченість цей процес дістав на нинішньому етапі національно-культурного відродження України, що є свідченням формування нового типу національної самосвідомості.

Етнічна та національна культура

Сутність етносу проявляється насамперед в його культурі. Трансформація етносу, зокрема набуття ним національних ознак, пов'язана в тому числі зі зміною етнічної культури, в структурі якої з'являються національно-державні цінності. *Під етнічною культурою прийнято розуміти успадкований комплекс соціальної практики та системи вірувань, традицій і звичаїв, що певним чином визначають спосіб життя етносу.*

У вітчизняній етнографічній науці склалося так, що інтереси дослідників концентрувалися переважно на вивченні етнічної культури (традицій, звичаїв, обрядів, ритуалів), залишаючи осторонь осмислення національної культури. Коли ж про неї все-таки йшлося, то здійснювалося це, як правило, з односторонніх позицій, у прокрустових рамках ідеологізованих концепцій. При цьому визнавалися лише такі постулати: культура будь-якого етносу є всього-на-всього складовою інтеретнічної загальнонаціональної культури; культура населення республік, якими б вони не були багатонаціональними, однотипна й одноманітна; національна культура може розвиватися тільки у напрямку уніфікації та стандартизації. Отже, виходило, що у національних культур немає майбутнього, і чим скоріше завершиться всесвітня інтеграція культури, тим краще.

Такі приписи самі собою виключали потребу у зверненні до аналізу феномена «національна культура». Звідси — нечіткість у визначенні її критеріїв, механізму функціонування тощо. По суті, ми не можемо навіть дати чіткої дефініції того, що ж являє собою національна культура, і це при тому, що у сучасній публіцистиці це слово — найпопулярніше. Науковці ж, як і колись, намагаються уникати цього терміна, застосовуючи більш нейтральні поняття — традиційно-побутова або ж народна культура. Але вони радше придатні для традиційного суспільства, етно-національні процеси в якому ще не пробуджені.

Стан непробудженого національного життя був характерним і для зовсім недавнього нашого минулого. Проте нинішній спалах національної самосвідомості дає поштовх до деідеологізованого осмислення багатьох явищ, включаючи етнос, націю, національний характер і національну культуру.

Щодо етносу, то він і досі нерідко уявляється у вигляді відкритої системи, яка базується передовсім на інтеретнічній основі і постійно вбирає іншоетнічні компоненти за рахунок своїх, етнічних. Із цього неминує впливає така сумна перспектива етносу: поступово втрачаючи свою самобутність, зокрема культуру, він рано чи пізно має злитися з іншими етносами, тобто просто зникнути. На практиці ж такий тип етнічних процесів трапляється украй рідко. Це дає право обстоювати іншу концепцію розвитку етносів та націй і, зокрема, національних культур. Отож, *етнос убачається відносно закритою соціальною системою, причому самодостатньою для свого розвитку і відтворення.* Звідси він має визначатися не спільними з іншими етносами рисами, як це часто трактується, а якраз відмітними характеристиками. Те ж стосується і національної культури — неповторної у самій своїй основі. Логічно виникає запитання: а чи можна будь-яке зближення національних культур вважати за їх руйнацію, а відтак і за руйнацію етносу (нації)? Питання це не марне, бо на практиці дійсно відбувається зближення національних культур — або шляхом запозичення та взаємозасвоєння іншоетнічних елементів, або ж через стандартизацію окремих компонентів. Процес об'єктивної інтеграції культури підсилюється постійною взаємодією етносів, їх частковим фізичним зміщенням, а певною мірою й асиміляцією.

Найбільш рельєфно ці процеси простежуються в Україні. На її культурному тлі залишили відмітний і булгари, і угрофіни; десь у надрах заховались сліди степових кочовиків; на вістрі ятагана привносились мусульманська культура з Криму і Туреччини, а з хрестом — полонізація й покатоличення; Росія

нашаровувала на протослов'янське та давньоукраїнське підґрунтя свою дещо уніфіковану культуру. Маючи на увазі саме багатовікові міжетнічні взаємини, етнографи цілком слушно твердять, що «чистих» етносів, як і «чистої» етнічної культури, взагалі немає. У цьому легко переконатись, уважно прислухавшись хоча б рідної мови — справжнього дзеркала етнокультурних нашарувань.

Здавалося б, є серйозні підстави на користь усталеної концепції обмеженості етнонаціональних процесів та руйнації етносів. Насправді, є багато чинників, які сприяють цьому, — ідеологія денаціоналізації, стандартизація культури і т. ін. І тут ми повинні, звичайно, турбуватися за долю нації та її культури. Але це предмет окремої розмови. Набагато важливішим убачається проникнення у внутрішню логіку етнокультурних процесів, оскільки саме там ховається справжній механізм їхнього функціонування й розвитку. Виявляється, що цей механізм спрямований на збереження етнічного ядра культури, навіть якщо для цього складаються несприятливі умови. Основою, стабілізуючою етнос та його культуру, є *система традицій*, що являє собою свого роду колективну пам'ять, котра акумулює міжпоколінну етнокультурну інформацію. Крім того, вона регулює не лише рівень інформації, необхідний для відтворення етносу, а й ступінь іншоетнічних запозичень.

Регулювання етнокультурної інформації відбувається за допомогою *стереотипів* — своєрідних цеглин, з яких вибудована вся культура етносу. Це усталені форми етнічної поведінки, так би мовити, її штампи, шаблони, а певною мірою і зразки, вироблені багатовіковим досвідом народу. Вони є суттю механізму традицій, і без них не може існувати жодна культура, в тому числі й сучасна, зокрема професійна.

Палітра етнічних стереотипів надзвичайно різноманітна. Ними просякнуте усе національне життя, особливо такі його складові, як поведінка, спілкування, норми моралі, манери, етикет. За свідченням етнографів, навіть такі, здавалося б, суто біологічні явища, як пологи або кашель, здійснюються у різних народів по-різному. Етнічні відмінності виявляються і в тому, як люди вдягаються, як вони їдять, в їхніх улюблених позах стояння або сидіння, прийомах вітання, знайомства, залицяння, дякування, в їхній міміці та жестикулюванні тощо.

Перелік етнічних стереотипів можна продовжувати нескінченно, проте і з наведених прикладів стає зрозумілим, що саме вони є кодом етнічної культури. Етнічне кодування характерне не тільки для традиційної, а й для сучасної культури, хоча нині воно вже не так чітко виражене. Це пов'язано з ускладненням нашого соціального буття, яке відповідно ускладнює й систему кодування: вона дедалі більше заховується у глибинні сфери — психіки, національного характеру, духовної культури.

Кодування етнічних ознак культури — важлива, проте не єдина їхня функція; головна ж спрямована на виявлення *соціальних цінностей*. Природно, що будь-яке порушення системи етнокультурного коду обов'язково позначається на цінностях етносу. Скажімо, послаблення міжпоколінних зв'язків призводить до дезорганізації сім'ї; дестабілізація родини, та ще й підсилена втрата мовних компонентів культури, — до знецінення духовності. Отже, *збереження етнокультурних традицій, і зокрема системи етнічних стереотипів, має непересічне значення, бо від цього залежить не лише доля етнічної культури, а значно більше: цілісність етносу, стабільність суспільства і навіть держави*.

Уся ця знакова система лежить в основі і національної культури, хоча роль етнічних стереотипів у ній дещо інша. Пробудити національну культуру етнічні стереотипи здатні лише в тому випадку, коли вони набувають значення *національного символу* і більше — *національного гасла*, що, зрозуміло, пов'язане з певними *національними інтересами*. А це можливо лише в ситуації загального національного піднесення і особливого стану духовності нації. Каталізатором тут виступає *національна самосвідомість* — не просто усвідомлення причетності до рідної культури, а особливе розуміння її ролі в консолідації нації, у формуванні її національних інтересів. *Без чітко вираженої національної самосвідомості національна культура взагалі неможлива*.

Природа виникнення етнічних стереотипів та національних символів також відмінна. Етнічні стереотипи формуються шляхом поступового накопичення і відбору певного соціального досвіду. Причому вони настільки органічно вписані в життєву канву, що люди у своєму етнічному середовищі виконують їх автоматично, навіть не замислюючись над їхнім змістом. Національний символ виникає переважно спонтанно — як бурхлива реакція на якусь гостру етносоціальну ситуацію. Для українців усталеним символом національної культури традиційно був Тарас Шевченко, котрий уособлював і духовність народу, і його соціальні сподівання; символом історичної долі виступав Богдан Хмельницький, з яким пов'язувалася драматичність національно-визвольної боротьби. Нині ж акцент переміщується в дещо інші, більш політизовані сфери. Гасло національних сподівань сьогодні, крім Шевченка, уособлює, скажімо, Василь Стус, а символом державності є Українська Народна Республіка з її неодмінним атрибутом — синьо-жовтим стягом.

Можна таким чином припустити, що національний символ формується за законом відбору лише тієї міжпоколінної культурної інформації, яка найбільш співзвучна сучасному національному настрою та національним інтересам. Тільки одна ця особливість механізму творення національної культури, якщо вона вірно сформульована, докорінно трощить колись сконструйовану модель однотипності загальнорадянської культури, одноманітності усіх її складових для всіх національних культур.

Це може підвести до дещо парадоксальної думки: яскраво виражену національну культуру здатний мати не кожний етнос. Принаймні той чи інший етнос, який би глибинний шар етнічної культури він не утворив, може втратити наявні ознаки національної культури, якщо втратить свої національні символи,

національні гасла та загальнонаціональні інтереси. І навпаки: з формуванням національної ідеї національна культура здатна відтворитися, відроджуючи і націю. Українська нація неодноразово втрачала і державність, і мову, і, національну культуру, не втративши, однак, національної ідеї — ідеї суверенності. Саме вона була і є тією аурою, що спричинювала і спричинює національно-культурне відродження.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок про те, що *національна культура — категорія не етнічна, а етносоціальна*. Це система національних символів, в яких у концентрованому вигляді виражені гасла, етносоціальні сподівання та національні інтереси. Вона пов'язана з певним станом національного розвитку — загальним національним піднесенням та спалахом національної самосвідомості. Саме у такі історичні моменти і формується національна культура — свого роду вибух духовності нації. Він не тільки концентрує сплеск національного життя, а й тривалий час слугує джерелом, яке живить культуру у більш спокійні періоди, включаючи певні спади національного розвою.

До речі, останнє не є трагедією для нації, а становить обов'язковий компонент механізму її розвитку, період накопичення духовно-національного потенціалу народу. Після кожного спаду, як правило, настає етап відродження. А таких етапів українці, як уже зазначалося, знають декілька. І це природний стан нації — показник інтенсивного творення національної культури.

Етнографічні групи українців.

Головними структуроутворюючими одиницями етносу, як ми вже знаємо, є субетноси, розмаїття яких забезпечує його стабільність. Остання досягається лише завдяки взаємодії субетносів, але внаслідок цього певна їх частина може перетворитися на структурні елементи іншого ієрархічного рівня або ж зовсім зруйнуватися. Прикладом може бути трансформація таких субетносів українського етносу, як *черкаси* — населення Середньої Наддніпрянщини, яке іменувалося так в офіційних документах майже до XVIII ст., та *севрюки* — нащадки давніх східнослов'янських племен Сіверщини, розселених у долинах Десни, Сейму та Сули. Останні зберігали свою самоназву до другої половини XVII ст.

Якщо етногенез та трансформація севрюків не викликають особливих дискусій, то з черкасами справа складніша. Проблема їхнього походження остаточно не з'ясована й досі, однак із певною часткою припущення можна все ж віддати перевагу одній із трьох основних версій. Перша пов'язує походження черкасів із черкесами, котрі нібито прийшли у XIV ст. з Кавказьких гір на Дніпро, де й заснували місто Черкаси. Цю гіпотезу висунув історик І. Болтін, а пізніше її підтримали О. Шафонський, О. Рігельман та М. Антоновський. Другу точку зору запропонував М. Карамзін, обґрунтувавши походження черкасів від торків та берендів і ототожнивши їх з вільними людьми, які не підкорялися ні монголам, ні Литві, — козаками. Нарешті, третя версія ґрунтується на твердженні про те, що черкаси — це частина місцевого українського населення, яке перейняло даний етнонім від сусідніх тюркських народів, як переймало і багато інших назв, у тому числі слово «козак». Мовознавці доводять, що «черкаси» та «козаки» означають те ж саме — вольниця. До речі, черкасами колись називали не тільки українських козаків, а й донських; торків та берендів черкасами не називали ніколи.

Найбільш прийнятною версією убачається остання, але з таким застереженням: черкаси — це лише локальна група козацтва, скоріше за все якийсь його осередок, що прийняв цю давню назву. Пізніше вона трансформувалася у більш усталене слово «козак», яке стало не просто ознакою вільної людини, а символом захисника українства. Попередня ж назва, котра асоціювалася з первинним образом козаків, тобто степових здобувачів, зникла як застаріла і не досить чітка. Вона поступилася місцем новій назві — «козацький народ», який у свою чергу поділявся на окремі локальні угруповання і відповідні самоназви: «запорізькі козаки», «причорноморські козаки» тощо.

Трансформація змісту такого самобутнього етносоціального явища, як черкаси, стала причиною його руйнації. Із субетносу вони перетворилися на етнографічну групу, але пізніше, у зв'язку зі скасуванням козацтва, втратили і цей статус. Нині це звичайне етнорегіональне угруповання з відповідною крайовою самосвідомістю — черкашани, мешканці Черкас та Черкащини.

В іншому напрямі йшов розвиток етнографічних груп українського народу. *Етнографічна група — це локальна частина етносу, яка має спільну з ним етнічну самосвідомість, але відрізняється деякими рисами традиційно-побутової культури*. Зародження етнографічної групи спричиняється особливостями історичної долі народу: або тривалою ізоляцією окремих його частин, або регенерацією давніх етноплемінних утворень. Ще раз наголосимо, що український етнос складався на дуже строкатій етнокультурній та племінній основі, а це містить потенційну можливість свого прояву у вигляді чи то етнографічних груп, чи то субетносів.

Нині в етнічній структурі українців є декілька основних етнографічних груп: *гуцули, бойки, лемки, поліщуки та литвини*, кожна з яких має свою етногенетичну природу, історію формування та культурний образ. Гуцули, бойки та лемки — групи українського етносу Карпатського регіону, поліщуки та литвини — Українського Полісся. Як ті, так і інші сформувалися в районах міжетнічного порубіжжя, на перетині розташування давніх племінних об'єднань, що цілком природно: адже будь-які етнічні утворення, як правило, зароджуються на перехресті різних культур та етнокультурних угруповань.

Гуцули (інші назви — *горяни, верховинці*) — частина гірського українського населення Карпат. Ареал їх розселення окреслюється такими кордонами. На півдні він межує з Румунією, на півночі та північному сході — з Прикарпаттям, на заході — з Бойківщиною. Згідно з сучасним адміністративно-територіальним поділом України це Верховинський та південні частини Наддніпрянського і Косівського районів Івано-

Франківської області, Путильський та південна частина Вишнівського районів Чернівецької області, Рахівський район Закарпатської області.

Походження гуцулів остаточно не з'ясоване, хоча є ряд досить ґрунтовних гіпотез. Всі вони в основному сформувалися у XIX ст., в період національно-культурного відродження України. Особливий інтерес до народної культури та етнічної історії різних регіональних груп українців знайшов своє втілення у працях І. Вагилевича, Я. Головацького, В. Гнатюка.

Етимологію назви «гуцули» деякі вчені пов'язують з основним видом їхньої господарської діяльності — скотарством, ключовим поняттям якого було слово *козул* — чабан, вівчар. Дійсно, гуцули — чи не єдина група українського етносу, для якої скотарство (а особливо вівчарство) було провідною галуззю господарства. Воно ж зумовлювало і своєрідність усього укладу життя горян та їхньої культури. Так, лише у гуцулів відповідно до роду їхніх занять, природних умов та ситуації порубіжного регіону сформувався двір із замкнутою по периметру системою будівель — *гражда*, своєрідна фортеця; переважно у них трапляються оригінальні *хрещаті* церкви; саме у середовищі скотарів склалася самобутня кухня, в основному зорієнтована на молочні та м'ясні страви (*гусянка, бринза, бараняче м'ясо*), виник надзвичайно мальовничий одяг, що найбільшою мірою зберіг прадавні компоненти (*гачі, череси, криسانی, кептарі*), Прадавня, ще язичницька основа збережена гуцулами і в духовній культурі, зокрема в обрядах та ритуалах: відсікання коси — у весільній обрядовості, *запалення ватри* — в родильній, ритуальне прощання (*проща*) — в поховальній і т. д.

Словом, за багатьма показниками традиційно-побутова культура гуцулів має самобутню етнічну специфіку, відмінну від української культури в цілому. Разом із тим їх єднає спільна генетична основа, що складалася ще у київську добу, а можливо, і у більш ранні історичні часи на рівні міжплемінних взаємозв'язків.

У цьому плані видається найбільш вірогідною теорія походження гуцулів від давньослов'янського племені уличів, або улуців (В. Кобилянський), колись розташованих у пониззі Дністра, а пізніше під натиском кочовиків вимушених піднятися до його верхів'їв та в Карпати. Ця теорія вдало вписується у перебіг історичних подій у південній частині Карпат, а головне — підтверджується археологічними та етнографічними даними про культуру — тотожну і для гуцулів Карпат, і для населення Наддністрянщини. Вважаючи таку точку зору найбільш прийнятною, слід, утім, подати й інші позиції. Близькою до вказаної концепції є антропонімічна теорія, що нині інтенсивно розробляється українськими ученими В. Грабовецьким та М. Худашем. Вона пов'язує витоки гуцулів із прізвиськом людини (*Гуцуляк, Гуцул*) — засновника племені. Інша гіпотеза бачить коріння гуцулів у повстанському русі народних месників — опришків (так званих *гуців*), що розгорнувся серед карпатських горян у XVII—XVIII ст.

Як би ми не ставилися до тих чи інших етнографічних теорій (а вони потребують більш ретельної розробки), ясно одне — гуцули як етнографічна група формувалися на ґрунті східнослов'янської культури — спільної для населення Київської Русі — і зберегли її основу в умовах тривалої ізоляції. Як і будь-яка етнографічна група, гуцули мають два рівні етнічної самосвідомості: загальнонаціональний (усвідомлення своєї причетності до українства в цілому) і крайовий (усвідомлення себе гуцулами, верховинцями).

Бойки — самобутня етнографічна група українців, яка мешкає у центральній і подекуди в західній частині Українських Карпат. Це сучасні Долинський та частина Рожнятівського району Івано-Франківської області, Сколівський, Турківський, частина Стрийського, Дрогобицького, Самбірського та Старосамбірського районів Львівської області, а також Воловецький і частина Великоберезнянського та Міжгірського районів Закарпатської області. Проте, за даними відомого польського етнографа І. Любича-Червінського, на початку XIX ст. ареал розселення бойків був значно більшим. Це вже вкотре свідчить про те, що етнографічні групи — динамічні системи, які під впливом історичних та соціально-економічних умов можуть зазнавати і певних утрат.

Щодо ареалу формування бойків існують два протилежних погляди. Перший вважає бойків автохтонним населенням із специфічними мовно-діалектними ознаками, зокрема уживанням частки *боє* у значенні «так» (гіпотеза І. Верхратського); другий розцінює їх як прийшлое населення — одне з кельтських племен, які у VI ст. розташовувались на території сучасних Австрії, Чехії, Словаччини та південної частини Німеччини. Історичні джерела (зокрема, візантійський імператор Константин Порфірогенет) доводять, що у складі кельтів було і плем'я *бойів*, котре у I тисячолітті н. е. переселилося на Балкани і, вочевидь, у Карпати. Принаймні такі дослідники, як І. Вагилевич, Я. Головацький, П. Шафарик, бачили витоки бойків саме у кельтських племенах.

Проблеми походження бойків та етимології їхньої назви остаточно не розв'язані, є лише ряд гіпотез. Зокрема, заслуговує на увагу концепція М. Худаша, котрий виводить етнонім від антропоніма *Бойко* — можливого засновника роду. Підтвердженням цього можуть бути хоча б слов'янські пам'ятки X ст., які згадують цей антропонім. Однак про східнослов'янську основу бойків свідчать передусім їхні традиційна культура, система вірувань і повір'їв та весь уклад життя.

Усе локальне розмаїття традиційної культури бойків ґрунтується на загальноукраїнській культурі, витоки якої сягають давньоруських історичних шарів. Одним із найхарактерніших показників цього є збережена сучасними бойками первинна самоназва «русини», що, до речі, дещо послаблює аргументацію версії походження бойків із кельтських племен. Можна навіть припустити деяку штучність прив'язки частини русинського населення до прадавніх бойків, які, може, і справді існували, але на іншому

етнічному ґрунті. Справа в тому, що стосовно русинського населення сучасної Бойківщини термін «бойки» не є самоназвою: так їх називали або інші народи, або інші етнічні групи українців — і не без впливу народовської інтелігенції. Яскравою ілюстрацією може бути записана І. Франком розмова з одним із бойків. Назвавши його саме так, він почув у відповідь: «Який я бойко, я такий же русин, як і ти». На цьому прикладі особливо рельєфно проявляється значення самоназви в етногенетичному процесі: саме етнонім, а не екзоетнонім є в ньому визначальним. Проте русинство зрештою прийняло екзоетнонім як самоназву; звідси й подвійна регіональна самосвідомість; усвідомлення своєї причетності і до бойків, і до русинів.

Етнічну своєрідність бойків визначала насамперед специфіка їхньої господарської діяльності — переважно *вирубно-вогневе землеробство*. Воно зумовлювало простоту в усьому: небілені, а нерідко й курні, з високими дахами хати розміщені на значній відстані одна від одної, своєрідно-архаїчний одяг (полотняні *кацабайки* і *каптани*, сукняні *сіряки*, *гуні*, *лейбики*, хутряні безрукавки). І разом з тим — неповторна дерев'яна храмова архітектура...

Лемки — західнокарпатська етнографічна група українського народу, що мешкає по обох схилах Бескидів між річками Сян та Попрад західніше від річки Уж. Їхня доля складалася драматично: з XI ст. південна частина Лемківщини була зайнята угорцями, у XIV ст. решта її території підпала під владу Польщі, а після її поділу у 1772 р. — під владу Австрії, з розпадом у 1918 р. Австро-Угорщини вона була поділена між Польщею та Чехо-Словаччиною, по закінченні другої світової війни за угодою з Польщею значна кількість лемків переселилася в Україну (Львівську, Тернопільську, Миколаївську та Херсонську області), а ті, що залишилися в Польщі, були депортовані в її західні воєводства. Нині лемки проживають в Перечинському та південній частині Великоберезнянського районах Закарпатської області, а також у гірській частині південного сходу Польщі.

Стосовно походження лемків та етимології їхньої назви більшість дослідників погоджується з тим, що вони є одним із відгалужень давньослов'янського племені білих хорватів, які у VI—VII ст. мешкали у Західних Карпатах. Пізніше вони частково мігрували, частково змішалися з іншими східнослов'янськими племенами, прийнявши назву русів, русинів — жителів Київської Русі. Ця усталена точка зору дещо скоригована М. Худашем, котрий обстоює антропонімічну гіпотезу походження лемків та їхнього етноніма від власного імені людини — *Лемко*. Має поширення і більш давня гіпотеза, сформульована І. Верхратським, В. Гнатюком та І. Франком. Вона пов'язує етнонім «лемки» з прізвиськом, яке нібито давали їм сусіди через уживання частки *лем* у значенні «лише». Є, однак, дані про те, що праслов'янська мова мала корінь «лем», що слугує опосередкованим свідченням прадавності генетичних витоків лемків.

Традиційно-побутова культура лемків ґрунтується на східнослов'янській і загальноукраїнській основах і позначена локальною самотутністю. Будівництво житла, як і організація інтер'єру, відповідали українським традиціям. Внутрішнє планування, наприклад, включало обов'язкове розміщення печі зліва від входу, а покутя — навпроти дверей. Щоправда, у лемківській хаті найпочесніше місце не обмежувалося покутям, воно займало всю «червону» стіну, прикрашену образами. Своєрідністю визначалася і піч, вустя якої — не так, як скрізь по Україні — виходило до причілкової стіни.

Поєднання загальноукраїнських та лемківських елементів яскраво простежувалося також в одязі та їжі. Одяг шився, як правило, з лляних або полотняних тканин, окрім верхнього, шитого з сукна. Жінки носили вишивані сорочки з великою кількістю складок біля коміра, складчасті спідниці (*фартуки*), а зверху вдягали суто лемківські безрукавки — *керсетки*. Чоловіки також одягали безрукавки (*бруслики*) на сорочки, котрі не прикрашалися вишивкою. Колоритним довершенням костюма слугували верхній сукняний одяг — *чугані*, на ногах — *керпці*, на голові — капелюхи з павиним пір'ям, а також шкіряні пояси — *югаси*. Щодо їжі лемків, то вона не відрізнялася різноманітністю: основними її видами були прісний хліб (*оципля*, *осух*), каші (*чир*, *куляша*, *панцаки*) та галушки з бринзою, капустою або маком.

Відносна простота побутових речей, утім, компенсувалася мальовничістю витворів народного мистецтва — насамперед вишивки з переважно геометричним орнаментом, різьблення по дереву, а особливо писанкарства та прикрас із бісеру. Серед останніх широкого визнання набули нагрудні прикраси у вигляді заокругленого коміра — *кризи*.

Поліщуки — етнографічна група українців, яка розташована в районі українсько-білоруського міжетнічного порубіжжя і містить у собі риси як української, так і частково білоруської культур. Основним ареалом проживання поліщуків було Поприп'яття та Погориння, що нині включає північні райони Луцької та Рівненської областей.

Назва «поліщуки» пов'язана з топонімом «Полісся», котрий існує ще з XIII — XIV ст. Тоді мешканці цього регіону ще не сформувалися як етнографічна група, хоча й мали Деякі відмінності та різні назви: *полісяни*, *підлісяни* тощо. Якості етнографічної групи вони почали проявляти приблизно з XV ст. Саме у цей час і зафіксована історичними документами самоназва «поліщуки». Щоправда, дослідники вважають, що на первинному етапі формування етноніма він окреслював міжетнічну спільність етнографічне близьких народів: українців, білорусів та литовців, що були громадянами однієї держави — Великого князівства Литовського. Але такий погляд суперечить самому механізму формування етносу: етнографічною групою може бути лише Групування в межах одного етносу. Неабияке значення має і те, що на ранньому етапі формування назви «поліщуки» вона утверджувалась іззовні, тобто вживалась як екзоетнонім. Усвідомлення ж населенням своєї причетності До Поліського краю відбулося дещо пізніше

— на основі формування суто українського утворення, не схожого на аналогічні утворення в середовищі білоруського етносу.

Таке розмежування чітко зафіксоване у самоназвах. Так, білоруські поліщуки у білоруських районах Полісся (Берестейських землях, Підляшші, Чорній Русі) тривалий час, майже до XVII ст., називалися полісянами, нарівні з литвинами, русинами, поляками, білорусцями. На більш широкому етнімічному рівні населення цих областей об'єднувалося назвою «литвини» в її державно-політичному або, за тодішніми європейськими уявленнями, «національному» значенні. Етнографічне виділення частини литвинського населення у поліщуки відбувалося на рубежі XVII—XVIII ст., оформившись у самоназви: *палешуки, полищуки, полешуки*, нарешті — поліщуки. Причому остання форма мала не стільки регіональний, скільки субетнічний характер. Українські поліщуки мали суто етнографічну природу.

Певна відособленість українських поліщуків від сусідніх білоруських, загальна ізольованість Полісся — все це позначилось на специфіці культури та укладу життя його населення. Головна своєрідність цієї культури полягала у консервації її архаїчних рис. Це простежувалось насамперед у шлюбно-сімейній сфері. Полісся — один із регіонів, де тривалий час зберігалися патріархальні засади в родині та архаїчні форми великої сім'ї. Звичаєве право також містило цілий ряд давніх елементів, наприклад, право передавання майна у спадщину по смерті глави сім'ї старшому братові, а не синові чи дружині, як це було вже прийнято у більшості регіонів України.

Архаїчними особливостями визначалася і матеріальна культура, зокрема житло. За плануванням воно було типово українським («хата — комора» або «хата — сіни — хата»), але регіонально-архаїчним за конструкцією та матеріалом. Робили житло з масивних колод, не білили, покривали двосхилим дахом «накатом», опалювали нерідко «по-чорному». Відгомони культури Київської Русі відчувуються і в елементах одягу (*обруси, плати, зав'язки, серпанки*), і в обрядовості («викликання померлих на розмову», «водіння куца» тощо).

Виходить, що поліщуки завдяки своєрідності своєї історичної долі та специфічності природних умов зберегли для нас прадавнє слов'янське етнокультурне коріння, а у більш широкому плані — міжпоколінний зв'язок та набуту спадщину. Подібну етнотрансляційну роль відігравала ще одна етнографічна група — литвини, хоч і у дещо своєрідних формах.

Литвини — етнографічна група українського етносу, яка формувалася на перетині двох етноконтактних зон: українсько-білоруської та українсько-російської. Територією формування литвинів були землі на схід від Десни, — власне, Сіверські землі, котрі колись включали не лише північно-східні частини Сумщини та Чернігівщини, але й ряд суміжних з Україною районів Гомельської області Білорусі й Орловської, Брянської та Курської областей Росії.

Назва «литвини» з'являється в історичних документах з XIV ст., тобто з того часу, коли значна частина білоруських та українських земель стала підпорядкована Великому князівству Литовському. Тоді ця назва виступала як політонім — позначення громадян литовської держави. Щодо етнічної приналежності, то вона (як серед українців, так і серед білорусів та росіян) виражалася в етнімічних формах із коренем «рус» — русичі, руські, русини.

Спільність етнімівів, близькість мов і культур, а також літописні свідчення про єдність походження населення Київської Русі давали підстави багатьом іноземним авторам вважати «люди литовський, руський та московський тією ж самою Руссю, тим же самим племенем». Такої позиції дотримувалося і чимало вітчизняних дослідників та діячів культури, причому не стільки російських, скільки українських та білоруських (Ф. Бенешовський, М. Смотрицький, В. Георгієвич, Ф. Скорина). Однак науковий аналіз показує, що навіть у давні часи це були різні народи, сформовані у різних історичних умовах та політичних ситуаціях. Причому роздільне історичне існування кожного з них сприяло утвердженню на рівні побутової самосвідомості неадекватних назв і самоназв. Більшість представників усіх указаних етносів, як правило, лише себе вважали руськими, а сусідів визначали іншими назвами: українці та росіяни називали білорусів литвинами, білоруси росіян — московитами або новгородцями чи псковичами, українців — козаками, черкасами, сіверянами. На рівні ж держави всі називалися литвинами, котрі в офіційних документах, однак, диференціювалися у досить незвичайний спосіб: «литвини руського роду», «литвини грецького закону» і т. д. Починаючи з XVII ст., у зв'язку з примусовим насадженням серед православних білорусів та українців греко-католицької віри, ареал етнімівів з коренем «рус» почав скорочуватися; їх замінили нові етнімічні форми: литвини та білоруси — на території Білорусі, козаки, русини, українці — в українських землях.

Мабуть, з цієї ж причини і українці Сіверщини, які на офіційному рівні продовжували іменуватися литвинами, тривалий час не вважали себе такими, як і, до речі, українцями, білорусами чи росіянами. Називаючись руськими, народом руським або козаками, вони, втім, усвідомлювали себе причетними до України та до Київської Русі. Недарма сіверяни, у тому числі литвини, найбільшою мірою зберегли давньоруські культурні й мовні елементи. І дотепер вони пом'якшують деякі займенники (*йон, яна*), вживають архаїчні слова (*аброть, атаба, прісак, летась*), куштують призабуті страви (*вушка, кулагу, розінки*), зберігають давньоруські весільні пісні — *гукалки*.

Тривале перебування українців Сіверщини у складі Великого князівства Литовського та Польщі, як і контактування з сусідніми народами — білорусами і росіянами, наклало відбиток на їхню культуру, побут, самосвідомість. На початок XIX ст. вони вже усвідомлювали себе литвинами — самобутньою етнографічною

групою українців. Загальноукраїнська самосвідомість почала інтенсивно формуватися в них лише наприкінці XIX ст. Отже, як і інші етнографічні групи, литвини мають дворівневу самосвідомість: на рівні краю вважають себе литвинами, на рівні України — українцями.

Окремо слід розглянути такий досить специфічний етнонім, як *русини*. Ця давня самоназва частини українсько-руського населення була загальноприйнятою переважно на всій території Київської Русі, а тепер зберігається в ряді районів Західної України та в Поліссі.

Відносно широке побутування в Україні назви «русини» (варіанти: руські, русичі, руснаки тощо), як і усвідомлення чималою частиною українців своєї причетності до «руського народу», стримує процес оформлення на цій основі етнографічної групи. Певний виняток становлять русини Карпат, тривалий час відокремлені від материнського етнорегіону і через те сконсолідовані у певну етнокультурну спільноту. Проте поки що передчасно говорити про русинство Українських Карпат як етнографічну або субетнічну одиницю українського етносу, оскільки воно не має єдиної культурної основи, будучи розпорошене між окремими великими й малими етнографічними групами (бойками, лемками, галичанами, подолянами, частково поліщуками та литвинами).

Утім проблема русинства постійно збуджується політиками, що викликає необхідність суворо об'єктивного підходу до неї. Етнонім «русини» для Закарпаття завжди був ключовим, від самого початку Київської Русі. Принаймні письмові джерела XI ст. згадують місцеве слов'янське населення, називаючи його русинами, а територію проживання *Руською країною* або *Руською маркою*. Майже ідентичним був і екзоетнонім — *рутени*: так у латинізованій формі іменувалися русини.

Зазначимо, що і в інших регіонах України українське населення називалося на той час або руськими (русичами, руснаками), або й русинами. Щоправда, з XII—XIII ст. ці назви потроху змінюються на «козаки», «українці». В Закарпатті ж, через його відірваність від України, останні терміни утверджуються дещо пізніше, у XVI—XVII ст. На картах, складених у 1650 р. Г. Левассер де Бопланом, Закарпаття позначене назвою «Угорська Україна», інші ж документи називають її Підкарпатською Руссю. Власне, «руський» та «український» тривалий час побутували як синоніми, і це було особливо характерним для Закарпаття.

Глибоко наукове трактування понять «Русь-Україна» та «русько-український» належить Михайлові Грушевському. «Ся праця, — писав він в «Історії України-Руси», — має подати образ історичного розвою життя українського народу, або тих етнографічно-політичних груп, з яких формується те, що ми мислимо тепер під назвою українського народу, інакше званого малоруським, південноруським, просто руським, або русинським. Різномірність сих назв не має особливого значення, бо покриває поняття само по собі ясне; вона цікава тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які довелося пережити народові.

Його старе історичне ім'я «русь», «русин», «руський» в часи політичного й культурного упадку було присвоєне великоросійським народом, котрого політичне і культурне життя розвинулося на традиціях давньої Руської держави... Назва «Україна», «український», уживана в староруських часах в загальному значенні пограниччя, а в XVI ст. спеціалізована в приложенні до Середнього Подніпров'я... набирає особливого значення в XVII ст. Літературне відродження XIX ст. прийняло се ім'я для означення свого національного життя.

В міру того як зростала свідомість безперервності етнографічно-національного українського життя, се українське ім'я розширялося на всю історію українського народу. Щоб підкреслити зв'язки нового українського життя з його старими традиціями, се українське ім'я уживано також в зложеній формі «Україна-Русь», «українсько-руський», хоч значення їх одне — вони означають те, що ми мислимо тепер як український народ: його територію і життя, форми, з яких організовувалося сучасне українське життя». Сформульована ще на початку XX ст. концепція М. Грушевського нині підтверджується на більш ґрунтовних матеріалах, у тому числі дослідженнях етнічної самосвідомості. Усвідомлення причетності до русинства, як правило, ототожнюється з причетністю до українства. Проте ідентифікація русинів з українцями зовсім не означає їх повного ототожнення: русинство — самобутне історичне й культурне явище в системі багатоманітного українського етносу.

МАТЕРІАЛИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ №2

Пономарьов Анатолій Петрович. Українська етнографія : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Анатолій Пономарьов. — Київ: Либідь, 1994. — 316 с.

Фольклор (від англ. folklore — народна мудрість, знання) є важливою складовою частиною культури народу. «Фольклор — одна з найтриваліших і всеохоплюючих систем духовного життя народу, тісно зв'язана з народним побутом (як окремою системою), з літературою (яка, зрештою, витворилась з фольклору і зберігає з ним тісний зв'язок на всіх етапах свого розвитку) та ін.» До цього часу в науці не існує чіткості чи однастайності щодо того, які сфери народного знання окреслюються цим поняттям. Це пов'язано з тим, що у більшості західноєвропейських наук під поняттям «фольклор» розуміють не тільки усне словесне мистецтво народу, а духовну творчість у поєднанні з матеріальною, з урахуванням елементів побуту, знарядь праці, особливостей побудови житла тощо.

У сучасній українській фольклористиці знаходимо трактування цього терміну у вужчому розумінні: «Фольклор — це художнє відображення дійсності у словесно-музично-хореографічних і драматичних формах колективної народної творчості, нерозривно пов'язаної з життям і побутом. У ній відбито світоглядні, етичні й естетичні погляди народу»

Поряд з терміном «фольклор» існує термін «народна творчість», яким окреслюється вся творча діяльність народу: поезія, музика, театр, танець, архітектура, художнє і декоративно-прикладне мистецтво — все, що несе відбиток побуту, а також є втіленням поглядів, ідеалів та прагнень людей.

Для того, щоб розмежувати сфери матеріальної та духовної творчості народу, які органічно взаємодіють, але не є тотожними, часто використовуються терміни «усна словесність», «народна словесність», «усна народна творчість», «народнопоетична творчість».

Термін «усна народнопоетична творчість» передає вужче поняття про духовну творчість, яка входить до складу фольклору та народної творчості як її складова частина.

Усна народнопоетична творчість — це художньо-словесна творчість народу в сукупності її видів і форм, де засобами мови збережено знання про життя і природу, давні культи і вірування; а також відбито світ думок, уявлень, почуттів і переживань, народнопоетичної фантазії. Усна народна творчість українського народу формувалась упродовж століть разом з мовою і тому увібрала в себе багатовіковий досвід, знання та пам'ять про історичне минуле на різних стадіях розвитку народу.

Образно збагачені теми, мотиви, форми усної творчості виникають у складній єдності і взаємодії індивідуального осмислення дійсності та колективної художньої свідомості.

Спадкоємність, стійкість художніх традицій (в рамках яких, в свою чергу, виявляється особиста творчість) поєднується з варіантністю, різноманітним перетворенням цих традицій в окремих творах, що передаються із покоління в покоління.

Цей процес, який включає імпровізацію, її закріплення традицією, удосконалення, збагачення, в час якого відбувається оновлення традиції, є надзвичайно тривалим.

Колективність створення і поширення народнопоетичних творів зумовлює їх варіантність, тобто змінність текстів у процесі побутування. Причому ці зміни можуть бути різноманітними — від незначних стилістичних варіацій до суттєвих змін задуму.

У процесі свого побутування жанри словесної народної творчості переживають «продуктивний» та «непродуктивний» періоди своєї історії (виникнення, поширення, входження в масовий репертуар, старіння, згасання), що пов'язано із соціальними та культурно-побутовими змінами, які відбуваються у суспільстві. Стійкість побутування фольклорних текстів у народі пояснюється не тільки художньою цінністю, а й швидкістю/повільністю змін у стилі життя, світогляді, смаках їх основних творців і носіїв-виконавців. Відповідно і система жанрів кожного періоду поділяється на активний репертуар — жанри чи твори, які широко побутують; та пасивний — ті, які зберігаються у народній пам'яті, виконуються фрагментарно.

Багатство жанрів, тем, образів, поетики словесного мистецтва зумовлене різноманітністю його соціальних і побутових функцій, а також способами виконання, поєднання тексту з мелодією, інтонацією, рухами. У ході історії деякі жанри зазнавали значних змін, зникали, на їхньому місці з'являлись нові.

Незважаючи на яскраве національне забарвлення, твори словесності різних народів виявляють подібність мотивів, образів і сюжетів, що пояснюється або розвитком з одного джерела, або культурною взаємодією чи виникненням подібних явищ на ґрунті загальних закономірностей соціального розвитку.

У наш час проблеми фольклору стають все більше актуальними. Жодна гуманітарна наука — ні етнографія, ні історія, ні лінгвістика, ні літературознавство не можуть обходитись без фольклорних матеріалів. Дослідники поступово усвідомлюють, що розгадки та пояснення багатьох явищ духовної культури криються у творчості народу.

Виникненню фольклористики як науки передував багатовіковий досвід збирання (запису) фольклорних текстів та їх обробка у творчості письменників, режисерів, композиторів. У залежності від наукових уявлень про предмет фольклористики змінювались її межі і місце серед інших наук. На ранніх етапах становлення фольклористика визначалася то як галузь етнографії, то як розділ літературознавства чи музикознавства. Її розглядали і як допоміжну дисципліну інших наук — історії культури та соціології.

З часом фольклористика стає самостійною наукою, формується її структура, розробляються методи дослідження. Зараз фольклористика — це наука, що вивчає закономірності та особливості розвитку фольклору, характер і природу, сутність, тематику народнопоетичної творчості, її специфіку та спільні риси з іншими видами мистецтва; особливості побутування та функціонування текстів усної словесності на різних етапах розвитку; жанрову систему і поетику.

Відповідно до спеціально поставлених перед цією наукою завдань фольклористика поділяється на дві галузі: історію фольклору та теорію фольклору.

Історія фольклору — це галузь фольклористики, що вивчає процес виникнення, розвиток, побутування, функціонування, трансформацію (деформацію) жанрів та жанрової системи у різні історичні періоди на різних територіях. Історія фольклору вивчає окремі народнопоетичні твори, продуктивні та непродуктивні періоди окремих жанрів, а також цілісну жанрово-поетичну систему в синхронному (горизонтальний зріз окремого історичного періоду) та діахронному (вертикальний зріз історичного розвитку) планах.

Теорія фольклору — це галузь фольклористики, що вивчає сутність усної народної творчості, особливості окремих фольклорних жанрів, їхнє місце у цілісній жанровій системі, а також — внутрішню структуру жанрів — закони їх побудови, поетику.

Фольклористика тісно пов'язана, межує і взаємодіє з багатьма іншими науками.

Її зв'язок з історією виявляється у тому, що фольклористика, як всі гуманітарні науки, є історичною дисципліною, тобто розглядає всі явища та предмети дослідження в їх русі — від передумов виникнення і зародження, простежуючи становлення, розвиток, розквіт до відмирання чи занепаду. Причому тут вимагається не тільки встановлення факту розвитку, а і його пояснення. Фольклор — явище історичне, тому вимагає стадіального вивчення з урахуванням історичних факторів, рис та подій кожної конкретної епохи. Завдання дослідження усної народної творчості полягає також у тому, щоб виявити, як нові історичні умови чи їх зміна впливають на фольклор, що саме зумовлює появу нових жанрів, а також у виявленні проблеми історичної відповідності фольклорних жанрів, зіставлення текстів з реальними подіями, історизм окремих творів. Крім того, фольклор часто сам може бути історичним джерелом.

Існує тісний зв'язок фольклористики з етнографією як наукою, що вивчає ранні форми матеріального життя (побуту) і соціальної організації народу. Етнографія є джерелом та базою вивчення народної творчості, особливо при аналізі розвитку окремих фольклорних явищ.

Як наука, що вивчає народну творчість у різних її виявах, фольклористика межує з культурологією (у дослідженні культурних традицій та звичаїв) та мистецтвознавством (як джерело виникнення та розвитку різних видів мистецтва: театру, хореографії, живопису, музики).

У народнопоетичній творчості чітко зафіксувались давні релігійні вірування та погляди, а також поєднання різних сакральних систем, тому фольклористика пов'язана з релігієзнавством. Подібним чином виявляється також її зв'язок з філософією, оскільки фольклор містить народні погляди на світ та людину в ньому, перші спроби пояснити природні явища та діалектичні зв'язки і взаємовпливи між речами. У ньому виявляються трактування основних філософських категорій (буття (життя) і смерті, матеріального і духовного і т. п.).

Фольклористика тісно пов'язана з літературознавством, бо її предмет — фольклор — є джерелом виникнення та розвитку професійного словесного мистецтва — художньої літератури. Як своєрідна система народних поглядів на прекрасне і потворне, добро і зло, на норми первісної моралі людей, ця дисципліна має спільні наукові зацікавлення відповідно з естетикою та етикою, а також — з педагогікою, яка може розглядати твори усної словесності з точки зору їх виховного впливу та народного досвіду виховання. Із психологією цей зв'язок виявляється різнопланово: по-перше, в дослідженнях психічних станів і процесів, індивідуальної та колективної свідомості, як спонук до творення, збереження та поширення фольклорних текстів; по-друге, як засобу плекання емоцій, почуттів, уяви, мислення членів людських спільнот.

Крім цього, більшою чи меншою мірою фольклористика пов'язана ще з рядом наук: мовознавством (зокрема діалектологією, істо рією мови, топонімікою), оскільки є матеріалом зразків діалектів та говірок різних етнічних груп, в яких фіксується історичний розвиток живої народної мови; географією та природознавством (намагання пояснити природні явища, походження географічних назв, рослинної та тваринної символіки), медициною (в поглядах на лікувальні властивості рослин, елементів природи, лікувальна дія слова), гідрометеорологією (народні прикмети передбачення погоди), соціологією (співжиття окремих верств, закони життя спільнот) та ін.

У процесі світового розвитку фольклористики сформувались різні школи та напрями вивчення фольклору зі специфічними підходами та методами. В українській фольклористиці напрацьовано багато матеріалу, опубліковано цілий ряд наукових праць. Але, оскільки наука іде вперед швидкими темпами, багато положень, висунутих в минулому вже не відповідають вимогам часу. Це особливо стосується фольклористичних досліджень радянського періоду, які велись у межах жорсткої ідеологічної системи, у відриві від світової наукової практики.

Оскільки фольклористика є ідеологічною наукою, то її методи та установки визначаються світоглядом епохи і відображають його. З переорієнтацією світогляду змінюються принципи залежної від нього науки. Тому на сучасному етапі не можна беззастережно керуватися концепціями минулого. Перед сучасною українською фольклористикою стоїть завдання — створити науку з точки зору світогляду нашої епохи і нашої країни, з урахуванням кращих вітчизняних наукових досягнень та досліджень і надбань закордонних вчених, що працюють у цій галузі, розробки яких довгий час були недоступні та маловідомі в Україні.

Українська народно-поетична творчість — національне явище, в якому відображене духовне обличчя народу, його національний характер, праця, побут, світогляд. Фольклористика (наука про народну творчість) досліджує таке коло проблем: визначення специфіки уснопоетичного народного мистецтва; вивчення особливостей його розвитку на різних етапах історії і відображення в ньому історичної дійсності; співвідношення особистого і колективного; художня своєрідність; взаємозв'язки з художньою літературою та іншими видами мистецтв; специфіка жанрів.

XIX і XX століття відкрили багато особистостей — істориків, письменників, етнографів, які сприяли збереженню фольклорної спадщини, а вислів: «Кожний письменник XIX століття був етнографом, а кожний етнограф — письменником» констатує потяг до збирання, дослідження і пропагування «народної словесності» М.Старицьким, І.Франко, Ф.Колессою, Д.Яворницьким, С.Гулаком-Артемівським, С.Руданським та іншими.

В XIX столітті виходять твори М.Церетелева, М.Гоголя, М.Максимовича, які сприяли зацікавленню широких кіл народною творчістю. В XX столітті активну увагу фольклору приділяли М.Сумцов, А.Кримський,

М.Возняк. У воєнний та повоєнний період в українському фольклорі з'явилася велика плеяда талановитих вчених: М.Рильський, О.Дей, Н.Шумада.

Українська народна творчість складається з трьох родів: епосу, лірики, драматичного мистецтва, кожний род поділяється на жанри: поетичного і прозового фольклору.

Фонди архіву Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнології ім. М.Т.Рильського Національної академії наук України зберігають фольклорні скарби надзвичайно різножанрові: прозовий – легенди і перекази, прислів'я і приказки, казки і загадки, оповідання й гумористичні твори, афоризми тощо; поетичний – календарно-обрядовий – колядки й щедрівки, веснянки, русальні пісні, купальські пісні тощо; сімейно-обрядові (пісні та приспівки на народинах-хрестинах, весільні пісні, пісні та приспівки на проводах, голосіння та „сумні пісні” на похованні); не обрядові пісні (думи, історичні пісні, пісні-балади, ліричні пісні тощо).

МАТЕРІАЛ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ №3

Пономарьов Анатолій Петрович. Українська етнографія : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Анатолій Пономарьов. – Київ: Либідь, 1994. – 316 с.

Проблема походження українців

Ця проблема логічно продовжує проблему етногенезу східних слов'ян. Здавалося б, що вона може розглядатися без особливих ускладнень. Проте саме загальноприйнятий факт спадкоємності і викликає найбільші дискусії: адже одні визнають суцільність етнічної історії без її поділу на фази та етапи, інші ж обстоюють перманентність етногенезу.

Відповідно до цих поглядів вибудовуються і теорії походження українців. Із великої їх кількості можна вилучити основні. Одна з них, сформульована в кінці XIX ст. канадсько-українським ученим Я. Пастернаком, ґрунтується на ідеї самотності українців, котрі нібито не мають нічого спільного зі слов'янами. Вони безпосередньо зародилися на базі трипільської культури, еволюціонувавши пізніше у скіфське плем'я неврів, потім в антів, а відтак і у спільноту часів Київської Русі. Ця теорія *безперервності* нині має тенденцію до відродження, щоправда, у модифікованому вигляді. Визнаючи окремі етапи етнічної історії, зокрема зафіксовані етнічними, її прихильники, власне, заперечують етногенез як певний момент зародження етносу: на їхню думку, етнос (у даному разі українці) існує стільки, скільки існує людина сучасного типу. Тривалість цієї історії коливається від 30—40 тис. років (Ю. Шрамко) до 6—7 млн. (Ю. Копержинський).

Близька до вказаної концепції теорія *автохтонності* М. Грушевського, обґрунтована на початку XX ст. Етнічну основу українців становило, на його погляд, населення пізнього палеоліту, що мешкало на території України; росіяни ж та білоруси мали свою етнічну основу і свою територію формування. Грушевський був першим, хто спростовував ідею так званої «єдиної колиски» зародження трьох споріднених слов'янських народів: українців, росіян і білорусів.

Проте саме теорія «єдиної колиски» стала загальноприйнятою у вітчизняній історичній науці, і лише останнім часом вона починає переосмислюватися. Згідно з нею, вся етнічна історія українців відповідно до суспільно-економічних формацій та їхніх окремих етапів поділяється на два періоди і шість етапів. Перший період охоплює час від XII до середини XVII ст. — формування феодальної суспільно-економічної формації. Саме вона стала базою для етнічних процесів, які беруть свій початок від давньоруської народності — спільного кореня російської, української та білоруської народностей. У межах першого періоду зароджувалися первісні ознаки української народності та відбувалася її консолідація, у другому періоді (друга половина XVII — середина XIX ст.) українська народність переростала у буржуазну націю. З середини XIX ст. буржуазна нація консолідувалася, а за радянських часів, мовляв, перетворилася на соціалістичну націю.

Недосконалість цієї теорії полягає в тому, що вона ґрунтується на чинниках суто зовнішніх, до того ж жорстко прив'язаних до соціально-економічних формацій, ігноруючи відносну автономність етносу як соціальної системи. Через це вона не могла пояснити складні й неоднозначні етногенетичні процеси або ж пояснювала їх спрощено. Природно, виникала необхідність у пошуках інших концепцій. Найбільш цікавою серед них можна вважати розроблену останнім часом українським істориком Ярославом Дашкевичем теорію *незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів*.

Перш ніж викласти її суть, зазначимо, що подібну ідею обстоював у 60-х роках М. Чубатий у книзі «Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй» (Нью-Йорк, Париж, 1964). На його думку, Київська Русь була державою не якоїсь єдиної давньоруської народності, а державою українців-антів, які були пануючою нацією серед решти східнослов'янських народів. Отже, «окремішність» українців виступає наскрізною ідеєю багатьох етногенетичних теорій — від Грушевського до сучасних.

Для обґрунтування своєї теорії Дашкевич вводить поняття «етнос-нація» та символи для визначення окремих східнослов'янських націй: українська нація — *альфа*, новгородсько-псковська — *бета*, російська — *гама* і білоруська — *дельта*. За етнічною основою всі нації — слов'янські, але з іншоетнічними домішками: альфа включала іранський субстрат та норманський суперстрат, бета — балтський субстрат і норманський суперстрат, гама — угрофінський субстрат і дельта — балтський субстрат. Етногенетичні

процеси серед слов'янства розпочинаються у VII—IX ст., із часів хозарського наступу та приходу норманів, їх результат — зародження альфа-нації, котра з утворенням Київської держави стає панівною нацією. Етнос, розмірковує дослідник, стає нацією, коли він творить державу, і в цій державі стає гегемоном. Перетворення етносу-альфа в націю-альфа відбувалося настільки швидко (приблизно одне століття), що спричинило крихкість державного організму, відцентрувавши в ньому ще дві нації: бета і гама. Причому гама, як найбільш агресивна, асимілює націю-бета. В той же час на територію нації-альфа починають концентричний наступ агресивні нація-гама, Степ, Угорщина, Польща, внаслідок чого відбувається занепад нації-альфа. Її відродження почалося на рубежі XVI—XVII ст. на хвилі національно-визвольної війни проти численних загарбників, каталізатором якої стала козаччина. Щодо нації-дельта, то вона сформувалася на базі Полоцького і Смоленського князівств дещо осторонь інших націй. Проте і вона не уникла деякої руйнації з боку агресивної нації-гама, будучи захищеною такою силою, як нація-альфа, — козацтвом. Теоретична конструкція Дашкевича вдало окреслює зовнішні чинники етно- і націогенезу, даючи поштовх для поглибленого аналізу цих явищ. А він, як уявляється, повинен спрямовуватися на виявлення не лише зовнішніх передумов творення етносу, але й внутрішніх. Адже етнос — досить автономний соціальний утвір, який має всі ознаки системи: етнічність пронизує всі форми суспільства, зумовлюючи своєрідність їхньої діяльності. Він і є системою, оскільки здатний до самовідтворення, причому як у фізичному розумінні (через відтворення поколінь), так і в духовному (через продукування традицій). Звідси випливає необхідність комплексного осмислення механізму творення етносу і нації: *аналізу формування структуроутворюючої системи і з'ясування історичних та соціально-економічних передумов цього процесу*.

Щодо структури етносу та механізму її функціонування. Підходи до розуміння структуроутворюючих елементів етносу та взаємозв'язку між ними найбільш обґрунтовано визначив Л. Гумільов. У цілому можна погодитися з його позицією, хоча окремі її положення потребують перегляду. Початком початку генезису етносу він, як уже згадувалося, вважає певні угруповання людей, об'єднаних спільною долею та єдиною метою, — консорції (цехи, артілі, ватаги тощо, які кристалізують довкола себе соціальну, а можливо і етнічну спільність). У такому визначенні складників консорції проглядається їх певна абсолютизація і навіть випадковість. Ближче до реалій первинних етносоціальних угруповань підійшов О. Прицак, котрий головними їх одиницями бачив озброєні групи (банди), маючи на увазі найрізноманітніші етноплемінні утворення: вікінгів, варягів, рутенів, русів і т. д. Збуджуючою їх основою на українському терені можна вважати князівські дружини, котрі, виконуючи захисні функції певної етноплемінної спільності, сприяли її консолідації. Глибинними ж причинами згуртування людей були потреба у протистоянні зовнішнім ворогам та необхідність налагодження внутрішнього життя. Етнічна історія свідчить про те, що консорції були, як правило, нестійкими об'єднаннями, значна частина яких розпадалася. Ті ж, що зберігалися, перетворювалися на *конвіксії* — більш усталені групи, що відзначалися спільними рисами культури, побуту та шлюбно-родинними зв'язками. Стосовно слов'ян-українців до них можна віднести князівські дружини, цехи, козацтво. Вони позначені вже етнічною своєрідністю і є зародками етнічної спільності. О. Прицак слушно називав такі одиниці *генсами* або *націо*, тобто передетносами.

Усі названі структурні одиниці, власне, виконували роль збудників етногенетичних процесів. На глибинному ж рівні ці процеси розпочиналися з формування субетнічних одиниць як головної структуроутворюючої основи етносу. До їх утворення підводила логіка внутрішнього розвитку етносу: зростання й одночасне зміцнення генсів (конвіксій), котрі, консолідуючись, кристалізували етнічність. Цьому сприяли і зовнішні чинники — загроза з боку агресивних сусідів, зокрема хозарів, а певною мірою й норманів.

Під дією внутрішніх та зовнішніх чинників етнічна кристалізація проявлялася через утворення етнотериторіальних об'єднань — *земель*, котрі являли собою мікродержави. Не буде помилкою стверджувати, що українська народність як первинна фаза розвитку етносу сформувалася саме на основі земельних субетнічних утворень, їх зародження припадає на VIII—XI ст., завершившись у X ст. утворенням держави — Київської Русі. Первинними ж субетносами українського етносу стали етноплемінні утворення, які мали вже сформовану етнічну структуру: єдність походження, мови, культури, господарського життя, а також етнічну самосвідомість, котра фіксувалася в назвах земель (*етніконах*). Це відомі нам із «Повести временных лет» сім праукраїнських племен: поляни, древляни, сіверяни, волиняни, тиверці, білі хорвати та уличі. (До речі, колишні кордони ареалу проживання цих племен зберігаються й досі у вигляді історико-етнографічних регіонів, вирізняючись локальною традиційно-побутовою культурою.) На терені етноплемінних об'єднань утворювалися етнотериторіальні та етнополітичні одиниці — землі, що, власне, і стали субетносами українського етносу. Це і сіверяни, і волиняни, і подолани, і буковинці, і бужани, і перемишляни тощо.

Структурна складність етносу, на думку вчених, є органічною й особливо необхідною на стадії етногенезу. Власне, *етнос починається з творення субетнічної системи і визначається тоді, коли вона стає достатньо складною та різноманітною*. Більше того — спрощення етнічної системи до мінімальної кількості субетносів призводить до руйнації етносу. Дане положення дуже важливе у практичному плані — особливо нині, коли лунають голоси деяких політиків про регіональне нівелювання українського народу. Якщо справді обрати такий шлях, наслідки його будуть трагічними.

Отже, творення українського етносу почалося з формування субетнічної системи, об'єднаної етнічною самосвідомістю. Головними показниками сформованого етносу прийнято вважати *етнічну самосвідомість* та *етнонім*. Ці два індикатори взаємопов'язані: самоназва спільності віддзеркалює усвідомлення причетності людей до неї, а самосвідомість, як правило, проявляється через етнонім. Самий факт появи цих індикаторів свідчить про остаточну завершеність етногенезу, хоча її початкові прояви можуть спостерігатися століттями раніше.

Якщо погодитися з тим, що етнічна самосвідомість та етнонім здатні фіксувати етногенез, то слід погодитися і з тим, що трансформація названих індикаторів свідчатиме про трансформацію етносу, а можливо, і про зародження нового етносу на попередній етнічній і навіть антропологічній основі. Це положення має принципове значення для теорії етносу, оскільки не лише обґрунтовує поетапність його розвитку, а й визнає можливість *послідовного виникнення різних етносів на основі одного народонаселення*. Свідченням кардинальної трансформації етносу стануть такі ж кардинальні зміни етнічної самосвідомості населення та його самоназви.

Результатом дії зовнішніх чинників на етногенез є утворення державності, якому передують формування етнополітичної, загальнодержавної (власне національної) самосвідомості. Факт утворення етносом держави свідчить про перетворення етносу в націю. Іншими словами, *етнос стає нацією за умов визначеності національної самосвідомості та створення держави*. На території України такою державою була Київська Русь. Чи не було це актом націогенезу українців, адже в наявності нібито всі складові нації? Період формування Київської держави можна вважати початком націогенезу українців, хоча він і не дістав тоді завершення. По-перше, через нетривалість Київської держави, котра об'єднувала різні, хоч і споріднені, етноси; по-друге (і це головне), самосвідомість етносів, котрі утворили державу, як і їхні етноніми, тоді ще не набули чіткої орієнтації на українство.

До речі, багатоетнічність Київської держави (за теорією Я. Дашкевича, від «альфи» до «дельти»), на перший погляд, працює на користь одіозної концепції «єдиної колиски». Коли ж деміфологізувати її та спробувати підійти до цього явища з суто наукових позицій, виявиться, що таких «колисок» можна нарахувати декілька. Однією з них була індоєвропейська культура — спільна для багатьох народів. На рубежі II—I тисячоліть до н. е. із цієї «колиски» відокремилося кілька слов'янських народів, у тому числі східнослов'янських. Якщо ж далі конкретизувати етнокультурний склад нашої прадавньої основи, то доведеться визнати, що ми знаходилися в одній «колисці» не тільки зі слов'янськими, але й з германськими, романськими, балтськими, індійськими, іранськими, кельтськими, вірменським, грецьким та албанським народами, бо всі вони становили єдину, принаймні мовну, сім'ю.

Це, так би мовити, — «велика сім'я». Пізніше з неї утворилися і «малі сім'ї», зокрема східнослов'янська, в межах якої формувалися етноси та нації, — і цей процес триває, вибудовуючи нові «колиски» вже на локальному етнічному ґрунті. Але разом із тим йде і інтеграційний процес — усвідомлення представниками різних націй своєї причетності до етнічних спільнот якогось вищого порядку: до слов'янства, до європейської культури, а можливо, і до індоєвропейської. І це природно, оскільки в кожній національній культурі (і українській в тому числі) закладений етногенетичний код причетності до великих етнокультурних угруповань, що колись склалися.

Отже, спільність традиційної культурної основи пов'язує українців із великою групою колись споріднених народів, у тому числі слов'янських, зокрема з росіянами та білорусами. Тільки у такому аспекті й слід розуміти феномен «єдиної колиски». Час та місце, як і механізм виникнення різних народів, були різними; тому всі народи й самобутні, хоч іноді і мають спільну етнокультурну основу. Несхожість — головна ознака етносу, більше того — *етнос існуватиме доти, доки він визначатиметься оригінальністю*. Певною своєрідністю позначений і націогенез — формування головних ознак нації, тобто етносоціальної спільності, яка має всі ознаки етносу, чітко виражену національно-державну самосвідомість та державні атрибути. Зародки націогенезу українців з'явилися ще за Київської Русі, але етногенетичний процес тоді, як вже зазначалося, був перерваний, відновившись у XV—XVII ст. Такою є специфіка націогенезу українців.

Проте націогенез як явище має усталений механізм дії та єдині закономірності прояву. Щоб їх зрозуміти, треба повернутися до ключових понять «етнос» та «нація», котрі визначаються певним набором характеристик: єдністю походження, культури, мови, самосвідомості, господарського життя, території. При визначенні нації традиційно додаються такі ознаки, як наявність спільного ринку, держави, капіталістичних соціально-економічних відносин. Оскільки ж такий набір структуроутворюючих ознак етносу й нації є еклектичним, існує інший підхід — визначення характеристик, які б розкривали їхню внутрішню сутність. Основні з них такі: *національні інтереси, національна ідея, національна самосвідомість, національна культура, національні символи (гасла)* — цілісна система, що приводиться у дію лише за наявності загальнонаціонального піднесення.

Коли виходити з такого розуміння нації та ще й з конкретних історичних подій, які зумовлювали етногенетичні процеси, слід відмовитися від усталеної теорії формування української нації, котра визначає націогенез українців як результат розвитку буржуазних соціально-економічних відносин. Виходить, що він розпочався лише наприкінці XIX — на початку XX ст., а завершився просто-таки за радянських часів, коли була створена держава — УРСР.

В дійсності ж українська нація сформувалася набагато раніше, на зламі XVI—XVII ст., коли каталізаторами цього процесу виступили, як відзначає Я. Дашкевич, загроза фізичного винищення з боку Степу, польське національне гноблення і внутрішня зрада (утворення церковної унії). На хвилі національного піднесення зростала національна самосвідомість, що проявлялась на двох рівнях: побутовому та ідеологічному. На першому рівні це було усвідомлення своєї причетності до «руського народу», на другому ж, вищому, — боротьба за національні права, культурні традиції нації (у тому числі за офіційне визнання української мови), за чистоту релігійних канонів, за творення національних державних інститутів та атрибутів.

Більшість цих прагнень тоді були реалізовані, — щоправда, на регіональному рівні, у лівобережних районах України. Саме там, на Київщині та Брацлавщині, створювалась українська державність — козацька республіка, національно-територіальна адміністрація, національне військо, — тобто всі національні атрибути та символи, що дали поштовх для творення української нації. Українська нація зародилася саме у ті буремні часи національно-визвольної боротьби, хоч націогенетичний процес тривав і далі. Він «дозрівав» через ряд етапів, відомих як національно-культурне відродження. Розпочавшись у XVI ст. як військово-політичне відродження, воно продовжилось наприкінці XIX ст. у сфері культури й духовності, у 20-х роках XX ст. — як державно-політична розбудова, нарешті, у наші дні — у формі загальнонаціонального піднесення, зачіпаючи всі важливі сфери життя українського народу.

Етнічна самосвідомість і національна ідея

Одним із головних наслідків об'єднавчих етнічних процесів є етнічна самосвідомість. Вона виступає суттєвим компонентом структури етносу поряд з іншими складовими: спільністю походження, культури, мови, господарського життя тощо. Наявність етнічної самосвідомості свідчить про певний стан етногенетичного процесу, зокрема про народження етносу. Етнічна самосвідомість пов'язана, у свою чергу, з самоназвою народу, зміни якої віддзеркалюють трансформації як самосвідомості етносу, так і національної ідеї.

Мозаїчність самоназв і самосвідомості українців та їхньої етнокультурної основи — східного слов'янства — результат передусім суперечливості етнічної історії населення, упродовж якої протидіяли дві тенденції: об'єднавча й роз'єднавча. Складовими об'єднавчої виступали ідеологічна єдність, спільність язичницьких (пізніше — християнських) символів слов'ян-українців, єдина писемність і головне — загальний народний опір постійним наскокам войовничих сусідів.

В етнічній історії українців можна виділити *три основних етнооб'єднавчих поштовхи*: загроза фізичного винищення з боку Степу (XII—XIII ст.), котра зумовила утворення військово-політичних об'єднань східнослов'янських земель; польське національне гноблення XIV—XVI ст.; зазіхання на незалежність українців з боку турків і татар одночасно з посиленням польського тиску, що врешті-решт викликало національно-визвольну війну (середина XVII ст.). Результатом першого поштовху стало зародження слов'яноукраїнської етнічної спільності; другого — ранньофеодальної української народності; третій став основою для формування української нації.

Разом із тим етнооб'єднавчі процеси в Україні стримувалися такими досить значними чинниками, як її зростаюча регіональна мозаїчність (наслідок захоплення окремих земель сусідніми державами), а також розкол християнського світу, його межа пролягала якраз по Україні: по один бік опинилися українці східнохристиянського (православного) віросповідання, по інший — західноримського (католицького). Причому на фазі становлення української народності релігійні та етнічні процеси діяли в одному річищі; у період же зародження нації рух за національну незалежність набув форм боротьби за православну віру — проти спольщення, покатоличення та омусульманення.

Отож, етногенетичні процеси серед українців проходили під постійним гаслом боротьби за волю. Не даремно ще Вольтер, помітивши цю особливість, писав: «Україна завжди прагне до волі». Ось чому такого важливого значення набуває в етногенетичних процесах національна самосвідомість.

Уся складність етнічної історії українців пов'язана з різноплановістю їхньої етнічної та національної самосвідомості, а також етнічної самоназви. У момент зародження народності загальноетнічна самосвідомість українців була ще недостатньо вираженою, показником чого може бути, зокрема, багатшаровість самоназв (етнонімів, етнополітонімів, етніконів). Хоча на той час вже сформувався і дістав поширення термін «Україна», самоназва населення ще не була аналогічною. Вона в основному мала земельну основу: кияни, сіверяни, подоляни, галичани, волиняни, буковинці — так називали себе люди залежно від краю, в якому вони жили, відображаючи тим самим етнорегіональну самосвідомість.

Можна у цьому зв'язку стверджувати, що у своїй першооснові українська етнічна спільність складалась із земельних об'єднань, кожне з яких являло собою субетнос — частину етносу, яка мала власну етнічну структуру, свої говірки і крайову самосвідомість. Такою в цілому уявляється схема зародження етнічної спільності, і української в тому числі.

Постає, однак, запитання: яким чином у такому разі цементується етнічна спільність і що є ядром її консолідації? Відповідаючи на нього, слід наголосити, що для об'єднавчої тенденції повинна бути реальна основа — загально-етнічні або загальнонаціональні інтереси. Вони для східного слов'янства і для українства споконвічні — відсіч зовнішній агресії. Це об'єднавче гасло усвідомлювалось через певні ключові поняття — спільні самоназви населення, навіть розмежованого земельними або державними кордонами.

В етнічній історії українців можна виділити три ключові етнооб'єднавчі самоназви: *слов'яни* (словени), *руси* (руські, роси, русичі) і *українці* (козаки), які по суті віддзеркалювали окремі етапи їхньої етнічної самосвідомості. Ключовими для початкового етапу формування українського етносу можна вважати самоназви з коренем «рус» («рос»), котрі мали тоді не лише етнічний, а й етнополітичний зміст: усвідомлення причетності до Руської землі, До всього руського, пізніше українського, світу.

Загальноруська (а частково і загальнослов'янська) самосвідомість превалювала в українців тривалий час, навіть після того, як утвердилася загальна самоназва «Україна». Щоправда, вона майже до XVIII ст. не стала ключовим елементом загальноетнічної самосвідомості українців: по-перше, через розкол християнської церкви, який розділив Україну на східну (власне Україну) і західну (Русь, Руську землю); по-друге, загальноетнічна самосвідомість Українців набула у цей час соціального забарвлення, втілюючись у самоназві «козак», тобто вільна людина.

Власне, від козацтва починаються витoki української нації, оскільки саме з ним пов'язані пробудження національної самосвідомості, формування національних інтересів і національних цілей — усіх необхідних для нації компонентів.

Їх формування у свою чергу базувалося на досить зрілому соціально-економічному фундаменті. Економічною передумовою зародження української нації став інтенсивний розвиток товарного виробництва, що зумовило утворення вже наприкінці XVI ст. внутрішнього ринку. Активізувалися й соціальні та політичні чинники. Наростання національно-визвольної боротьби втягнуло у свій вир усе українське населення, всі його стани. Цей рух спирався на могутню соціальну силу — козацтво, котре взяло на себе одну з головних функцій держави — її захист. Створена козацтвом Запорізька Січ була не просто українською державою, вона стала прообразом ранніх буржуазних республік. Незважаючи на те, що її функціонування мало локальний характер, вона фактично здійснювала вплив на всі землі України, на все українство. Роль козацтва у соціальному, економічному й політичному житті була настільки великою, а зв'язки з народом настільки міцними, що його, судячи по зарубіжних документах XVI—XVIII ст., називали «нацією козаків» або «українською козацькою нацією», а Україну — «країною козаків».

Відповідно до такої етносоціальної ситуації кристалізувалася й «козацька» самосвідомість, особливо чітко виявляючись у самовизначенні «козак», а також таких близьких за етносоціальним значенням, як «запорожець», «гайдамака», «хрещена людина». «Козацька» самосвідомість мала досить широке побутування і в західних регіонах України, хоч там переважаючою залишалася традиційна самоназва «русин» («руський»), що відображало нашарування двох рівнів самосвідомості — етнічного, коріння якого сягає Київської Русі, і релігійного (ознака належності до католицизму).

«Козацька» етнічна самосвідомість також мала два рівні: *побутовий* та *ідеологічний*, їх ґрунтовний аналіз, як і аналіз процесу зростання національної самосвідомості в цілому, зроблений Я. Дашкевичем, тому ми скористаємося з його розробок. Отож, побутовий рівень етнічної самосвідомості містив такі елементи:

1) поширення самоназв; 2) наявність етнічних стереотипів, в тому числі тих, що характеризували інші народи; 3) переконання в існуванні особливой «руської крові», під якою розумілася генетична близькість до Київської Русі; 4) наявність психологічних бар'єрів щодо сусідніх народів і держав: традиційне ставлення до Степу як до неприйнятного духовного світу, неоднозначне ставлення до Росії — близької за культурою, але агресивної за духом, індивідуальне — до Білорусі, яка зазнала значних асиміляційних втрат з боку російської нації і яка не підтримувала козацьких повстань, насторожене — до Польщі та Угорщини, підсилене релігійними перепонами.

Елементами вищого, ідеологічного рівня етнічної самосвідомості (власне, це вже національна самосвідомість) були такі:

- 1) боротьба за національні права — вольності для нації;
- 2) боротьба за історичні традиції нації (возвеличення культу князів, підкреслення величі Київської держави, відновлення національних пам'яток минулого, обстоювання ідеї автохтонності української нації);
- 3) боротьба за офіційне визнання української мови;
- 4) засудження національної зради;
- 5) протиставлення релігійних відмінностей;
- 6) національне мотивування козацьких повстань.

Козацький дух українства, втілений у самоназві «козак», витав в етнічній історії українців досить тривалий час — навіть після того як були скасовані Запорізька Січ і козацтво України. Мабуть, саме тому процес формування «власне української» самосвідомості дещо затримався. Новий його спалах, пов'язаний з етнонімом «українець» та етнополітонімом «Україна-Русь», припадає на кінець XIX ст. — період національно-культурного відродження на тлі загального національного піднесення. Проте, як відомо, період цей був нетривалим. Офіційне ставлення Росії до пробудження національної самосвідомості українців являло собою різко негативну реакцію.

Вікова практика применшення значущості українського етносу не могла не позначитися на формуванні української етнічності. Наприклад, у назвах України та українців бракувало етнічно-смыслового ядра: Україну називали або Малоросією, або Південно-Західним краєм Росії, а українців — малоросами чи навіть хохлами. Відтак в українців зростало прагнення відмежувати себе від інших сусідніх народів і особливо от тих, хто мав у своїй самоназві корінь «рус» — росіян, білорусів. Отож, самоназва «українці» здобуває на зламі століть загальне визнання, хоча у західних регіонах вона побутувала паралельно з

традиційною місцевою самоназвою — русини, яка склалася і збереглася в дещо інших етнокультурних умовах — національного тиснення з боку Польщі та Угорщини. Втім, і на Лівобережній Україні ці дві самоназви тривалий час співіснували як символ спадковості давніх традицій. Останнє виявлялося і через збереження етнорегіональних та крайових (земельних) самоназв, які нерідко сягали ще докиївських часів. Говорячи про самосвідомість українців, ми повинні розуміти її багатшаровість, ієрархічність. Сучасний її шар можна поділити на три основних рівні: *національну, етнічну і етнорегіональну (крайову) самосвідомість*. У свою чергу, у формуванні сучасної національної самосвідомості можна вирізнити два етапи: на першому (він включає порівняно «спокійний» період становлення української нації від початку 20-х років до останнього десятиліття — лавиноподібного наростання національної самосвідомості) формувалося усвідомлення цілісності нації; на другому — українство вже виступає як соціальний організм, здатний до реалізації головної національної ідеї — здобуття реальної суверенності та незалежності.

Іншим важливим рівнем самосвідомості українців є етнічна самосвідомість, що включає два аспекти: усвідомлення генетичного зв'язку зі стародавньою Руссю і усвідомлення спільності з усім слов'янським світом. Перший аспект частково реалізується через самоназви, котрі й досі побутують в Закарпатті, Галичині та на Західному Поділлі, а більшою мірою — через поглиблений інтерес до своєї давньої історії. Цими питаннями займаються, зокрема, такі історико-етнографічні товариства, як «Товариство закарпатських русинів». «Товариство русинів-українців» та ін.

Пам'ятаючи про своє давньоруське коріння, українці водночас вважають себе частиною слов'янської спільноти, об'єднаної близькістю традиційно-побутової культури, мови й історичної долі. Самоназва «слов'янин» — цей етнічний код давньоруської народності — і нині залишається для українців знаком причетності до всього слов'янського світу.

Нарешті, така особливість етнічної історії українців, як різноманітність регіональних утворень, позначалася на формуванні крайової самосвідомості — усвідомлення належності до рідного краю, землі предків. Цей рівень самосвідомості, досить усталений і в наш час, виявляється передусім через регіональні самоназви.

Картина крайових етнізмів в Україні надзвичайно строката й колоритна. До наших днів збереглися самоназви, котрі згадувалися ще у давньоруських літописах і позначали причетність людей до «своєї» землі: *кияни, чернігівці, галичани* тощо. Ряд самоназв, пізніших за походженням, виникли по мірі утворення нових країв та земельних об'єднань. Вони досить усталені у крайовій самосвідомості і нинішніх українців — *подоляни, волиняни, поліщуки, буковинці, слобожани, запорожці* і т. д. Ці самоназви по суті фіксують історичну пам'ять про колишній крайовий поділ України, і в цьому плані їх сучасне побутування виправдане.

Проте далеко не всі крайові самоназви вписуються у структуру регіонального поділу України. Палітра етнізмів назв складніша, оскільки пов'язана з надзвичайно тонким механізмом — самосвідомістю людей, котрі не завжди адекватно відносять себе до того чи іншого регіону. Особливою ієрархічністю крайові самоназви визначаються на міжрегіональному порубіжжі та в зонах контактування різних етносів і культур.

Так, у Західному Поліссі, де в основному проживають українці та білоруси, етнізмів картина така: значна частина українців, крім загальноприйнятого етнізму, називає себе *поліщуками*, а сусідніх українців, що мешкають південніше, — *пальовиками* або *полянами*; білорусів же вони називають *литвинами*, хоча самі білоруси українського Полісся вважають себе поліщуками, котрі, у свою чергу, називають білорусів, які проживають у білоруському Поліссі, — *литвинами*, а ті їх — *полянами*. Самі ж литвини білоруського Полісся називають себе поліщуками, а литвинами називають білорусів, котрі проживають на північ від них.

Ще більшим розмаїттям характеризується система етнічної та крайової самосвідомості (і відповідно етнізмів) в Закарпатті. Там існує декілька рівнів самосвідомості. Отож, вважаючи себе українцями, населення при тому іменується *русинами (руснаками, русичами)*; усвідомлюючи належність до свого краю, воно зветься *карпаторусами*, а залежно від певних етнографічних груп — *гуцулами, бойками* або *лемками*; нарешті, відповідно до району проживання — *підгорянами* або *долинянами*. Водночас своїх сусідів-українців, які колись перебували під владою Австро-Угорщини, закарпатці іменують *царцями* або *угорорусами*; тих із них, хто живе в горах, — *горенцями*, в Долинах — *доленцями* тощо. Ті ж у свою чергу називають українців Закарпаття *рутенами* (латинська назва русинів) або *крайниками* (тобто українцями).

Подібна ієрархічність самоназв і назв українців склалася і в усіх інших етноконтактних зонах на міжрегіональних прубіжжях України. Вона складає колоритну картину. Що відтворює всю розмаїтість етнічної історії та етнічної самосвідомості українців. Ось лише основні її фрагменти: *батьки, бойки, буковинці, верховинці, волиняни, галичани, гуцули, запорожці, карпаторуси, козаки, лемки, малороси, малоросіяни, ополани, підгорці, пінчуки, подоляни, поліщуки, пальовики, поляни, райки, роксолани, русини, руснаки, северяки, слобожани, степняки, тавричани, угороруси, хохли, червоноруси, черкаси, чорноморці*. Але всі вони разом — одна нація — українці, що увібрала всі етнічні відтінки людності, об'єднаної національною самосвідомістю, спільністю історії та культури.

МАТЕРІАЛ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ №4

Пономарьов Анатолій Петрович. Українська етнографія : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Анатолій Пономарьов. – Київ: Либідь, 1994. – 316 с.

Дуалізм світоглядних уявлень

В основі духовності будь-якого народу лежать світоглядні уявлення, котрі, зокрема, проявляються через систему вірувань та повір'їв. Народний світогляд українців має три основних історичних шари: *демонологічний, міфологічний та християнський*. Перший — більш глибинний, притаманний найдавнішим часам, коли люди персоніфікували як надзвичайні природні явища, так і конкретні предмети оточуючого світу, вбачаючи в них демонів. Другий шар зароджувався із появою владних суспільних структур, які потребували належного освячення. В основі цього шару лежало обожнювання природних, переважно небесних, стихій, уособлених в образах богів. Система уявлень про богів — міфологія — вже відтворює їх певну ієрархічність, виділяючи головних богів і богів другорядних. Християнська релігія абсолютизувала цю ієрархічність, разом із тим намагаючись якщо не зруйнувати стару світоглядну систему, то максимально пристосувати її до своїх потреб. Результатом такого протиборства ідей став *релігійний дуалізм* (двовір'я), котрий відчувається й нині. Сповідуючи ту або іншу християнську віру, ми, як правило, залишаємося язичниками — віримо в упирів, русалок, лісовиків тощо. І це природно, бо в основі сучасних вірувань лежить могутній шар архаїчних демонологічних уявлень. Водночас факт співіснування двох — по суті полярних — світоглядних систем може бути прикладом розв'язання й нинішніх конфесійних проблем.

На жаль, тема народних світоглядних уявлень і досі розкривається переважно однобічно, не без впливу відомої концепції про те, що вірування є всього-навсього фантастичним відображенням в головах людей зовнішніх сил. Проте цей аспект далеко не єдиний, оскільки вірування відбивають багатющий міжпоколінний досвід людей, нерідко відтворюючи їхні віковічні прагнення. Вже одно це зобов'язує нас пильніше придивитися до цього феномена, який грав неабияку роль у розвитку духовності українського народу.

Звернення до цієї проблеми диктує й нинішня етнона-ціональна ситуація в Україні. Розпочатий процес національного відродження може бути прискорений, зокрема, через засвоєння духовних багатств народу, накопичених поколіннями. І, навпаки, кожна незаповнена прогалина у системі міжпоколінної передачі етнокультурної інформації і далі призводитиме до збіднення духовності етносу, а відтак і до кризи суспільства. Саме в цьому вбачається практичний аспект пізнання народних вірувань та світоглядних уявлень.

Є й інший, не менш важливий аспект цього інтересу — пізнавальний. Народні вірування та уявлення вбирали в себе усе багатоманіття ідей, що панували в різні історичні епохи, проте їх не можна представляти у вигляді такого собі музею, в якому тільки зберігаються ці ідеї. Механізм їхніх взаємозв'язків набагато складніший: залежно від об'єктивних умов система вірувань та уявлень консервує та відтворює давні історичні шари, запозичуючи разом із тим деякі іншоетнічні та різноманітні конфесійні елементи. Якщо спробувати простежити усі ці нашарування, можна «прочитати» не тільки історичну долю України, а й духовний рух її народу.

Аналіз різночасових ідей, втілених у народні вірування, виявляє насамперед історичні зв'язки між тими слов'янськими племенами, що колись проживали на території України, та сусідніми народами, дещо прояснюючи складну проблему їхнього етногенезу. Як наслідок міжетнічних та міжрегіональних контактів складалася й строката система вірувань і повір'їв. Скажімо, поліський варіант зберіг найбільш архаїчні форми, включивши до себе і певний білоруський субстрат; подільський має давньоСлов'янську канву зі вплетенням польських та тюркських компонентів; карпатський тривалий час формувався на католицькій основі зі включенням польського, а у Закарпатті — угорського та румунського субстратів; середньонадніпрянський найбільш повно позначений українською символікою зі привнесенням компонентів російської культури і т. д.

Розкриття різноманітних нашарувань у системі світоглядних уявлень та вірувань українців дає ґрунт і для розуміння двох основ її походження: первинної — *індоєвропейської* — і пізнішої — *слов'янської*. Уся міфологія і демонологія українців (за винятком етнорегіональних нюансів) — переважно слов'янська: і за персонажами богів, і за структурою демонів, і за природою космогонічних уявлень, і за характером зв'язків між віруваннями, повір'ями і типом господарства. Проте ця загальнослов'янська основа, формування якої завершилося, до речі, у IX ст., — лише певний етап у загальному процесі розвитку народних вірувань і уявлень як важливого компонента етногенезу слов'ян, а відтак і українців.

В основі етапу інтеграції загальносхіднослов'янської міфології та демонології лежать культурні стереотипи, котрі були притаманні ще індоєвропейській культурі. Початок формування протослов'янського компонента уявлень наших предків відноситься до XVII—XVI ст. до н. е. Тоді протослов'янська культура охоплювала широке коло етносів, включаючи не тільки східних, а й західних слов'ян. А у ще більш віддалені часи культурна спорідненість народів індоєвропейської групи поширювалася й на деякі народи Західної Європи та Малої Азії.

Розвиваючи відоме положення В. Проппа про широку спільність міфологічних персонажів, відомий український філософ М. Попович доводив: через те що індоєвропейські народи розселені на таких просторах, які виключають можливість безпосередніх контактів між багатьма з них, а пам'ятки літератури

індоєвропейськими мовами збереглися нерідко від сивої давнини, ми можемо зі впевненістю говорити про спільність індоєвропейських космогонічних міфів.

Генезис міфологічних та демонологічних уявлень багатьох народів свідчить про *стадіальність* їхнього розвитку, викликану передусім соціальними умовами — різними для різних історичних періодів. Рубежем кардинальної трансформації цих уявлень було прийняття християнства. Найдавніші, дохристиянські уявлення людей, як правило, пов'язувалися з нагальними господарськими інтересами і ґрунтувалися на вірі в особливу силу тих чи інших явищ природи, а у деяких випадках і на вірі в їх надприродні якості. Через віру, шляхом виконання магічних дій людина намагалася вплинути на досягнення поставленої мети: захистити врожай, вилікувати хворого чи забезпечити спокій домашнього вогнища. Словом, людина тут виступала переважно *активним началом*, а не лише жертвою сил природи, як це донедавна трактувалося багатьма дослідниками. Ще більша активність людини проявлялася там, де вона могла спиратися на власний досвід: ця активність реалізувалася через систему прикмет, віщувань і передбачень — усього того, що одержало назву повір'їв.

Зі впровадженням християнства у віруваннях та повір'ях зростає елемент надприродного, але він все ж таки пов'язується з вірою в реальне його існування і, отже, з вірою в реалізацію будь-якого бажання, коли звернутися по допомогу до надприродних сил — богів, наприклад. Усе, що стосувалося фантастичного, надприродного, але не пов'язувалося з вірою, не належало до релігії та вірувань; воно становило основу або традиції, або поезії, або ж казок. І хоча елемент фантастичного в них мав місце, людьми він не сприймався за реальність.

Щодо традицій, звичаїв, обрядів та ритуалів, то вони в своїй першооснові належали до релігійно-магічних явищ, оскільки люди вірили, що за їх допомогою можна досягти бажаного результату, скажімо, забезпечити родючість (через виконання обряду «куш»), позбавитися нечистої сили (обряди «водіння русалки», «спалення Масляни»), зберегти врожай («спасова борода»). З часом обрядовість втрачає релігійно-магічну спрямованість, зберігши лише певний зв'язок із релігійно-магічними уявленнями. Обрядові дії дедалі більше набувають розважального характеру, хоча за традицією мають певну магічну властивість.

Поширення християнства приводило до розшарування сутності надприродного — більш фантастичного у християнстві і більш раціонального в демонології. Утвердження дуалізму стало результатом боротьби різних релігійних систем, зокрема язичницької та християнської. При цьому християнська релігія всіляко спростовувала язичницькі («поганські») уявлення і вірування, оголосивши їх «диявольськими», «нечистими», «проклятим» світом, а християнський світ — священним. Відповідно ставилася вона і до язичницьких богів, демонів тощо.

Боротьба ідей не була, проте, однозначною й одномоментною, оскільки давні вірування й повір'я становили не тільки широку сферу ритуалізації життєдіяльності людей, а й *основу їхньої самосвідомості*. Саме тому найживучішою виявилася демонологія («нижча» міфологія) — уявлення про духів, чаклунів, відьом, «божих людей», водяних тощо, — окремі компоненти якої зберігаються на побутовому рівні й дотепер.

«Вища» ж міфологія (вірування у головних богів) дохристиянського світу виявилася менш сталою. У народній свідомості збереглися лише розмиті уявлення про колись головних богів дніпровських слов'ян: Перуна, Даждьбога, Стрибога, Хорса, Велеса. Дослідники пояснюють цей феномен по-різному. Одні (наприклад, Є. Анічков) пов'язують швидке зникнення «Володимирових богів» із тим, що вони були об'єктами офіційного культу і не впліталися у канву народних вірувань. Ця думка знайшла пізніше обґрунтування у працях Б. Рибаківа, який доводив, що саме за Володимира дружинний бог Перун отримав статус верховного бога. Інші дослідники, зокрема С. Токарев, вважали, що давні боги східних слов'ян, у тому числі дніпровських, не зникли, а змішалися з образами християнського пантеону, продовжуючи жити під іншими, вже християнськими, іменами. Остання позиція найбільш фундаментальна, бо ґрунтується на врахуванні подібних ситуацій, що мали місце серед інших народів (романо-германських, наприклад), а також на ретельному аналізі пантеону як язичницьких, так і християнських богів. Зокрема, багато язичницьких слов'янських богів прийшли до християнського пантеону під іншими іменами, зберігши при цьому всі свої основні функції: бог-громоуник Перун з усіма своїми атрибутами виступив під ім'ям Іллі-пророка; «скотій бог» Волос (Велес) набув декількох образів: святого Власія — покровителя худоби, св. Миколи Мірлікійського («Угодника») — захисника родючості, іноді виступаючи навіть в іпостасі ведмеда — «господаря худоби»; Єгорій — покровитель диких тварин, людей та земних плодів — нагадує своїми функціями св. Юрія. У християнському пантеоні є й інші святі, котрі «перейняли» функції прадавніх слов'янських богів: Флор та Лавр — захисники коней, Зосима і Саватій — покровителі пасічників, Микола Угодник — захисник землеробів і рибалок («Микола Мокрий») та покровитель торгівців.

Отже, трансформація божеств, як і міфологічних народних уявлень, не була раптовою; вона явила процес поступовий і спадкоємний. Адже й тепер деякі традиції та обряди зберігають сліди культу стародавніх народних вірувань: звичай залишати при стрижці овець жмутик вовни («для богини Мокуші»), приносити до церкви на день Іллі колосся жита та зелений горох («щоб Перун не спалив»). Серед українських гуцулів подекуди й нині відправляється культ Перуна (Громоу святого) тощо.

Але головне те, що елементи нових міфологічних уявлень формувалися ще до офіційного прийняття та утвердження християнства. На думку С. Токарева, деякі елементи дуалізму, скажімо, уявлення про добре та зло почали, мали місце ще в надрах язичництва. Ці елементи були притаманні й багатьом іншим явищам, у тому числі таким важливим у системі вірувань, як уявлення про душу і тіло. Згідно зі світоглядом багатьох народів, людина мала як мінімум дві душі: одна з них уособлювала життя, друга — особистість. Остання була духовною субстанцією і залишалася після смерті людини, перша ж умирала разом із нею. Множинність душ, за гіпотезою

Н. Велецької, характерна і для слов'янських народних уявлень. Аналізуючи цю та ряд інших гіпотез, можна припустити, що в середовищі східних слов'ян розрізняли декілька субстанцій людини, в тому числі тілесну та духовну. Щодо тілесної субстанції, то у дослідників немає особливих розбіжностей, але з приводу духовної точаться певні дискусії, що є результатом неоднозначного розуміння сутності душі самими нашими предками. Так, деякі із них розрізняли дві духовні субстанції, інші — три і т. д.

Відповідно до строкатості народних уявлень склалися і різні позиції дослідників. Наприклад, П. Іванов ще на початку нашого століття розрізняв три душі: таку, що зі смертю людини поверталася до свого першоджерела (Дерева, Космосу); таку, що залишалася з тілом; і, нарешті, «дух», котрий ставав покровителем нащадків. Наш сучасник Н. Велецька розрізняє тільки дві духовні субстанції: «душу» як частину світового першоджерела і «дух» — енергію живої людини.

Більшість дослідників дотримуються все ж думки про те, що духовна субстанція виявлялася у трьох іпостасях, відповідних найбільш поширеним уявленням людей, і розрізняють такі з них: *людина як життя, як дійова сутність; людина як соціальна істота, котра ототожнюється з іменем або зовнішнім образом; людина як органічна сила, що ототожнюється з незримим «духом», «подихом»*. Таке припущення має, до речі, аналоги з іншими вченнями, зокрема Арістотеля, який розрізняв три види душі: розумову, почуттєву й вегетативну. Саме це, на думку сучасних учених, може бути доказом загальноіндоєвропейської основи народних уявлень, у тому числі слов'янських і, зокрема, українських.

Трьохсубстанційність душі виявляється, зокрема, у трьох основних обрядових діях: похованні, ініціації та хрещенні. Найбільш рельєфно вона проявляється в поховальній обрядовості, де повністю зберігається тричленна структура, але вона так само присутня і в обряді ініціації (у християнському світі — хрещення) — оргіастичній дії, спрямованій на звільнення людини від імені і, отже, від соціальних зв'язків. У казкових сюжетах — це мотив воскресіння, який теж відтворює стадіальність духовних субстанцій, але у зворотному напрямку: спочатку мертва вода повертає людині життєві функції, потім жива — людський образ та ім'я.

Але то у казкових сюжетах. «Реальні» ж вірування передбачали стадіальність субстанцій людини лише в одному напрямку — від тілесного через душу до духу. Людина, як доводив, вивчаючи народні уявлення, В. Гнатюк, продовжувала жити у двох субстанціях: у вигляді душі та у вигляді духу. Ось чому таким неприродним вважалося повернення померлого до світу живих, яке, за народними уявленнями, було можливим. Тим більше що фізична смерть, за повір'ям, ще не означала зникнення людини. У світі живих людина — лише гість, «своєю» вона ставала на «тому світі». У районах, де особливо стійкими залишалися язичницькі уявлення, наприклад, на Гуцульщині та Бойківщині, існував навіть інститут посередників — так звані *непрости (віщунки, віжлуни)*, які мали регулювати стосунки між живими і душами померлих, між звичайними людьми і земними богами — демонами.

Коли душа після смерті людини спокійно покидала тіло, то і стосунки були нормальними. Душі померлих піклувалися про живих, допомагаючи їм порадами, а в особливі дні, зокрема поминальні, прилітали до живих і частувалися. Коли ж душа не могла покинути тіло (а це могло бути результатом неприродної смерті або смерті опойців, нехрещених, чаклунів), то до живих вже не дух прилітав, а повертався сам мрець.

Через це стає зрозумілим різне ставлення людей до небіжчика та його душі. В цілому до мерців ставилися з певною долею остраху, хоча й вважали смерть природним явищем. Куди більше боялися душі померлого, і вже зовсім панічний жах викликали тіло *нечистого (заломного мертвяка)*, а іноді й його душа.

Боязнь тіла померлого належить до найдавніших дещо примітивних повір'їв, згідно з якими заложні мерці мали властивість покидати труну і шкодити людям. Християнізовані ж повір'я визнавали існування у нечистих душі, приреченої, однак, блукати безпритульне, оскільки її тілесна субстанція не приймалася землею.

Найбільший жах у людей викликали *упирі* — особливо поширений в українській демонології образ мерця, котрий нібито виходив з труни і ссав кров живих. Цей образ має загальнослов'янську основу, зустрічаючись у повір'ях багатьох народів. Щоправда, цей дуже поширений у ранньому середньовіччі демон поступово втрачає свою виразність; лише в українській демонології він залишився головним представником нечистих сил. Не випадково упирі найбільш повно описані саме українськими етнографами і письменниками: І. Франком, В. Гнатюком, В. Шухевичем, А. Онищуком, В. Милорадовичем, М. Сумцовим, Б. Грінченком та іншими. Однак в їхніх судженнях про природу, функції та дії цих істот не було однастайності. Це можна пояснити тим, що дослідники йшли, як правило, від конкретики — тієї інформації, яку вони безпосередньо отримували від людей, а ті, звичайно, розповідали лише про те, що було характерне для їхньої місцевості.

Для забезпечення захисту від упирів, залежних мерців та іншого *нав'я* існувала ціла система дій, пов'язаних насамперед зі способами їх поховання. Нечистих ховали або на окремому цвинтарі, або найчастіше на межі ланів, перехресті доріг, на пустищах, болотах чи в яругах. За свідченням Д. Зеленина, їх навіть не засипали землею, а закидали сміттям чи закладали камінням (звідси й назва «заложні», або «заложені»). Більш сувору систему оберегів застосовували щодо упирів: коли довідувалися, що похований — упир, його викопували з могили й пробивали груди осиковим кілком чи зубцями від борони.

Наведена система оберегів проти нечистих мерців свідчить про явно архаїчний, дохристиянський характер народних повір'їв, пов'язаних з уявленням про душу, смерть та потойбічний світ. І не дивно, що вони вже в минулому столітті являли собою скоріше пережиткові явища, ніж релігійно-магічну систему, як правило, зберігаючись у вигляді повір'їв та марновірства. Оцей багатий шар духовної культури переважно і зафіксували українські дослідники, підкресливши помітний вплив на нього християнської релігії.

Останнє позначалося на трансформації і основних понять народної міфології та демонології: сутності душі, співвідношення душі й тіла, способів буття у потойбічному світі. У свою чергу християнське вчення проходило складний шлях становлення, з одного боку, вбираючи усталені конструкції системи народних вірувань, а з іншого — створюючи власні теоретичні підвалини. Прикладом цього може бути розуміння душі.

На відміну від народних уявлень душа за християнською трактовкою становить таку духовну субстанцію, яка протиставляється тілу. На різних етапах осмислення вона розумілася і як образ Божий (Іоанн), і як дихання Боже (Антоній Великий), і як образ та дихання Великого Бога (Григорій Богослов) тощо. Проте всі ці відшліфування положень богословського вчення відбувалися в рамках єдиної концепції — протиставлення двох субстанцій, основу якої заклав ще Платон. Потім її вдосконалювали неоплатоніки, а стосовно богослов'я — Блаженний Августин, Скотт Еріугена, Іоанн Еккерт, Ніколай Кузанський, Іоанн Дамаскін та ін. Не без впливу народних вірувань, а також аристотелівської філософії розроблялась богословом і вже відома нам концепція трьох душ — розумової, почуттєвої та вегетативної. Внаслідок цього були вироблені чіткі критерії душі — на протигагу народним уявленням, розмитим та багатоваріантним.

Розбіжностей між народними віруваннями і християнським вченням було багато; до кінця вони не подолані й досі, що свідчить, зокрема, про стійкість народної свідомості. Одна з таких розбіжностей стосується концепції смерті.

Християнське вчення віддавало пріоритет Богові, котрий лише один вирішував долю вмираючої людини: приймати її до себе чи ні. Згідно ж із народними віруваннями, живі люди самі могли втручатися у цей процес, всіляко полегшуючи його різноманітними магічними прийомами.

Значні розбіжності між народними і християнськими віруваннями виявлялися і в питанні про ідею душі та духу, в тому числі ідею душі заложного покійного. Трактуючи душу як духовну субстанцію, богослови відособлювали її від тіла, яке після смерті гинуло; життєва субстанція людини переносилася у душу, продовжуючи існувати у такій формі. Згідно ж із народними віруваннями, існування людини продовжувалося у формі як душі, так і духу. Водночас дух міг за певних умов перевтілюватися у тілесну субстанцію та переміщуватися у просторі. Саме ця здатність духу відкриває цілий світ демонологічних і містичних уявлень, чудово описаних класиками української етнографії та літератури.

Отож, живі люди могли спілкуватися з духом померлих, викликаючи їх під час різдвяних та русальних ворожін, під час поминань або ж зустрівши їх у подібі зозулі, лелеки, сови, горлиці чи жаби. Можливі були зустрічі й з душами залежних мерців, які блукали або у вигляді звичайної людини, або перевтілювалися в образ якоїсь нечистої сили: лісовика, водяника, русалки тощо. Слід думати, що в уявленнях про душу та її посмертну долю найближче змикаються дохристиянські та християнські погляди. В усякому разі ця теза знайшла достатнє обґрунтування у працях С. Токарева і підтверджується, зокрема, українськими матеріалами.

Найбільшої довершеності в українській демонології набули повір'я, пов'язані з *мавками* (русалками), котрих, мабуть, можна вважати етнічними символами національної демонології. Саме в Україні цей образ знайшов опоегизування в літературних творах, передусім у «Лісовій пісні» Лесі Українки. Створена нею Мавка є, звичайно, художнім образом; науковці ж розрізняють кілька різновидів русалок, створених фантазією людей. Зокрема, Д. Зелений подає такий перелік: *купалка, водяниця, жартівниця, лешачиха* (це, так би мовити, «звичайний» їх розряд) і *навка (мавка), лоскотуха, криниця, мємодина* — істоти дещо вищого ґатунку.

Таке розмаїття термінів — не просто локальні назви русалок, це різні їх типи. Як правило, русалок уявляли у вигляді молодих вродливих жінок, котрі живуть у воді, у лісі' або в полі та полюбують лоскотати перехожих. Окремому типові русалок відповідали певні функції та природа походження. Щоправда, з цього питання серед науковців точаться дискусії, проте з них можна вилучити таку основу, яка влаштовує всіх сперечальників. Це образ русалки, пов'язаний з заложним покійником, — молода утоплениця або нехрещене дитя. Підтвердженням цього можуть бути особливо поширені серед українців русальні обряди, що відбувалися у формі поминань нехрещених та мертвонароджених дітей, а також молодих утоплениць. Вони мають давнє коріння: ще Начальний літопис згадує про русалі — свята, пов'язані зі вшануванням померлих.

Здається, однак, що призначення русалій набагато ширше, ніж те, що зафіксоване українською етнографічною спадщиною. Вони входили до системи вірувань, пов'язаних не тільки з залежними покійними, а й із закликанням та вшануванням природи. І справді, уся русальна обрядовість насичена магією родючості: прикрашання зеленню, обливання водою, розпалювання багаття і т. ін. Те ж стосується й інших демонів, структура яких у системі вірувань українців надзвичайно різноманітна.

Можна стверджувати, що в цілому для народних вірувань, повір'їв та уявлень характерні певні філософські узагальнення, що ґрунтуються не лише на обожнюванні сил природи, а й на багатовіковому досвіді. Водночас цей досвід нерідко сприймався народною свідомістю гіпертрофовано, з великою часткою фантазії та ірраціоналізму. *Віра у надприродне — головне, що єднало суто народні та офіційно-релігійні вірування; співвідношення ж надприродного і набутого досвіду — це те, що відрізняло ці два шари духовної культури українського народу.*

Пантеон та пандемоніум

В українській міфології пантеон досить різноманітний, хоча й не становить цілісної системи, як, скажімо, давньогрецький чи давньоримський. Причин цьому декілька. По-перше, він замикався на обслуговуванні верхівки суспільства, не маючи глибинної народної основи; по-друге, не встигнувши створити розгалуженої системи, він змушений був трансформуватися через інтенсивне поширення християнства, котре більше відповідало суспільним інтересам. Головна ж причина полягає в тому, що міфології протистояла така розвинена

світоглядна система, як демонологія, котра становила саме єство українців-русів. Звідси й міфологія мала певне демонологічне забарвлення, поскільки ті природні або космічні сили, які уособлювалися тими чи іншими богами, сприймалися як окремі явища, хоч і наділені божественними властивостями.

Саме тому дослідники, вивчаючи слов'яноукраїнський пантеон, майже не простежують ієрархічності або спорідненості богів, як це має місце у класичній міфології. Деякі натяки на це містяться в Іпатіївському літописі, де під 1114 роком стоїть: «...по Сварози царствова син его, именем Солнце, его же наричуть Дажьбог, Солнца царь, син Сварогов, еже есть Дажьбог, би бо муж силен».

За усіма даними *Сварог* був слов'янським прабогом, до того ж головним, а можливо, і єдиним богом. Є свідчення багатьох хроністів про те, що східні слов'яни визнавали лише одного Великого Бога — «Бога Неба та Землі». Таке трактування узгоджується зі світоглядними уявленнями давнього населення України, котрі обожнювали насамперед небо і все, що з ним пов'язане: дощ, світло, вітер тощо. Уособленням усіх цих небесних сил було сонце, і саме воно персоніфікувалося у головного бога. До речі, за такими ж принципами визнавалося верховенство того чи іншого бога у пантеонах інших народів: у греків — це Зевс, у скіфів — Тагімасад, в індійців — Варуна тощо.

Володіння небесними стихіями визначало пріоритет божеств та їхню спорідненість. Головний бог — це той, хто править усім небом; усі ж інші, хто керує якоюсь окремою небесною стихією, — Сварожичі, діти Сварога; той, хто править сонцем і уособлює світло, — перший поміж ними. Богом сонця й світла у стародавніх слов'ян був *Дажьбог* — син Сварога. До речі, цитована вище згадка про Дажьбога як сина Сварога — єдине свідчення про існування у слов'янському пантеоні якоїсь спорідненості; до того ж вона належить до пізніших часів, коли образ Сварога як єдиного бога на небі почав забуватися.

Слов'янський пантеон, відомий ще під назвою «Володимирових богів», зароджувався в ситуації політичного об'єднання племен Русі, природно, уособлював її сутність. Звідси й пріоритет на слов'янському Олімпі починає віддаватися богам — покровителям війська. Проте така трансформація відбулася дещо пізніше, по мірі зміцнення єдиної княжої влади, а до того йшла, так би мовити, «спеціалізація» божеств — обожнювання окремих небесних стихій. Такий процес мав свою внутрішню логіку; із розгалуженням господарських занять людей наявність єдиного божества вже не влаштовувала окремі корпоративно-господарські об'єднання. Тому єдиний культ природи почав розпадатися на розрізнені специфічні культу. Вони присвячувалися, як правило, окремим природним силам, яких було чимало; відповідно й розростався слов'янський Олімп. Уже пам'ятки XI ст. (наприклад, «Слово Христорубца») подають такий список: «Веруют в Перуна, и в Хорса, и в Мокошь, и в Сима, и в Регла, и в Вили, их же числом тридевять...»

Водночас із цього Олімпу виокреслюються найголовніші боги, а також божества другорядні. Серед головних називаються *Стрибог, Дажьбог, Велес, Хоре, Перун*, а серед менш визначних — *Див, Обида, Желя, Троян, Ладо, Купайло, Коляда, Позвизд*. Головні боги уособлювали найважливіші природні стихії — небо, сонце, вітер, дощ, вогонь, а також пріоритетні види господарської діяльності — тваринництво, ремісництво, а з числа ремесел — насамперед ковальство.

Із п'яти головних богів поступово почав виділятися *Перун*. Достатньої значущості він набув ще до Володимира, бо згадується майже в усіх історичних документах X ст. Тоді він виступав як бог неба, грому та блискавки, тобто як грізний владика, що наводить страх. Із прийняттям християнства цю функцію перебравали інші боги-громовики: *Гаврил, Кирил, Тріскуча Анна, Пантелеймон*, а особливо *Ілля*. Останній їздив по небі у золотій кареті, посилаючи вогняні стріли проти чортів.

Подібне робив і Перун, та все ж він уславився не цим. Головна його функція — будити громом і блискавками землю та запліднювати її дощами. Це особливо показово для давньоукраїнської ментальності з її пріоритетом землі і праці. Спрямування небесних сил на користь землі — такий лейтмотив усієї української міфології, що набув довершеності вже у православній релігії. Адже лише в українському фольклорі трапляється сюжет божої оранки: Ісус Христос зі святим Петром орють, а Божа Матір носить їм їсти та турбується про майбутній врожай.

Остаточна визначеність ієрархії богів відбулася за князя Володимира Великого. Виставлені ним у Києві на пагорбі «вне двора теремного» ідоли богів були розташовані у такому порядку: *Перун, Хорс, Дажьбог, Стрибог, Симарегл, Мокоша*; саме вони і складали так званий «київський Олімп». Перун займав у ньому перше місце — і як бог неба, і як покровитель війська, і як бог-громовик.

Богом сонця вважався Дажьбог — син Сварогів, син неба. Таку ж функцію виконував і Хорс. Про останнього збереглося дуже мало відомостей, тому ми не маємо про нього достатнього уявлення, як і про різницю між ним і Дажьбогом (щодо цього є різні гіпотези: одна трактує Хорса як тюркського божка, друга ототожнює Дажьбога з Хорсом, третя вважає їх різними богами). Дажьбога ж усвідомлювали як сонячного бога, який дає достаток і життя; згодом саме його ім'я перетворилося на ритуальний рефрен — «дай, Боже», «дай, Бог». Відомий він і як заступник князівської влади та покровитель воїнів. Останні називали себе Дажьбожими внуками, про що свідчать історичні пам'ятки, зокрема «Слово о полку Игореве».

Важливе місце у «київському Олімпі» посідали Стрибог — бог дощу — та Мокоша — богиня ткацтва та покровителька породіль. Відомості про них дуже скупі, хоч ці боги і вважалися першорядними.

Близький за значенням до богів «київського Олімпу» і *Велес (Волос)*. Він не був представлений у пантеоні Володимира, проте ще до його князювання ідол Велеса вже стояв на київському Подолі. І це не випадково, оскільки Велес уособлював добробут, багатство і виступав покровителем торгівлі, котра концентрувалася саме у цьому районі. Серед слов'янства Велес відомий і як «скотій бог» — захисник худоби та пастухів, вівчарів,

чередників. Його образ на іконах нерідко малювали з кіньми та худобою, його ім'ям освячували худобу, вперше по весні відправляючи на пасовище, на його ікони молилися, коли худоба хворіла. І все ж функції Велеса не обмежувалися лише захистом тварин. Назва «скотій бог», яка додавалася до нього, мала ширше значення, адже слово «скот» у давньо-слов'янській мові означало «багатство», а в основі імені «Велес» лежало поняття *васу*, тобто «добро», «скарб»; пізніше воно стало означати і «держава», «земля». Словом, це той, хто держить землю, наділяє кожного багатством і відповідає за добробут людей. Образ Велеса надзвичайно символічний для української міфології, оскільки розкриває головну ідею ментальності — *досягнення добробуту через землю, за допомогою праці на землі*.

Космічно-земний зв'язок як основа світового ладу рельєфно проявлявся також через символіку народження у широкому розумінні цього слова: зародження всього живого, виникнення кохання, поява нової людини з її мікросвітом. У цьому плані одвічний український принцип *самодостатності людини і самоврядування громади* уособлювали *Ладо* і *Лада* — божества любові, весни, щастя та вірного подружжя, водночас виступаючи символом гармонії Землі і Космосу.

У прадавні часи формула такої гармонії мала більш конкретні обриси, втілюючись в образах міфічних тварин: корови та бика, котрі утворювали первісну подружню пару. Бик — це батько і небо, корова — мати і земля, дощ, що її поливає, — сім'я, з якого народжується все живе. Подібні констукції притаманні багатьом народам і культурам, проте їхня найдавніша основа, за свідченням українського археолога С. Наливайка, створювалася в Подніпров'ї. Пізніше образ ладу, родини та подружньої вірності набув в українській міфології людських рис, втілюючись не лише у згаданій божественній парі (деякі дослідники вважають, однак, що існувала лише богиня Лада), а і в інших божествах, покликаних забезпечити кохання та щастя. Насамперед це *Лель (Полель)* — бог любові та побрання. До охоронців кохання, шлюбу, родинного щастя причетні й *Купайло* (бог злагоди та любові, а також плодючості), *Рід* та *Рожаниця* (боги людської долі), *Доля* (образ незмінного порядку та долі людської), певною мірою *Марена* (богиня весни та чарівництва, а за пізнішими уявленнями — богиня смерті).

Отже, пантеон слов'яноукраїнських язичницьких богів досить розмаїтий; і хоча він і не втілювався у струнку генеалогічну систему, але став *міцною духовною основою життєвого ладу та рівноваги між земним і космічним*. Саме цю філософську сутність він і передав у спадщину наступній релігійній системі.

Як уже зазначалося, порівняно з міфологією українська демонологія являла собою більш розвинену сферу духовної культури. В основі її лежить ідея *одухотворення всього оточуючого світу, сприйняття природи як живого організму, наповненого різноманітними духами*. Це проявляється через цілу систему культів: предків (у тому числі залежних покійників), рослин, тварин, води, вогню, родинної оселі і — у зовсім невиразних рисах — сил природи. Останнє становило сферу міфології, але з її руйнацією та підпорядкуванням християнській релігії культ природи розпався на ряд розрізнених магічних і сакральних дій, багато з яких увібрав демонологічний культ мертвих.

Ключовим у демонології є поняття «демон» (дух) — надприродна сила, якою, мовляв, наділені найрізноманітніші природні явища, речі, а то й люди. Звісно, оточуючий людину світ не має надприродних властивостей — таким його зробила людська фантазія. Причому фантазування відрізняється від поетичних образів або казкових вигадок тим, що люди щиро вірили в існування одухотвореного світу, включаючи в його сферу такі суто життєві начала, як добро і зло. З прийняттям християнства зле начало у фантастичних уявленнях людей абсолютизувалося: більшість демонічних образів були оголошені нечистю, а обряди та ритуали, пов'язані з ними, — бісовськими.

Ще раз наголосимо, що процес взаємодії демонологічного і християнського не такий вже й однозначний, як і неоднозначне ставлення до них людей. Для українця, скажімо, велике значення мають релігійно-церковні обряди, проте навіть найревніший християнин свідомо чи несвідомо дотримується двовір'я: «Бога люби, але й дідька не гніви». «Відповідно до цього принципу, — писав Д. Зелений, — селянин завжди готовий відправити обряд, котрий він вважає нехристиянським і навіть ворожим християнству. За всієї своєї ненависті до біса він завжди готовий зробити йому ласку, аби не нажити в його особі ворога. Крім того, він відправляє ті обряди, котрі повинні захистити його від язичницьких божеств його сусідів. Це свого роду акт самозахисту. А взагалі більша частина магічних обрядів, як і культ покійних, не вважаються ні ворожими християнству, ні нехристиянськими».

Український пандемоніум структурно розпадається на декілька видів: *демони родинного вогнища* (домовики) ; *демони природи* (водяники, болотяники, лісовики, русалки); *людські химери* (упирі, вовкулаки, чаклуни, відьми, чорти); *примари* (злидні, блуд, мара, туга, трясця, завійна та ін.).

Одним із найдавніших демонічних образів у багатьох народів є *домовик*. Але український домовик суттєво відрізняється від своїх «родичів», створених уявою інших народів. Це аж ніяк не злий дідок, а справжній хатній бог, охоронець домашнього вогнища та родинних святинь. Він прискіпливо стежив за дотриманням родинних ритуалів, шануванням померлих і був, власне, посередником між домочадцями та їхніми предками. Символічна у цьому зв'язку одна з давніх його назв — *Щур* — однокореневе слово від «пращур» (завваж, він ще *Щур* або *Пек*). На причетність домовика до культу предків вказує і місце його перебування — під порогом (там, де, за повір'ям, розміщувалися пращури) або під піччю — головною святинєю дому. Вважаючи домового богом, йому віддавали належну шану: під Новий рік влаштовували «весілля» печі; при переїзді до нової оселі домовика запрошували з собою, споряджаючи для нього хлібну лопату або помело; коли в дім уперше приходила молода, вона мусила принести чорного півня — своєрідну жертву для хатнього бога.

Крім домовика, українська демонологія розрізняє ще й дворового духа — *дворовика (стригу)* — повелителя худоби та всього господарства, котрий, за повір'ями, має помічника — *спориша*.

Другими за значеннями демонами є надзвичайно різноманітні божки природи. Існує легенда про їхнє походження: Бог, розсердившись на ангелів, вигнав їх з небес; попадавши на землю, одні з них потрапили у поле і стали *пальовиками*, інші — у ліс і стали *лісовиками*, ще інші — у болото і стали *болотяниками* і т. д. Ця легенда зайвий раз підтверджує, що людській фантазії немає меж — вона здатна одухотворити абсолютно все, що людину оточує. Отож, серед великого розмаїття духів природи назвемо насамперед *пальовиків*, з яких ще виділяються *бузничі*; *водяників* та *водяниць*, що підрозділяються на *очеретників* та *криничників*; близьких до них *русалок (берегинь)* — водяних богинь, що поділяються на *мавок*, *навок*, *лоскотух*, *повітруль*, *бісиць*, *потерчат* тощо; *лісовиків (полісунів)*, із котрих виділяються ще *гайовики*.

Духи природи, незважаючи на їх багаточисельність, становлять єдину демонологічну систему, яка відрізняється від інших тим, що ґрунтується не стільки на культових засадах, скільки на легендах та переказах. Звідси й своєрідне ставлення до природних божків не як до нечистої сили, а як до поетичних образів. Не даремно багато з них опоетизовано українською літературою: «Лісова пісня» Лесі Українки — неперевершений зразок художнього осмислення демонології Волині.

Щодо образу водяника, то він описаний Лесею Українкою так, як сприймався людьми: «Він древній сивий дід, довге волосся і довга біла борода в суміш з баговинням звисають аж по пояс. Шати на ньому — барви мулу, на голові корона із скайок. Голос глухий, але дужий. Любить усе живе засмоктувати». Ще більшою мірою олюднений образ лісовика, який уявляється українцям у вигляді трохи здичавілого пастуха. Він пасе свою череду — вовків, зайців, оленів — і полюбляє шуткувати над людиною: відбере в неї пам'ять, і людина заблукає в лісі, а лісовик радіє, гучно сміється і плескає в долоні. А втім, його витівки не злі і рідко коли закінчуються драматично.

Такою ж трохи кумедною фігурою українська демонологія витворила і *чорта*. Він вважається уособленням усієї нечистої сили, хоча належить до її нижчого розряду.

Створення узагальненого образу нечистої сили сягає найдавніших часів. Протягом віків він значно трансформувався, як і його функції та назви. Спочатку він називався *бісом*, *кудесником*, пізніше — *чарівником*, *демоном*, у християнські часи — *дияволом*, *сатаною*, нарешті, *чортом*. Таким же розмаїттям відзначаються і назви, що характеризують окремі його властивості: *чорт* — це і *ворог*, бо нашіптує людині злі думки; *лихий*, адже робить лихі справи; *пекельник*, оскільки є господарем пекла; *перелесник*, бо підбиває людей на перелоб; *куций* — адже має куцого хвоста; а ще він — *лукавий*, *нечистий* і, звичайно ж, *дідько*.

Відповідно багатоліким є і образ біса. Найчастіше він з'являється у людській подобі, але з цапиними чи собачими ногами, з ріжками на лобі та цапиною борідкою. Любить він і перевтілюватися у чорного пса, свиню або цапа. Звичайні місця його перебування — перехрестя доріг, болота, бур'яни або кущі бузини, порожні хати тощо — взагалі непридатні для проживання людей місця. Поблизу них традиційно розташовували млини, кузні, гончарні, майстерні, і, отже, не випадково мельники, ковалі та гончарі вважалися пов'язаними з нечистою силою. Особливо це стосувалося ковалів та гончарів, котрі подібно до чортів, що пекли вогнем грішників, також «мучили» у полум'ї металеві вироби чи глиняний посуд. До того ж їхнє ремесло завжди вважалося священнодійством, утаємниченим заняттям, мовляв, неможливим без допомоги нечистої сили.

А втім, український чорт не мав таких магічних і містичних властивостей, як у демонології, скажімо, західних країн. Він майже в усьому подібний до звичайної людини, але наділеної переважно негативними рисами — лукавством, підступністю, впертістю тощо, тобто уособлює те, чого їй не личить робити. Тому нерідко чорт програє у двобої з добродібною людиною, постаючи іноді у зовсім жалюгідному вигляді.

Найбільшою містичною силою наділялися ті істоти, котрі були причетні до культу померлих, — це *вовкулаки*, *упирі*, *заложені мерці*. Уявлення про кровожерливих упирів та вовкулаків проникли в Україну з Західної Європи і знайшли тут сприятливий ґрунт: адже в українців був особливо розвинений культ заложних покійників, а упирі й вовкулаки пов'язані саме з ними. Докладніше про упирів та залежних мерців уже йшлося у першій частині цієї лекції.

Аби позбутися шкідливого впливу всілякої нечисті або передбачити свою долю, люди зверталися до *чародіїв* — істот, котрі не належать до нечистої сили, але користуються її допомогою. Це — *відьми*, *чарівники*, *чаклуни*, «дика баба», *вій* та ін. Всі вони мають надприродні властивості, але не завжди використовують їх для блага людей, оскільки нерідко укладають угоди з нечистою силою і разом роблять людям усілякі капості: насилають хвороби, неврожаї або *присухи* — нестямне кохання.

Усуненням всіх цих зол займалися *знахарі (ведуні)*, котрі поділялися на *травників*, *костоправів*, *кровопускателів*, *повитух*, — люди, добре обізнані з народними методами лікування, а також із замовляннями та заклинаннями. По суті вони були народними цілителями. Нерідко між ними та чаклунами улаштовувалися змагання: чаклуни намагалися якнайбільше набити капостей, ведуні — якнайшвидше ліквідувати їх. Бувало, такі змагання відбувалися і між чаклунами: адже вони могли і виправляти зло, а не тільки його вчиняти.

Отже, чародії та знахарі були своєрідною проміжною ланкою між двома світами — уявним, фантастичним, демонічним та реальним, раціональним, людським. Символічна боротьба знахарів та чаклунів замикала, таким чином, коло світоглядних уявлень людини, де *фантастичне немовби компенсувало ті якості, яких у неї не вистачало у суворій боротьбі за виживання; нечиста ж сила уособлювала всі ті злидні, що випадали на її долю*.

Для етнографії демонічний світ являє неабиякий інтерес насамперед у плані пізнання духовного розвою людини, розкриття етнічних символів, утілених у демонічні образи. А пандемоніум українців, як ми могли пересвідчитися навіть із цього стислого огляду, — надзвичайно багатий.

Народ спостерігав за кожним днем тижня: понеділок вважався днем важким, ніякої важливої роботи не починали; у вівторок і четвер було легко починати роботу або виїжджати у дорогу; в середу робили все на городі, в хаті (прали, ткали, шили); в п'ятницю вшановували покійних родичів, тому не можна було працювати голкою, ножицями, веретеном, щоб не вколоти душі померлого (З прийняттям християнства в середу і п'ятницю постили в знак пам'яті про муки і смерть Христову); в суботу готувалися до неділі, а тому все приводили у порядок, випікали хліб, підбілювали піч; неділю присвячували Богу — ходили в церкву, читали духовні книжки, а працювати можна було тільки у тих людей, кому самому було важко — хворих, літніх людей, вдів, сиріт. Збиралися толокою і ставили хату, або каплицю, або перекривали дах тощо.

Склалося певне відношення до кожного дня тижня, їх почали називати чоловічими (понеділок, вівторок, четвер) і жіночими днями (середа, п'ятниця, субота). Семиденний тиждень встановився не одразу (від 5-ти до 20 — денного тижня були варіанти), але повернулися до природного 7-денного тижня.

МАТЕРІАЛ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ №5

Литвинчук Н.В. **УКРАЇНА, ДЕРЖАВА: РЕМЕСЛА ТА ПРОМИСЛИ** [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 1 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2018. - 608 с. - Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=1.4.2>

РЕМЕСЛА

Розташування України у межах трьох фізико-геогр. зон — полісся, лісостепу та степу, специфічна геол. неоднорідність стали осн. чинниками виникнення й локалізації ремесел і промислів. Наявність природних сировинних ресурсів виробництва впливала на те, що в одних місцях ті чи ін. ремесла або промисли існували винятково як допоміжні заняття, в інших — функціонально розросталися, утворюючи спеціалізовані осередки. Ремесла, що базувалися на ручній техніці обробки глини, шкіри та хутра тварин, металу, деревини, прядильно-ткацько-валяльної сировини рослинного і тваринного походження, сформували 5 базових у традиційній системі забезпечення галузей ремісництва — шкіряно-хутряну, деревообробну, гончарну, текстильну, металообробну.

ШКІРЯНО-ХУТРОВА ГАЛУЗЬ

Шкіра та хутро тварин мали широке практичне застосування ще у прадавні часи. У процесі життєвого досвіду люди опановували нові навички обробки цих вироб. матеріалів тваринного походження, розширювали сферу застосування продукції з відповідних видів сировини. Сформована у такий спосіб структура традиційної шкіряно-хутряної галузі охопила різні ділянки ремесел, що з огляду на характер вир-ва об'єднувалися в дві значні групи. До першої належали види нар. діяльності, спрямовані винятково на вичинку шкір. До другої входили ремесла, орієнтовані безпосередньо на виготовлення тих чи ін. речей зі шкіри та хутра. Проте діяльність спеціалістів відповідного профілю традиційного вир-ва могла одночасно обіймати кілька ділянок.

Чинбарство. Галузевий термін "чинбарство", або "гарбарство" (Зх. Україна), був більш загальним, його головно вживали для найменування процесу вичинки шкіри різних сортів (хром, юхти, сап'яну) зі свійських тварин, яку зазвичай використовували у шевському вир-ві. Чинбарі практикували роботу на замовлення, також закуповували шкури в населення, місц. різників чи на ярмарках для подальшої їх обробки та реалізації. домашніх умовах кустарним способом. Окремі, заможніші чинбарі (власне, як і кушніри) мали спец. майстерні — чинбарні, проте у багатьох випадках процес вичинки шкіри відбувався в хаті, хліві, повітці чи на підвір'ї ремісників.

Шорництво. Осібною ділянкою було шорництво (лимарство, римарство) — ремесло з вир-ва шкіри-сириці, або лимарщини, яка вважалася порівняно низькоякісною сировиною і переважно йшла на виготовлення т. зв. шорних товарів (предметів госп., побутового вжитку, збруї; рідше — галантереї). Специфіка технології вичинки шкіри такого гатунку полягала у тому, що вона виключала певні етапи, притаманні чинбарству, зокрема дублення, натомість чимало зусиль відводилося м'ягттю шкіри, яку також обробляли жирами, щоб надати їй міцності та еластичності.

Кушнірство. Для означення шкіряного ремесла з вичинки овчих шкур побутовув загальнопоширений термін "кушнірство". Вироблення овчини, яку здебільшого використовували для пошиття кожухів, шуб, шапок, комірців, мало широке розповсюдження. Техніко-технологічні особливості обробки відповідної сировини полягали у тому, що від правильності проведених операцій залежала якість не лише шкіри, а й хутра. Чинились овчини (місцеві чи навіть привозні, куплені на ярмарках) на замовлення чи на ринок. Якість сировини визначали кілька чинників, зокрема вік тварини, її порода, розмір шкури. Залежно від віку тварини розрізняли кілька сортів овчини — "старицю", "линтвар", "смушки" (зі старих, річних овець та ягнят відповідно).

Кожухарство. Власну вироб. специфіку мало кожухарство — традиційне ремесло з пошиття універсального верхнього одягу з овчини, адже, з одного боку, воно було підвидом кушнірства, а з другого — різновидом кравецької справи. В загальноукр. масштабі кожухарство тривалий час залишалося одним із найпоширеніших занять. Розвиток цього нар. ремесла залежно від періоду поступу й географії його побутування забезпечували

різні категорії майстрів відповідного профілю. Здебільшого воно існувало у формі індивідуального вир-ва на замовлення та на ринок. Стосовно до типів крою кожухи мали локально-регіональні назви — "козачка", "піджак", "кожушанка" тощо. Крім того, ремісники застосовували багато способів урізноманітнити свій товар за рахунок фарбування виробів, оздоблення окремих елементів овчиною, вишивкою. Осн. тонами кожухів були: білий (виріб шили з овчини природного кольору), коричневий (використовували дублену овечу шкіру) та чорний (фарбований). Загальнопоширеним звичним способом декорування кожухарської продукції було оздоблення окремих елементів (рукавів, комірів, країв планок) опушкою з овчини, часом у контраст до осн. кольору. В деяких осередках кожухи прикрашали вишивкою. Зазвичай узор наносили на поли, рукава, спину. Вишивали різнокольоровими шерстяними нитками, гарусом. Робили це вручну, пізніше — за допомогою швейної машинки. Внаслідок пром. розвитку, зміни модних тенденцій кожухи вийшли із масового вжитку, через що кожухарство, починаючи із 20 ст., помітно згасало й подібно до ін. галузевих ділянок шкіряного вир-ва на 2-гу пол. 20 ст. досягло істор. мінімуму. Втім кожух як одяг зберігав практичне значення: люди старшого покоління, особливо в селах, ще продовжували носити кожухи старого зразка, а молодші нерідко перешивали їх за сучасними фасонами. Також тривалий час кожух виконував важливу атрибутивну функцію: його широко використовували у весільній та родинно-побутовій обрядовості.

Шевське ремесло, або чоботарство (за нар. етимологією пн.-сх. місцевостей — "сапожниство"), до появи спеціалізованих майстерень і ф-к займало окрему нішу в системі нар. шкіряного вир-ва. В різних місцевостях це заняття могло побутувати одночасно в кількох формах: було власне домашнім ремеслом (господар шив взуття винятково для себе та членів родини), допоміжним до осн. госп. занять (у вільний від землеробських та ін. с.-г. робіт час майстер-чоботар виготовляв взуття на замовлення чи ринок), кустарним ремеслом (заняття чоботарством було основою життєзабезпечення спеціалістів цього фаху). Значне число майстрів відповідного профілю працювали в містах. Асортимент шкіряного взуття був досить різноманітним. Загалом його можна класифікувати за кількома критеріями відповідно до сезонності носіння, характеру використання, статеві-вікового призначення тощо. Універсальним загальнонац. різновидом шкіряного взуття були чоботи. Їх носили повсюдно безвідносно до гендерної та вікової диференціації. Вони різнилися за формою халяв (довгі чи короткі, прямі або ж т. зв. гармошкою), передків (округлі, продовгуваті), підшов (плоскі, з підборами), а також кольором (однобарвні — чорні, червоні, жовті, т. зв. сап'янці, — або ж двобарвні — із зеленим чи червоним верхом та чорними головами, т. зв. чорнобривці), сортом шкіри (юхтові, сап'янові, хромові), особливостями оздоблення (декоративні шви, тиснення, вирізування, металеві пряжки). Існували чоботи повсякденні, святкові та спец. призначення (напр. мисливські, рибальські). Технікою та технологією вир-ва останніх володіли не всі ремісники відповідного профілю. Водночас із великим різноманіттям чобіт у багатьох регіонах чоботарі шили такий тип низького шкіряного взуття, як черевики. Разом із тим поширеними у повсякденному користуванні були постолі, зазвичай їх одягали з онучами чи сукняними панчохами. У 2-й пол. 20 ст. модельний ряд шкіряного взуття кустарного вир-ва поповнився туфлями, капцями та ін.

Шапкарство. Ще одним ремісництвом кравецького напрямку шкіряно-хутряної галузі було шапкарство. Пошиття шкіряних та хутряних гол. уборів для чоловіків і жінок було загальнопоширеною практикою, адже їх носили повсюдно незалежно від місця проживання, віку чи статі. Натомість особливості крою, сировинні матеріали, з яких виробляли головні убори, способи їх носіння різнилися як регіонально, так і в часі. Шапки шили з хутра свійських тварин, диких чи одомашнених звірів (зайців, кролів, лисиць, нутрій, фреток, ондатр, бобрів, видр та ін.). При цьому вироби могли бути хутряними повністю чи частково (лише окремі деталі). Широко розповсюдженою сировиною було овече хутро. Здавна в різних регіонах існувало багатоманіття форм овчинних шапок — круглі, конічні, циліндричні тощо. До того ж вони могли бути високими чи низькими. Різнилися шапки і за кольоровою гамою, здебільшого їхній відтінок відповідав природному забарвленню смушків — білому, сірому або чорному. Т. зв. каракулеві шапки (пошиті зі шкіри молодого ягняти) користувалися попитом і в 2-й пол. 20 ст. Стосовно до багатого асортименту зимових і де місезонних гол. уборів побутувало велике локальне й регіональне різноманіття термінологічних означень — "кучма", "вушанка", "капелюха", "бояриня" тощо. Із самого початку хутрянні шапки були переважно чол. гол. уборами, втім згодом вони стали звичним елементом жін. та дитячого костюму. Відповідні речі виробляли за спец. викройками і шили на ручних чи електричних швейних машинках.

Вузькоспеціалізованою ділянкою шапкарського ремесла було **картузництво**. Майстри відповідного профілю спеціалізувалися винятково на пошитті чол. демісезонних гол. уборів — картузів і кепок. У різні періоди 19 — 2-ї пол. 20 ст. картузники працювали у містах та селах Сх. Полісся, Слобожанщини, Середньої Наддніпрянщини та ін. Ремісники виготовляли вироби як на ринок, так і на замовлення.

Виробництво шорних товарів. Важливе госп. значення мало ремесло з виготовлення шорних товарів, особливо шкіряних елементів упряжі — віжок, супонь, черезсідельників, наритників, уздечок, хомутів тощо. Нерідко як процес вичинки шкіри для відповідної продукції, так і її вир-во виконувалися одним майстром, через що на означення представників відповідної фахової орієнтації використовувалися спільні професійно-термінологічні лексеми, що могли різнитися як регіонально, так і локально, — "шорники", "лимарі", "римарі". окремих, головнo сільс. місцевостях.

ДЕРЕВООБРОБНА ГАЛУЗЬ

Опанувавши різні техніки обробки деревини, люди здавна могли забезпечувати себе житлом, знаряддями праці, вжитковим начинням, транспортними засобами тощо. У процесі еволюції, залежно від виду сировини, технології і предметно-речового складу вир-ва, намітилися різні напрями й мікронапрями деревообробництва

— теслярство, столярство, включаючи меблярство, скринництво, трунарство, а також ложкарство, гребінництво, бондарство, стельмаство, човнярство, лозо- та короплетіння тощо. Строката структура деревообробної галузі, рівень функціонування та концентрації різних її ділянок у межах України були сформовані комплексом взаємозалежних чинників. Провідним серед них став природно-географічний, який окреслював загально регіональну чи локальну поширеність ремесел. Крім того, природні умови великою мірою визначали форму організації ремісничого вир-ва: воно було або винятково натуральне, або ж товарне.

Елементарними навичками де ревообробки володіли практично всі чоловіки. Багато хто з господарів був здатен власноруч виготовити з деревної сировини різноманітні дрібні предмети повсякденного вжитку для внутрішньосімейного використання. Цей найдавніший спосіб вир-ва мав ознаки власне домашнього ремісництва. Згодом, із переходом сусп-ва на вищий щабель соціально-екон. розвитку, частина нар. умільців задля отримання додаткового заробітку почали реалізовувати надлишок предметів своєї праці через ринок або ж працювати на замовлення. Із виникненням та зростанням ролі міст деревообробництво (так само, як багато ін. галузей ремісництва), відокремившись від сільс. госп-ва, диференціювалося на міське та сільське. Як наслідок, у містах відбулася фахова спеціалізація деревообробників, а конкуренція, породжена ринковою кон'юктурою, вивела їх на професійний рівень. Відтак заняття тим чи ін. ремеслом стало для майстрів єдиним джерелом прибутку.

Ложкарство. Завдяки тому, що дерев'яні ложки, черпаки, ополоники як предмети традиційного посуду до 2-ї пол. 20 ст. належали до товарів масового вжитку, ремесло з їх виготовлення — ложкарство — здавна виокремилось у спеціалізований вироб. напрям. У багатьох історико-етногр. регіонах України існували цілі села ложкарів — села Прокурава, Богдан на Гуцульщині, с. Грунь на Полтавщині, села Тептіївка, Гута на Наддніпрянщині та ін. Відповідно до техніки вир-ва розрізняли різані та точені ложки. Залежно від функціонального призначення традиційні ложкоподібні вироби поділялися на кілька груп, зокрема, найбільшу з них становили власне ложки, які використовували для споживання їжі. Вони могли різнитися розміром, формою та довжиною ручки, бути круглими чи овальними, простими чи декорованими. Серед осн. прийомів худож. оформлення ложок — малювання, різьблення, випалювання. Малюнок (здебільшого флористичний) робили по всій поверхні виробу, натомість різьблені, випалені орнаменти наносили на держално. Нерідко ложкарі робили хвіст ложки фігурним, у формі рибки. Також траплялися графічні елементи (Чернігівщина). Водночас у побуті для наливання рідких страв і напоїв широко послуговувалися глибокими ложками з довгими держакми — ополониками ("полоники", "черпаки"). Окрему групу становили ложкоподібні вироби для приготування страв. Зазвичай вони були пласкої овальної форми, мали довгий держак ("поківашки", "поварьошки"). Загалом ложкам була притаманна локальна своєрідність, виокремлювалися регіональні типи, серед тих, що побутували на теренах України, розрізняли "подільські", "полтавські", "гуцульські", "кацапські", "циганські" тощо.

Токарство. Під впливом розвитку технологій деревообробництва чимало різновидів начиння, яке здавна виготовляли простими традиційними способами (стругання, довбання), було замінено точеними аналогами. Згідно з артефактами перші дерев'яні предмети виточили ще давньорус. ремісники. За допомогою мех. токарного станка майстри виробляли кілька типів посуду, зокрема циліндричний та пластинчатий, — маслбійки, рахви, стябла, повниці, коровайниці, тарілки, солонки, чарки на ніжках, ложки тощо. Також це пристосування давало змогу виточувати із дерева деталі коліс (ступиці, спиці), фігурні елементи й окремі частини меблів, ремісничий інструментарій (веретена, прядки). Найбільшим ареалом токарного ремесла були Карпати. Місц. майстри ще із 2-ї пол. 19 ст. у своєму ремеслі навчилися вдало поєднувати з точінням різні техніки худож. увиразнення — різьблення, інкрустацію, випалювання.

Гребінництво. Це заняття належало до числа дрібних деревообробних ремесел. Це давнє чол. ремесло із вир-ва прядивного інструментарію — гребенів і гребінок, а також гребінців для волосся — свого часу було доволі затребуваним. Попри те, що техніка та технологія ремесла не потребували складних пристосувань, спец. приміщень, робота над виробом була вельми копіткою, вимагала від майстра неабиякої витримки та вправності. Особливо це стосується процесу нарізання зубців, де всі елементи мали бути однакового розміру та форми, при цьому гребінники не використовували жодних вимірювальних засобів, а робили на око. Крім традиційних деревообробних знарядь, якими послуговувалися на етапі вир-ва заготовок потрібних форм і розмірів, гострих пилок для нарізування зубців, в арсеналі ремісників був також спец. дерев'яний станок. Його досить проста конструкція була влаштована у такий спосіб, що осн. деталі призначалися для встановлення та закріплення попередньо підготовлених для нарізання різноманітних гребенів. Разом із тим будова станка передбачала місце для сидіння майстра на зразок лавки. Оскільки гребінництво не вимагало майстерень чи певних вироб. площ, а ремеслом могли займатися як у хаті, так і на подвір'ї, станок для зручності переміщення зазвичай виготовляли із легкої деревини. Також існувала категорія гребінників, які займалися вир-вом гребінців із рогу. Особливого розвитку це заняття набуло у 19 ст. на теренах Полтав. губ. (села Грунь, Хомутець, Шумське).

Бондарство. Осібним напрямом деревообробництва з огляду на техніко-технологічну специфіку вир-ва було бондарство. Це ремесло виникло хронологічно пізніше, його характерна особливість полягала у виготовленні дерев'яних клепкових виробів поліфункціонального використання, які з часом витіснили з побуту знач. частину вжиткових речей, виконаних давнім довбано-різаним способом. Від кінця 19 до поч. 20 ст. в різних формах організації праці — індивідуальній домашній чи кустарній, колективній — воно мало значний рівень побутування в багатьох історико-етногр. регіонах України. Традиційно бондарство становило власне чол. заняття, для якого була характерна професійна спадкоємність поколінь. До цієї категорії ремісників, за нар.

етимологією — "бондарів", "бочкарів", "боднарів", належали не лише ті, які виробляли клепкове начиння, а й ті, хто займався винятково його ремонтуванням (заміною клепок, обручів, днищ). За переважанням бондарів серед заг. числа майстрів-деревоборобників найбільші центри цього ремесла були розташов. на Сх. та Зх. Поліссі (села Радомка, Чернацьке, Заньки, Котівка, Леонівка), Слобожанщині (села Битиця, Межиріч, Комарівка), Гуцульщині (села Річка, Криворівня, м-ко Ясіня). Також про широку мережу осередків бондарства яскраво свідчить топоніміка, зокрема назви населених пунктів, що вказують безпосередньо на фах чи продукт діяльності (села Бондарі, Бочечки Конотопського р-ну, села Барило, Бондарівщина Білопільського р-ну, с. Бондарівщина Сум. р-ну Сум. обл.; с. Бондарі Чорнухинського р-ну Полтав. обл.; с. Бондарі Дубенського р-ну Рівнен. обл.; с. Бондарі Овруцького р-ну Житомир. обл. та ін.). Бондарне начиння з огляду на його форми (циліндричне, конічне, опукле) й функціональне використання було досить різноманітним. Залежно від призначення у госп. сфері виконані у клепковій техніці речі виокремлювалися в кілька груп. При цьому номенклатура виробів відзначалася знач.ною регіональною та локальною варіативністю. Особливо виділялася за кількісним складом категорія вжиткових предметів, які слугували для тримання, транспортування води й усіляких напоїв — пива, горілки, вина, квасу тощо (цебер, коновка, гарчик, бочка, барило, чубелів, берівка, бербениця, ботла, бечівка, бочечка). Не менш багатоманітною була група кухонного бондарного посуду, що його використовували для приготування харчових продуктів: хліба та борошняних виробів (діжа, зрізок, фаска), масла (масничка, маслобійка, боденька); для заготівлі про запас (засолення та квашення) овочів, фруктів, сала, м'яса, сиру (діжка, бодня, гелета, станов); для збирання молока (дійниця, путера). Також існувало велике різноманіття начиння власне господарсько-побутового призначення, зокрема для напування та годування худоби (цебер, ряжка, ушат, помийниця), для вимірювання сипких продуктів, зокрема борошна (мірка, осьмина, шестнастка, гарнець, міртук), для зберігання зерна (кухва, кадик), для прання (зварка, поливаник, зольниця, гуличок, вулей), для перенесення (пасківники), а також ємності для води (балія, ванна, пугня, цебер) та ін. Окремі речі (напр. цебро) були поліфункціональними, їх застосовували в різних сферах повсякденної життєдіяльності. Деякі бондарні вироби, зокрема хлібна діжа та віко (верхня її частина), мали особливе символічне значення. У багатьох історико-етногр. регіонах їх використовували під час перебігу весільних обрядодій: виряджання нареченого, "покривання" молодої, випікання та ділення короваю.

Столярство. Порівняно складним за технікою виконання було власне столярство. Його специфіка головно полягала у тому, що речі виготовляли із пиляних дощок, зокрема і скріплених одна з одною за допомогою столярних з'єднань та клею. У такий спосіб виробляли різноманітне начиння площинного типу: кухонні дошки з ручкою для нарізання продуктів (стільніці), подібні їм круглі дощечки з отворами для проціджування, преси у вигляді двох прямокутних дощок для віджимання сиру (лещата), прямиці дошки (фірмаки), кришки для бондарного посуду тощо. Складноструктурними зразками Залежно від призначення в оселі використовували меблі для відпочинку — ліжка, дивани, софи (чи "софки"); для зберігання одягу та домашнього текстилю — скрині (сундуки, куфри), шафи (або "шифанери", "шкафи", "гардіроби"); для тримання посуду — мисники (чи "угольники", "кутики"), а також столові меблі — столи, ослони, лави, стільці, табуретки тощо. У меблевому вир-ві застосовували різні види деревини (дуб, ясен, сосну, липу, осіку тощо), втім найбільш вартісною вважалася сировина твердих порід. Особливо добротними були меблі, виготовлені із дуба, натомість більш витончений вигляд мали вироби з липи.

Серед усього начиння, виготовленого у столярній техніці, особливою худож. виразністю виділялися скрині. Їхні розміри, форми та оздоба часто були яскравими ознаками належності цього предмета домогосподарчого вжитку до певного історико-етногр. регіону. Завдяки важливому функціонально-символічному значенню скрині у традиційному побуті ремесло з їх вир-ва часто виокремлювалося в самостійну галузеву ділянку — **скринництво**; виконавців відповідно до практики називали "скринниками", "скрильниками" (Пн. Слобожанщина). Чимало осередків цього ремесла окреслилося на Правобережжі — Гуцульщині, Закарпатті, Поділлі, Лемківщині, Бойківщині, Буковині. Великі центри скринництва були також на теренах Лівобереж. України — Вереміївка, Грунь на Полтавщині, Котельва, Лебедин, Нижня Сироватка на Слобожанщині, Ніжин, Сосниця на Чернігівщині тощо.

Компетенцією столярів було також вир-во таких важливих **житлових конструкцій та фасадних елементів**, як вікна, віконниці, двері, наличники, кронштейни, карнизи, вітрові дошки тощо. Наявність цих архіт. деталей у спорудах різного функціонального призначення (хатах, коморах, церквах, вітряках та ін.), їхній зовн. вигляд були визначені локальними особливостями будівництва. Здебільшого ці дерев'яні речі виготовляли на замовлення місц. майстри, які доб.ре. знали на нар. буд. традиції краю. Віконні та дверні прорізи, які робили під час спорудження хати, зазвичай мали чітко визначені параметри. Тому від них залежали форма і розміри віконних рам, дверного полотна. У процесі еволюції їхні габарити та кількість повсякчас збільшувалися.

Теслярство. Із традиційним будівництвом була пов'язана така давня загальнопоширена ділянка деревоборобництва, як теслярство. Назву вона отримала від одного із вироб. знарядь — тесла, яким нар. майстри (за різними означеннями — "тесли", "тесляри", "сокирники", "плотники") здійснювали мех. грубу обробку дерева. Тесло було різновидом сокири, його характерна особливість полягала у тому, що металева робоча частина мала широке лезо, з'єднане з обухом під прямим кутом. З огляду на функціональну роль воно могло мати як пласку, так і жолобчасту форму. Крім тесла, представники цього ремісничого фаху для обтісування, стругання, розкроювання, розколювання, довбання, свердління деревини тощо використовували й ін. інструменти. Тесляри головно були нар. будівничими, вони займалися виготовленням дерев'яних елементів

для житлових, госп., вироб., громад. та монументальних споруд (хат, хлівів, комор, вітряків, млинів, кузень, храмів, колодязів, корчем, шкіл).

Стельмаство. З огляду на кількісний рівень сусп. потреби в засобах особистого пересування і перевезення вантажів високого рівня розвитку фактично в усіх історико-етногр. регіонах набуло стельмаство. Будова сухопутних гужових засобів пересування, їхнє функціональне призначення визначалися природно-геогр. середовищем, характером госп. діяльності, а також місц. культ. традиціями.

Завдяки технологічній специфіці вир-ва в осібну галузеву ділянку стельмаського ремесла виокремилася **колісництво** — традиційне заняття з виготовлення дерев'яних ободових коліс для сухопутних засобів пересування.

Човнярство. У місцях із розвинутою гідромережею важливе значення мало човнярство — ремесло з буд-ва таких водних транспортних засобів, як човни, оскільки вони були невід'ємною частиною повсякденного госп. життя: їх використовували для пересування, перевезення вантажів, риболовлі тощо. Історично водний транспорт виник раніше від наземного.

Іграшкарство. Давні деревообробні традиції має нар. іграшкарство. Це унікальне ремесло, пройшовши виняткову історію розвитку — від дитячого майстрування до худож. промислу, увібрало різні вироб. і декоративні техніки. У традиційному сусп-ві виготовлення всіляких забавок для дітлахів із дерева, а також кори, листя, плодів передусім було домашньою справою. Попри те, що асортимент іграшок був вельми розмаїтий, техніка їх створення не становила труднощів не лише для дорослих (батька, діда), а й для дітей. Сільс. хлопчачи змалку без сторонньої допомоги могли зробити для себе чи молодших братиків та сестричок усілякі предмети для гри. За матеріал брали все, що потрапляло під руку, — різноманітні палки, дощечки, за потреби різали із дерев гілки. Як сировинний матеріал використовували будь-яку деревину (ясена, сосни, верби, липи, осики), часом для конкретної іграшки годився лише певний вид (напр. для "пукалок" вирізували цівки із бузини, калини). Прийоми, що їх застосовували під час роботи із деревом, були досить невигадливі: юні майстри так само, як і дорослі, стругали, вирізували, загострювали, робили зарубки тощо. Водночас між дітьми відбувалася своєрідна передача досвіду: коли один робив своє рукоділля, решта споглядали за перебігом процесу. Примітно, що таке дитяче вир-во іграшок подекуди зберігалось і в 1960—70-х рр.

Серед багатоманіття нар. дерев'яної іграшки були забавки різного функціонально-ігрового призначення. Передусім виготовлялося велике число т. зв. акустичних іграшок, за допомогою яких у різний спосіб (дудтя чи приведення в рух) створювали специфічні звуки, зокрема це свистки, пищики, дудки, сопілки, брязкальця тощо. До їх числа належали також деркач ("деркотильце", "трещітка") та вуркало ("гудок"), що ними не лише гралися, а й використовували у госп. цілях, відповідно лякали худобу та ганяли горобців. Також діти могли робити муз. інструменти (напр. "балабайку"), що нагадували оригінальні. Окрему групу становили рухомі іграшки різної конструкції, які можна було котити або ж привести в дію за допомогою сили вітру — млинки, вітрячки, каталки, возики. Особливо цікавими були іграшки, що рухалися завдяки своїй будові, т. зв. ковалі, пильщики, які імітували роботу ремісників. Серед дитячих іграшок було чимало таких, що наслідували вжиткові речі, — с.-г. та ремісничі знаряддя праці (граблі, рало, плужок, мотовило), посуд (бочка, дійниця), меблі (коліска, скриня, стіл, стілець), зброю (лук, меч, пістоль), сакральні об'єкти (церква, хрест). Крім того, ще із часів Київ. Русі побутували дерев'яні іграшки у вигляді тварин (птахів, коників), а також ляльки. Доволі примітивними були іграшки для кидання — швигалка, праща.

Лозоплетіння. З огляду на видове багатоманіття, сфери функціонування та географію поширення найрозвиненішим було лозоплетіння. За археол. даними і музейними зразками, люди, які господарювали в різних регіонах України, здавна володіли навичками лозоплетіння. Проте особливо стрімкого розвою це ремесло набуло наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Традиційна практика вир-ва плетених із лози різноманітних речей поширилась у тих регіонах, де були значні масиви сировини або ж сприятливі природно-геогр. умови для її культивування. В окремих місцевостях Полісся (Чернігів), Слобожанщини (с. Боромля Тростянецького р-ну Сум. обл.), Закарпаття (с. Іза Хустського р-ну Закарпат. обл.) утворилися осередки художніх плетених виробів як індивідуального, так і колективного (фабричного) виготовлення.

Кошикарство як різновид лозоплетіння було і залишається найрозповсюдженішим заняттям. Загальнопоширеними є кошики госп. призначення, які робили із неокорованої, чи "сірої", лози, — "корзини" ("карзіни", "корзинки"), "вірейки", "кашолки" ("кошолки"), "сапетки", "лаптики" тощо. За формою вони могли бути овальними й круглими, зокрема й дещо розширеними догори, що чималою мірою залежало від обраного ремісником способу плетіння. Розмір таких кошиків відповідав вмісту одного чи кількох відер. Переносили їх за допомогою ручки, вух (двох ручок) чи мотузок. Цей різновид допоміжного госп. заняття не потребував спеціально оснащеного приміщення. Здебільшого майстри (переважно чоловіки), які зналися на технології виготовлення кошиків, працювали задля задоволення власних потреб чи на прохання односельців у вільний від польових робіт час. Окрему типологічну групу становлять валізки, що призначалися для транспортування особистих речей. Досить розповсюдженими були поліфункціональні лозяні короби для скляного посуду, що давали змогу не лише зберігати напої (квас, вино) повсякчас у темряві, а й були зручними для перенесення, оскільки мали зазвичай спеціально виплетені ручки — (одну-три). Як у 18 ст., так і наприкінці 1-ї пол. 20 ст. в окремих місцевостях Лівобереж. України побутували плетені відра.

Плетені вироби застосовували і як засоби тієї чи ін. діяльності. Зокрема, фактично скрізь в Україні було і до сьогодні залишається популярним зроблене з лози рибальське знаряддя — верша, яке залежно від місцевості мало варіації в будові та назвах. Верші, як і госп. кошики, виготовляли із неокорованої неколотої вербової лози.

Поряд із ними наприкінці 20 ст. селяни використовували також верші з алюмінієвого дроту, сплетені традиційною технікою. Серед знарядь праці у 19 ст. на Поліссі були поширені плетені (лісяні) борони, які виробляли із товстого рівного пруття в'язу, ліщини, черемхи; при цьому лозу брали й переплітали навхрест попарно, а передню напівкруглу частину робили шляхом вигинання товстої дубової жердини. На Лівобережжі технікою плетіння виробляли також мисливські пастки на кшталт корзин чи лабіринтів — "ковші", "лозоплети". Тоді як на південноукр. теренах послуговувалися плетеними з лози вуликами. У 2-й пол. 20 ст. до звичного асортименту плетених знарядь праці додалися вибивачки для килимів, вироблені з окорованої лози. Хоча цей виріб не був характерним для кустарного лозоплетіння, а виготовлявся переважно на лозомеблевих ф-ках. Ще одну родову групу плетених із верболозу виробів становлять такі предмети облаштування житла, як меблі, — колиска, дитячі ліжечка, дивани, стільці, крісла, крісла-гойдалки, столи, підставки для квітів тощо. Зокрема, здавна і до 1980-х рр. невід'ємним атрибутом оселі у багатьох місцевостях була плетена із неокорованого верболозу дитяча колиска. Траплялися в побуті й дитячі ліжечка, виплетені з окорованої лози, проте значно рідше. Власне практика виготовлення предметів інтер'єру поширилася з розвитком худож. лозоплетіння, і виробляли їх здебільшого спеціалізовані підпр-ва. У 21 ст. цим різновидом меблярства майстри зх. та сх. осередків лозоплетіння нерідко займаються одноосібно. Найбільш затребуваними є крісла-гойдалки, їх зокрема можна побачити серед товарів ярмаркової, ринкової та придорожньої торгівлі. Набувають популярності також плетені садові меблі.

Ликоплетіння. У традиційному деревообробництві одним із популярних видів природної сировини було лико — еластичний матеріал, який отримували із внутр. шару кори листяних дерев, переважно липи. В різних історико-етногр. регіонах — на Слобожанщині, Середній Наддніпрянщині й особливо на Поліссі — його застосовували для виготовлення домашнього та дорожнього начиння, предметів одягу — кошиків, сумок, решет, рогіжок, мотузок, взуття. Основане на ручній праці ремесло із вир-ва цих речей відоме як ликоплетіння. Порівняно нескладному технологічному процесу передувала доволі копітка стадія заготівлі та обробки вихідного матеріалу. Добування лика відбувалося навесні, під час інтенсивного сокоруху. Особливо легко це вдавалося, коли сонце, високо піднімаючися на небосхилі, відпарювало кору. Тоді її можна було вільно зняти руками (знизу вгору), надрубавши лише по колу в нижній частині стовбура. Подеколи під час знімання кори з дерев додатково застосовували ніж чи дерев'яний колик, дерев'яну лопаточку. За допомогою перших двох інструментів розривали кору, а лопаточкою послуговувалися безпосередньо під час знімання її з дерева. За цим слідувала стадія вимочування, яка також потребувала спец. знань і навичок. Порізану на смужки кору на певний період закладали у воду (річки, ставки тощо) і тримали там, допоки лико не почне відділятися від зовн. частини. Також, щоби вироб. матеріал був гнучким і м'яким, його піддавали термічній обробці (заливали окропом). Ликові смужки просушували і зберігали у місцях, що добре провітрювалися. Майстрів, які драли лико і плели з нього різноманітні речі не лише для власне домашніх потреб, називали личкарями.

Осн. способом виготовлення речей із лика було плетіння. У процесі вир-ва товарів різного функціонального призначення нар. майстри використовували кілька технік: тасьмово-хрестикову (для рогожок, матів), сіткового плетіння (для кошиків). Окремі рукоділля потребували додаткових устаткувань. Напр., ликові мати виготовляли на ткацьких верстатах, тоді як традиційна технологія плетіння решет із ликових стрічок передбачала застосування спец. горизонтальних станків (дошок).

Особливо поширеним різновидом ликоплетіння було вир-во взуття, на позначення якого існувало безліч локальних назв — "личаки", "постоли", "лапті", "лапатки" та ін. Такий тип взуття носили переважно у теплу пору року — в ньому ходили у жнива, гребти сіно, прати білизну чи навіть до школи. Траплялося так, що личаки взували і взимку, намотавши на ноги онучі. Плетене із лика взуття подекуди залишалось елементом повсякденного вжитку селян до серед. 20 ст., коли остаточно було витіснене гумовим і шкіряним.

Вельми розповсюдженою традиційною практикою було плетіння із лика всіляких кошиків. Завдяки їхній універсальності (слугували ємностями для збирання і транспортування ягід, грибів, овочів тощо) це ремесло було одним із небагатьох, яке змогло зберегти важливе госп. значення в умовах швидкого зростання пром-сті.

Коренеплетіння. До структури деревообробної галузі належить ще одна ділянка нар. вир-ва — коренеплетіння, представники якої спеціалізувалися на виготовленні госп. речей із коренів дерев (сосни, ялини, ялівця, смереки). Застосовуючи різні техніки плетіння, вони створювали для повсякденного побуту прості й надійні ємності для зберігання продуктів харчування, збору і перенесення ручної поклажі — козубки, кошики, коробки тощо. На Поліссі, де це ремесло набуло особливого розвитку, вироб. матеріал майстри зазвичай заготовляли власноруч у серед. літа. Добутий корінь чистили від кори, сортували за товщиною, кольоровою гамою. Світловий тон готового виробу залежав від породи дерева. У 21 ст. це давнє нар. заняття зберігається завдяки творчості окремих майстрів, які помітно осучаснили асортимент. Серед їхніх виробів такі естетично-витончені предмети, як хлібниці, фруктошниці, скриньки, цукерниці, жбанки, таці.

Крім знань та досвіду застосування у вироб. цілях різних частин дерева, в українців було немало традиційних практик, пов'язаних з обробкою ін. видів рослинної сировини — соломи, рогозу, кукурудзиння. Із цих матеріалів нар. умільці навчилися створювати найрізноманітніші за формою і функціональним призначенням предмети — гол. убори, взуття, хатнє начиння, святкові прикраси, іграшки, вироби сувенірного характеру тощо. Майстри 21 ст., які опанували технології цього традиційного рукоділля, продовжують розвивати його, збагачуючи певними інноваціями, в різних художньо-декоративних техніках плетіння роблять речі, що відповідають сучасним життєвим потребам.

ГОНЧАРНА ГАЛУЗЬ

Одним із найдавніших ремісничих занять, про що свідчать знайдені на теренах України археол. пам'ятки, є гончарство. З'явившись у добу неоліту, воно залишалося ключовою ланкою заг. системи традиційних промислів і ремесел до 2-ї пол. 20 ст. Еволюціонуючи, гончарство сформувалося в окрему галузь, зміст якої полягав у багатостадійному вироб. процесі, що включав добування глини, підготовку гончарної сировини та виготовлення поліфункціональних керамічних виробів шляхом поєднання в одному технологічному циклі певної кількості операцій, яка могла варіюватися локально, а також залежно від виду продукції. Гончарне вир-во зосереджувалося в чітких територіальних межах, що зумовлювалося наявністю природних родовищ високоякісної глини. Загалом на теренах України географія гончарства була вельми широкою, найзначнішими центрами стали смт Опішні (Полтав. обл.), села Боромля, Глинськ, Межиріч, Станичне, Шатрище, м. Крелевець (Сум. обл.), села Верба, Олешня, смт Короп, міста Ічня, Ніжин (Черніг. обл.), села Гаврилівка, Дибинці, Плахтянка (Київ. обл.), с. Бубнівка, м. Бар (Він. обл.), с. Смотрич (Хмельн. обл.), с. Пістинь, м. Косів (Івано-Франк. обл.), м. Сокаль (Львів. обл.), села Кульчин, Рокита (Волин. обл.), с. Царівка, смт Городниця (Житомир. обл.), міста Тячів, Хуст (Закарпат. обл.).

Укр. гончарі завдяки пластичності сировинного матеріалу, власній майстерності та винахідливості, а головне — споживацькому попиту — спромоглися розвинути гончарну галузь у кількох напрямках. Насамперед це виготовлення глиняного начиння для приготування, подавання, споживання і зберігання продуктів харчування (гличиків, горняток, горщиків, кухлів, макітер, мисок, друшляків, пампушниць), а також декоративного посуду (куманців, левів, баранців, півників), який, попри його утилітарну функцію, використовували ще й для прикрашання осель. Окремою складовою відповідної ділянки матеріальної к-ри були димарі, цегла, черепиця, кахлі, кахлеві печі та скульптура як архіт. елементи й оздоблювальні деталі житлового інтер'єру та екстер'єру, а також речі особистого, госп. і тех. призначення — люльки, труби, покришки для вуликів, грузила для риболовлі, вазони для кімнатних квітів. У деяких осередках було налагоджено вир-во освітлювальних (ліхтарів, світильників, каганців) та культово-реліг. предметів (ікон, свічників, кадилиць). Крім того, традиційне гончарство розвивалося у своєрідному напрямі виготовлення дитячих глиняних іграшок (свищиків, брязкалец, посуду, ляльок). Відповідно до типу товарів, що вироблялися, гончарі могли мати власну ремісничу спеціалізацію — корчажники, горщечники, посудники, мисочники, черепичники, цегельники, кахлярі та ін. Особливо таке фахове розмежування спостерігалося за умов цехової організації праці. Гончарні цехи як свого роду професійні об'єднання діяли переважно в містах та м-ках, сягнувши вершини розвитку у 18—19 ст. Зокрема, достеменно відомо про їх наявність у Барі, Глинську, Кам'янці-Подільському, Києві, Лохвиці, Ніжині, Чернігові.

З огляду на галузеву диференціацію гончарства послідовності вироб. операцій притаманна певна варіативність, проте початковий етап фактично в усіх напрямках пов'язаний із добуванням та підготовкою сировини. Способи одержання гончарної глини як осн. вихідного матеріалу визначалися локально особливостями залягання породи. Т. зв. поверхневу глину, що мала доволі тверду структуру, заготовляли відкритим (наземним) методом за допомогою лопати чи спец. знарядь — рискалі, мотики, копаниці. Тоді як закритим (підземним) способом за допомогою всіляких пристосувань діставали гончарну глину, що залягала на різних глибинах у земній корі: ремісникам-гончарям чи глинокопам (гірникам) доводилося піднімати її на поверхню, розробляючи т. зв. котловани, колодязі чи шахти, і за потреби додатково просувувати. Зазвичай глиняні родовища (за різними територіальними означеннями — "глинища", "глеїща", "кар'єри", "копи", "ями", "копалиська" тощо) були розташов. на околицях населеного пункту або ж на незначній віддалі від нього. Календарно-часові рамки видобутку гончарної сировини визначалися локально і почасти залежали від специфіки використання у процесі обробки певних природних чинників. Так, у деяких регіонах Лівобереж. України (Слобожанщина, Сх. Полісся) гончарі здебільшого надавали перевагу осінньому сезону, адже застосовували технологію "заморожування" ("виморожування") глини. Водночас ін. ремісникам добре відомий був спосіб "вивітрювання", чи "літування", сировини, через що вони воліли заготовити її навесні або ж улітку. На західноукр. теренах глину також відмулювали — за допомогою води очищали її від усіляких домішок. Об'єми заготівлі вихідного матеріалу залежали від обсягів кустарного вир-ва. Подекуди винятково процесом добування глини займалися окремі люди чи навіть бригади, у зв'язку з чим це заняття становило спец. промисел.

Гончарна глина залежно від хіміко-мінералогічного складу мала кольорові особливості. У сирому стані вона була білого, рожевого, червоного, синього, зеленого, чорного, жовтого та ін. відтінків. Здебільшого пластичну гончарну суміш робили із двох — трьох видів глини: "масткої" та "валкої" (Слобожанщина), "піщуги жовтої", "піщуги червоної" та "масткого глею" (Сх. Полісся). У кожному осередку ремісники визначали власні пропорції змішування різних її сортів. Деяка гончарна глина була придатна для виготовлення лише певних типів посуду: "мищівка" — для мисок, "горщівка" — для горщиків, макітер, дзбанків (Галичина), "гончарка" — для мисок, "глеї" — для горшків (Київщина) тощо.

Власне мех. підготовка гончарної сировини охоплювала кількості етапний процес, що зазвичай відбувався в хаті гончаря або ж у спец. будівлі — гончарні. Передусім глину заносили у приміщення й укладали у спеціально викопану в долівці яму ("глеєвище", "глеїник", "канаву" тощо) квадратної чи прямокутної форми, обкладену цеглою або дошками. Потому з неї готували пластичний матеріал для вир-ва кераміки — витоптували чи збивали (у різних гончарних осередках цей процес був відмінним), стругали, викачували, застосовуючи певну технологію та спец. ремісничий інструментарій. Операція витоптування глини полягала у пошаровому змішуванні різних її сортів на дошці (подекуди рядні) шляхом тривалого топтання ногами та періодичного згортання при цьому формувальної маси за допомогою дерев'яної лопатки. За спец. лексиконом гончарів

Слобожанщини, у такий спосіб витоптували т. зв. бабу. Проте цей метод мав доволі вузьке локальне поширення. Частіше глину різних сортів пошарово збивали за допомогою дерев'яного інструменту на кшталт молотка — довбні, чи чекухи, — у "кабилу" (Сх. Полісся), "бабу", "кулі" (Галичина). Також глину могли спочатку бити дерев'яним веслом, а потім ін. знаряддями, що різнилися локально за будовою та термінологією ("довбишка", "киянка" — Терноп. обл., "молоток" — Закарпат. обл., "лопата" — Львів. обл.). Своєрідним був процес стругання, чи шаткування, глини спец. інструментом — стругом, кіскою, подекуди могли використовувати сталевий дріт чи стару косу. Заключним етапом усього підготовчого циклу було викачування: маглюючи вручну глину невеликими порціями (грудками), гончарі прагнули остаточно позбутися різних домішок, мертвиці.

Виконавча стадія гончарного вир-ва розпочиналася тоді, як гончар брався за виготовлення кераміки. Знайдені артефакти вказують на те, що у більш ранні періоди ті чи ін. глиняні речі було виліплено винятково руками. У 2 ст. почали використовувати спец. інструмент — гончарський круг, удосконалення якого відбулося в 14—15 ст. за рахунок зміни конструкції та переходу до іншого, продуктивнішого, способу керування механізмом — від ручного до ножного. Водночас будову ножного гончарського круга також із часом було модифіковано: до поч. 18 ст. ремісники-гончарі виготовляли продукцію на шпичевому, чи т. зв. шльонському, гончарському крузі, в якому верхній та нижній диски трималися на нерухомій вісі та 6-х рівномірно розміщених одна від одної спицях. Упродовж 19 ст. цей тип був цілком витіснений новітнім — веретенним ("волоський", "німецький") гончарським кругом, "верхняк" ("головка", "кружало") та "спідняк" ("нижняк", "маховик", "гончак", "махове колесо") якого з'єднувалися дерев'яним, а пізніше залізним, виготовленим у кузні веретеном. Веретенний гончарський круг був нестійким, тому вимагав додаткового укріплення дошкою — "лисицею" ("лисичка", "копил", "коник", "жабка"). Для того, щоби механізм гончарського круга краще обертася, в дерево часто вдовбували кінські кутні зуби, а згодом встановлювали заводські підшипники. У 2-й пол. 20 ст. гончарські круги почали оснащувати електроприводами, здебільшого ними послуговувалися майстри профільних підпр-в. Традиційний гончарський круг був своєрідним символом спадкоємності ремесла, адже здавна переходив від батька до сина.

Посудництво. Гончарський круг вважався насамперед осн. інструментарієм ремісників-посудників. Відповідна фахово-галузева спеціалізація виділяється як основна і найпоширеніша серед гончарів. Принцип роботи на гончарському крузі полягав у наступному: майстер правою ногою починав крутити нижнє коло, яке приводило в рух верхнє, і під час руху виліплював на ньому необхідного розміру та форми посудину із попередньо заготовлених грудок глини; таких напівфабрикатів намагалися зробити стільки, щоби вистачило на весь час роботи протягом дня. Під час виточування посуду чи ін. видів кераміки майстри користувалися спец. ножами, лопатками та ін. пристосуваннями; також біля них завжди була вода для змочування рук і формувальної маси. Гончарі вважали глину святою землею і часто порівнювали її з тістом, а сам процес приготування до гончарського круга — із вимішуванням хліба. Консистенція гончарного матеріа лу для різних керамічних виробів була неоднаковою. Зокрема, для посуду великих форм (горшків, макітер) глина мала бути тугішою, а для дрібних речей, таких як миски, горщики, — м'якішою. Також, працюючи за гончарським кругом, ремісник, залежно від особливостей виробу, мав відчувати і змінювати швидкість обертання круга. Готовий посуд із головки знімали (зрізали) за допомогою ножа чи тоненького дроту.

Окремою важливою стадією гончарного вир-ва було сушіння кераміки. Зазвичай сирі глиняні речі позбавляли від вологи, розмістивши їх на п'ятрах ("п'ятрина", "пятри") — спец. дерев'яних полицях, установлених під стелею гончарні чи хати ремісника. Цей етап головно залежав від температури повітря у приміщенні й займав кілька днів. Деякі вироби, зокрема посуд великих розмірів та об'ємів, сушили надворі. Під час цього процесу здійснювали такі додаткові операції, як "ворочання" та "гладка". Їх осн. принципом було усунути вироб. дефекти й надати продукції товарного вигляду. Виконання цих робіт нерідко покладалося на родину гончара.

Подальша послідовність дій визначалася місц. традиціями декорування кераміки. Існувало багато технік і способів оздоблення різноманітних видів посуду. Зокрема, череп'яні неполив'яні горщики, макітри, глечики тощо декорували простим геометричним орнаментом, використовуючи техніку гравірування візерунків. Також вимальовували різноманітні смужки, хвилясті лінії — "кривулячки". Одним із важливих процесів гончарного вир-ва була обробка глиняного посуду поливою ("полуда", "оливка") для того, щоби після випалювання керамічні речі мали гладку, склянисту поверхню. Перед глазуруванням посуд ґрунтували, вимащуючи його всередині переважно дьогтем чи спеціально приготовленими сумішами із житнього варива й порошку поливи (Середня Наддніпрянщина, кін. 19 ст.), пізніше (2-га пол. 20 ст.) — тех. мастильними матеріалами. Технологія виготовлення поливи була позначена локально і, залежно від складу, мала різні відтінки. Напр., синій колір отримували завдяки додаванню кобальту, білий і жовтий — свинцю, зелений — міді. Відповідно поверхня полив'яних глиняних виробів могла бути білого, зеленого, синього, бежевого чи коричневого забарвлення тощо. Кольорова полива наносилася на виріб повністю (і зовні, і всередині) чи частково — з однієї сторони. Подекуди гончарі обробляли поливою лише краї посуду, що називалося "крайковат" (с. Глиньск Роменського р-ну Сум. обл.). У багатьох центрах гончарства використовували також техніку підполивного розпису. Часто характер декорування, орнамент, композиція, кольорова гама вказують на належність виробу до певного кустарного осередку. Матеріал для розпису гончарі готували власноруч. Різноманітні малюнки наносили на посуд за допомогою курячого пір'я, ріжка чи спринцівки. Осн. способами оздоблення димленої кераміки були лощення, риткування, рельєфне ліплення та штампування. Хоча траплялися речі повсякденного вжитку без будь-яких декоративних елементів. В різних осередках гончарства ремісники часом користувалися т. зв. безкисневим

способом випалювання, в результаті якого отримували димлену, чи "синю", кераміку. В цьому разі на заключному етапі набите вщерть дровами горно герметично закупорювали, і паливо догорало без доступу повітря. На території України безкисневе випалювання практикували у багатьох історико-етногр. регіонах — на Волині, у Поліссі, на Слобожанщині, Гуцульщині, Буковині, у Поділлі, Середній Наддніпрянщині та ін.

Асортимент глиняного посуду вирізнявся найбільшим різноманіттям серед усіх товарів гончарного вир-ва. Його типологічна структура передусім визначалася господарсько-побутовим призначенням. Оскільки пріоритетною сферою застосування була кухня, у повсякденному вжитку існувало начиння для приготування перших і других страв (горщики,ринки, друшляки), для випікання хлібних виробів (бабушники, пасківники), для подавання та споживання їжі (миски, блюда), для пиття (кухлі, чашки, горнятка), для тримання й транспортування рідин (глечики, баньки, баклагі, куманці, барильця, барани) тощо. Універсальним загальнорозпоширеним різновидом традиційного посуду була макітра ("макотра", "макітарка", "макітрина" тощо). В ній варили, смажили та тушкували всілякі наїдки, також її використовували як діжу, масничку, тару для води, ємність для зберігання продуктів харчування, зокрема і довгострокового (для засолювання). Речі однієї функціональної групи різнилися за формою, розмірами, товщиною стінок, способом оздоблення, наявністю чи відсутністю додаткових елементів тощо. Силует того чи ін. виробу нерідко вказував на його належність до певного осередку. Водночас керамічні вироби одного типу могли мати безліч локальних назв.

Архітектурна кераміка. Одним із сегментів гончарного вир-ва було виготовлення архіт. кераміки. Наприкінці 19 — у 1-й пол. 20 ст. **виробленням цегли та черепиці (дахівки)** здебільшого займалися гончарські бригади, керамічні майстерні, з-ди, що діяли в містах і селах Лівобереж. та Правобереж. України (міста Миргород, Львів, Чернівці; села Дибенці, Шатрице та ін.). Подекуди працювали також ремісники-одноосібники — цегельники та черепичники, які випускали відповідну продукцію порівняно меншими партіями. Технологічний процес створення покрівельного матеріалу із глини передбачав кілька стадій — підготовку глиняної маси, формування заготовок, їх сушіння, випалювання. У разі виготовлення черепиці із покриттям додатковою операцією було нанесення на поверхню напівфабрикатів ангобу чи поливи. У традиційній арх-рі черепичні дахи були особливо характерні для степового ареального типу сільс. житлового комплексу. Ті самі осн. етапи вир-ва дахівки були характерні і для цеглярства. Виготовлену кустарним способом цеглу випалювали в горнах, здебільшого вони вміщували 2— 4 тис. одиниць відповідної продукції. Тоді як модернізовані спеціалізовані підпр-ва були облаштовані печами для випалювання. Цегла була досить поширеним гончарним товаром. Зокрема, на Лівобережжі її випускали майже у всіх осередках. Якість цегли великою мірою залежала від властивостей глини. Переважно її використовували як буд. матеріал. Крім того, спеціально для печей, груб, димоходів виробляли цеглу із вогнетривкої, стійкої до високих температур глини. Приватні спеціалізовані підпр-ва та майстерні обов'язково ставили на своїй цеглі відповідні штампи, що вказували на назву вироб. об'єкта чи його власника. У рад. період цегельні діяли при колгоспах, випускаючи переважно продукцію для потреб села — буд-ва хат, шкіл та ін. громад. об'єктів, ферм. Починаючи із 2-ї пол. 20 ст., дерев'яні житлові та нежитлові будівлі дедалі більше витіснялися цегляними аналогами, особливо в місцевостях, де був відчутний брак деревини.

В окремих центрах гончарства на Слобожанщині, у Поліссі, Середній Наддніпрянщині та ін. регіонах розвинулося **виготовлення глиняних димарів для хат** — "верхів". Передусім відповідні вироби вирізнялися за формою (циліндричні, квадратні, горшкоподібні). Водночас серед них траплялися як теракотові, так і полив'яні димарі, фарбовані, оздоблені випуклими зорами чи навіть розписом. Потреба у вир-ві димарів зникла у 2-й пол. 20 ст. через втрату їх практичного значення. Втім у 2-му десятилітті 21 ст. зразки гончарної продукції цього типу ще трапляються на дахах міських та сільс. хат на території Київщини, Сумщини, Чернігівщини та ін. областей.

З-поміж інших предметів кераміки цієї групи в художньо-естетичному плані особливо вирізнялися кахлі. Технологічно **кахлеве виробництво** було одним із найскладніших, через що розвинулося лише в окремих осередках (м. Зінків, смт Опішня, Котельва — Полтавщина, міста Чернігів, Ніжин, Ічня — Чернігівщина, м. Глухів, с. Шатрице — Сумщина, м. Сокаль, села Глинськ, Потелич — Львівщина, міста Збарж, Чортків — Тернопільщина, м. Косів, с. Пістинь — Івано-Франківщина, міста Володимир-Волинський, Луцьк — Волинь та ін.). Кахлі як декоративний елемент використовували для облицювання печей ще в давньорус. період, проте особливого розвою кахлярство набуло в 17—18 ст., коли гончарство загалом як галузь було на піку розвитку. Ними вишукано оздоблювали монастирі, поміщицькі маєтки. Також кахлі та кахлеві печі могли бути частиною інтер'єру міських громад. споруд, корчем чи навіть шкіл. З'явившись попервах у місті, в середовищі заможних класів, кахлі поступово поодинокими вкрапленнями почали проникати в сільс. оселю і дедалі більше ставали її невід'ємними деталями. Наявність в інтер'єрі архіт. кераміки цього типу, зокрема кахлевих печей, передусім свідчила про достаток господарів. Методикою виготовлення кахлів володіли не всі гончарі. Як осн. сировину використовували ту саму глину, що й для ін. гончарних виробів, хоча вона потребувала особливо ретельної обробки. Разом із виникненням і становленням фактично по всіх історико-етногр. регіонах України осередків кахлевого вир-ва увиразнювалася локальна своєрідність. Збережені зразки вказують на велике типологічне різноманіття кахлів. Вони могли бути як полив'яними, так і неполив'яними, однокольоровими і поліхромними, рельєфними та мальованими. До того ж траплялися кахлі із флористичними (квіти, ваза з квітами, дерева), зооморфними (стилізовані леви, коні), орнітоморфними (півні, двоголові орли) чи антропоморфними (музики, солдати, москалі) мотивами. Нерідко на кахлях зображували сюжетні композиції на кшталт: пастух грає коло стада, мисливець цілить у зайця, хлібороб оре, жінка пряде тощо. Впродовж істор. поступу (одночасно чи

різночасно) існувало кілька форм організації цього виду ремісничої діяльності. Гончарі-кахельники могли працювати як одноосібно, так і у складі корпоративних об'єднань різного ґатунку. Зокрема, відомо про цехове, монастирське, мануфактурне, заводське виготовлення кахлів тощо. Разом зі зразками власне укр. кахлярства побутовали й імпорتنі аналоги, які завозили з Росії (переважно на терени Лівобережжя) чи західноєвроп. країн.

Кераміка малих форм. Окремою галузевою ділянкою традиційного гончарства стало виготовлення кераміки малих форм, зокрема дитячої іграшки. Про давність витоків цього напрямку свідчать археол. знахідки доби трипільської та роменської к-р, давньорус. епохи тощо. У 19 — 1-й пол. 20 ст. різноманітні глиняні іграшки виробляли в багатьох гончарних осередках, проте порівняно з ін. продукцією це були другорядні товари. Особливо вирізнялися стилістикою зразки керамічної пластики таких центрів, як смт Стара Сіль, м. Самбір (Львівщина), м. Косів (Івано-Франківщина), смт Опішня (Полтавщина), с. Дибинці (Київщина), м. Ічня (Чернігівщина), с. Бубнівка, м. Бар (Вінниччина). Осн. способом виготовлення більшості видів глиняної іграшки було ліплення. Вир-во деяких елементів тако го різновиду нар. ляльки, як "бари ня", здійснювали комбінованим способом — верхню частину ліпили руками, а тулуб та спідницю формували на гончарському крузі. Попри те, що традиційне гончарство загалом є чол. справою, ліпленням іграшок та їх декоруванням нерідко займалися діти та дружина гончаря. Серед видового різноманіття іграшкової кераміки окрему групу становлять звукові іграшки — свищики, брязкальця ("хихички"), — які, крім ігрової функції, виконували ще й апотропейну, були своєрідними оберегами дітей; сюжетні — бариня із пташкою під рукою, пані з пташками-свистунцями, пташка із пташенятами, т. зв. чайки, вершники, а також власне ігрова кераміка — дитячий посуд-монетка, ляльки. Свистунці здебільшого робили зооморфні (коники, баранці, вівці, свині, корови, верблюди, олені, ведмеді) чи орнітоморфні (курки, півники, качечки, гусочки, голуби, орли). Різновидом свистунців були також соловейки з ємністю для води, вони видавали звуки, подібні до солов'їних трелей. Антропоморфні іграшки виготовляли у вигляді баринь, вершників, солдатів, козаків та ін. Траплялися біморфні, міфологічні скульптури — птахоконі, птахобаранці, птахоолені, коні з трьома головами тощо. Подекуди (м. Городище) гончарі виготовляли також фітоморфні речі (сливи, груші, маківки, гарбузи). Іграшки здебільшого були теракотові, окремі частини іноді покривали поливою, розпис робили червінькою, опискою, побілом, декор застосовували доволі простий — у вигляді цяток, кривульок, також оздоблювали гравіруванням. Попри те, що традиційні глиняні іграшки мали виразні загальнонац. риси, вони вирізнялися і локально, адже, як й ін. види кераміки, яскраво презентували місц. технологічні прийоми вир-ва та декорування, особливості колористики. Разом з ін. своїми виробами гончарі розвозили іграшки по селах, торгували ними на ярмарках та базарах. Також великими партіями реалізовували глиняні іграшки утильникам ("ганчурники"), які потім міняли їх на ганчір'я. У більшості місц. осередків по всій території України традиційно гончарювали чоловіки. Втім багатостадійний процес вир-ва та його обсяги (гончарні вироби, на відміну від багатьох ін. ремісничих галузей, продукція яких виготовлялася поштучно, випускали великими кількісними партіями) потребували додаткових робочих рук. У тому випадку, якщо гончар не мав найманих працівників, що траплялося нерідко, допомогу на різних етапах вир-ва надавала жінка — дружина, доньки ремісника: вони пересували посуд, підносили його до горна тощо. Відомі також факти опанування жінками гончарного ремесла, хоча це мало вимушений характер. Напр., у с. Шатрище Ямпільського р-ну (Сх. Полісся) у повоєнні роки гончарством займалися жінки, які залишилися вдовами. Проте не всі процеси були їм під силу. Зокрема, вони просили про допомогу знайомих гончарів, щоби ті виробили, а потім і випалили їм глиняний посуд. Усе інше, навіть, здавалося, винятково чол. роботу, жінки виконували самі: на рівні з чоловіками добували глину, збивали її, стругали, сушили вироби, готували до випалювання і продавали. Повною мірою оволодіти гончарною справою і працювати нарівні з чоловіками жінкам вдалося з розвитком пром. гончарного вир-ва у 2-й пол. 20 ст., особливо цьому сприяло винайдення гончарського круга з електричним приводом, яким були оснащені держ. гончарні. Водночас "приміряти" гончарне ремесло представниці жін. статі змогли і завдяки появі перспективи отримувати професійно-тех. освіту у спеціалізованих школах, уч-щах чи навіть гуртках.

Наприкінці 19 — у 2-й пол. 20 ст. гончарі реалізовували товар власноруч або ж через посередників — скупників. Осн. способами збуту були ринкова, ярмаркова, пересувна торгівля чи товарообмін; подекуди практикувалося вир-во керамічних виробів на замовлення. Доволі потужна конкуренція гончарів, адже шляхи їх пересування здебільшого виходили далеко за межі місця проживання, впливала на те, що вартість гончарних виробів на ярмарках чи базарах була невисокою. Кожен ремісник зазвичай тримався фіксованої ринкової ціни. Пересувні гончарі-реалізатори, за різними локальними означеннями — "горщаники", "горщечники", "гарщечнікі", "ганчурники", які возили свою продукцію по селах та хуторах, намагалися якомога швидше продати товар, тому часто вели бартерну торгівлю. В різних місцевостях ремісники міняли свої вироби на яйця, масло, курей, зерно. Зокрема, давній звичай міняти на зерно мав східнослов'ян. традицію. Звичайним засобом перевезення керамічних виробів була підвода. У віз гончарі часто запрягали попередньо об'їжджених корів-ялівок. Для того щоби перевезти якомога більше товару, на возі робили спец. надбудови із дощок, джгутів соломи чи плетеної лози ("коші", "кучури", "кучі"). Керамічні вироби встановлювали один в один, перекладаючи при цьому сіном, соломом, лепехом, очеретом тощо. Згори добре устаткований товар заплітали мотузками чи дротом. У 2-й пол. 20 ст. гужовий транспорт було витіснено механічним (тракторами, машинами). Проте технологія устаткування продукції в кузовах змінилася мало, посуд та ін. глиняні вироби, як і на возі, потрібно було добре перекласти. Іноді гончарі зазнавали збитків від розкрадання товару. До того ж мали місце ритуальні крадіжки. Напр., у селах пн.-сх. України дівчата вірили, що вкрадений у гончаря виріб прискорить їхнє заміжжя.

Гончарське ремесло відобразилося в ономастиці — топонімах і мікротопонімах, гідронімах, антропонімах різних регіонів України. Низка назв населених пунктів (села Старі та Нові Гончарі — Сум. обл., с. Гончарівка — Львів. обл., с. Гончарове — Дніпроп. обл.) безпосередньо вказують на те, що в межах цих поселень свого часу існувало гончарне ремесло. Окремі ойконіми (с. Глинськ — Сум. обл., с. Глинське — Полтав. обл., с. Глинне — Рівнен. обл.) пов'язані також з осн. сировиною гончарського вир-ва — глиною. Менш продуктивним для топонімії лексичним джерелом стали назви продуктів гончарного вир-ва (с. Горщик — Житомир. обл.). Крім того, на місця компактного проживання гончарів, а також родовища часто вказують назви кутків, вулиць, урочищ тощо — Гончарівка, Гончарний Яр, Гончарівське, Гончарівська, Глинище та ін. Гончарське ремесло відображено і в назвах річок (Гончарка, Гончариха, Гончарівка — Черкас. обл.). Топооснова "гончар-", похідна від назви ремісничої професії, лягла в основу багатьох укр. прізвищ — Гончар, Гончаров, Гончаренко, Гончарук та ін.

ТЕКСТИЛЬНА ГАЛУЗЬ

Традиційне текстильне вир-во поєднує нар. ремесла, які були націлені на виготовлення речей широкого вжитку із волокон рослинного (конопель, льону, кропиви) і тваринного (шерсті, пуху, волосу) походження в один із способів — прядіння, ткання, плетіння чи валяння. З огляду на методи опрацювання волокнистих матеріалів і технологію вир-ва з них різних видів продукції виокремлювалася низка галузевих ділянок, що в різних історико-етногр. регіонах України мали власну організаційно-вироб. структуру, відмінні особливості поступу і ступінь поширення.

Прядіння. Одним із найдавніших широко розповсюджених занять було прядіння. Традиційний досвід виготовлення із прядивних к-р ниток і супутніх речей українці успадкували від трипільців. На це зокрема вказують виявлені в числі артефактів цієї доби прядильно-ткацькі знаряддя праці (прясельця від веретен, глиняні грузила від примітивних ткацьких верстатів), відбитки тканин на кераміці, а також ін. археол. факти. Вікодавніми текс. тильними волокнами були коноплі та льон. Доволі рано почали використовувати як сировину й овечу вовну, про що свідчать знахідки 11—12 ст. — ножиці для стриження, залишки одягу. У просторово-територіальному відношенні рівень побутування різних вироб. матеріалів був неоднаковим, що передусім визначалося природно-геогр. і кліматичними особливостями. Льон як прядивну к-ру головно сіяли на пн. Коноплі були більш поширеними луб'яними рослинами, задля пряжі їх розводили на території Черніг., Черкас., Полтав., Миколаїв., Дніпроп., Одес. та ін. областей. Існували також зони обопільного вирощування льону та конопель, напр. Подніпров'я та Полісся. У 1-й пол. 20 ст. в деяких місцевостях Сх. Полісся культивування конопель стало окремим промислом: їх вирощували не лише для суто домашніх потреб, а й для постачання на спеціалізовані пром. об'єкти. Тамтешні місц. власті всіляко сприяли підвищенню технологічного рівня обробки конопель і льону. Вівчарство та козівництво як традиційні галузі госп-ва, що забезпечували населення текстильною сировиною тваринного походження, найбільше розвинулися в гірських і степових районах.

Процесу прядіння передувала доволі складна і довготривала заготівельна фаза, спрямована на одержання сировини. Цикл вироб. операцій, пов'язаний із волокнистими к-рами, розпочинався комплексом нар. агротех. заходів. Технологія вирощування різних луб'яних рослин багато в чому була схожою. Льон і коноплі сіяли у період із ранньої весни до другої декади літа. Дату сівби зазвичай пов'язували з нар. календарем (день св. Георгія — 6 травня, день св. Миколи — 22 травня, день святих Константина та Олени — 3 червня, день св. Онуфрія — 25 червня та ін.), при цьому також враховували особливості вегетаційного періоду рослин у різних фізико-геогр. зонах. Найпридатнішими для цих тех. к-р були низькі місцевості. У приватних домогосп-вах коноплі здебільшого висівали на городах, часом у кінці ланів між кукурудзою. Для льону важливо було щоразу змінювати місце, практикували його сівбу по картоплі та гороху, на полях. Згідно з нар. знаннями важливо було вкинути насіння у вологий ґрунт, бажано після густого теплої дощу. Сіяли винятково вручну, доволі густо, щоби стебла були високими й тонкими, а волокно — м'яким. Традиційно це була чол. робота. Через деякий час після появи сходів проводили низку заходів із догляду за рослинами: прополювали від бур'янів, боролися з комахами, стерегли від птахів. Беретти конопляники від горобців чи то відразу після посіву, чи то із дозріванням насіння зазвичай входило в обов'язки дітей. Сукупність дій, які проводили під час збору конопляної і лляної сировини, мала певну специфіку. Коноплі вибирали у два етапи, це зумовлювалося біологічними особливостями к-ри. Першими сохли чол. стебла — плоскінь ("пласкавниці", "плоскуха", "плосконі", "посконі", "дьорганка", "замашка", "кашкові", "білі"). Жін. рослини (із насінням) — матірки ("матки", "головні", "зелені") доспівали наприкінці літа — на поч. осені. Льон виривали у 2-й пол. серпня, важливо було зробити це до того, як він почне червоніти, адже в такому разі волокно ставало жорстким. Вибрані руками коноплі та льон в'язали у невеликі снопи ("горстки", "кулики") і провітрювали, сушили на сонці впродовж кількох днів. Із дозрілих рослин обов'язково вимолочували насіння для подальшого посіву та видобування олій: із льону — дерев'яними пращами, а з конопель — ціпами.

Процес первинної обробки прядильно-ткацької сировини тваринного походження порівняно із рослинним вироб. матеріалом був не таким складним і довготривалим. Увесь цикл операцій починався навесні зі стрижки овець. На більшості територій це традиційно робили після дня св. Миколи (22 травня). У випадку, якщо весна була ранньою, стриження проводили після Благовіщення чи Великодня. У Карпатах вовну з овець знімали перед вигоном худоби на полонину. Загалом за сезон овець могли стригти до двох разів. Другу стрижку, чи перестриг, робили здебільшого у 2-й пол. серпня — у період між Першою Пречистою та Покровою. Кількість стрижок залежала від різних чинників — породи, віку тварини та кольору її волоссяного покриву. Передусім дивилися на те, щоб шерсть підрунювалася, тоді зістрижена вовна не розпадалася на волокна, а легко

відділялася від шкіри суцільним шаром. Знімали вовну за допомогою металевих ножиць (т. зв. овечих), пізніше — ручної чи електричної машинки. Наступним обов'язковим і чи не найскладнішим етапом у роботі з вовною було прання. Робили це в домашніх умовах. Часом, щоб очистити вовну від сірки, у процесі миття додавали луг. У деяких місцевостях вовну прали в кілька етапів: спочатку заливали окропом, а потім мили на річці. Потому чисту вовну розпушували: незначну кількість шерсті скубли руками, великі об'єми сировини били за допомогою лучка (струни) та чесали гремплями ("дергальня", "драчка", "шкробла"). Також застосовували щітку зі свинячої щетини. Під час цієї операції вовну заодно поділяли відповідно до структури волосини на волосін (для тонкої пряжі) та шпіль (для сукна). Починаючи із 20 ст., селяни нерідко користувалися платною послугою биття вовни за допомогою вовнобитних машин — "чухралень". Козячий пух вичісували у період линьки тварин за допомогою металевої гребінки із загнутими зубцями. Сировину не мили, натомість очищали від усіляких залишків, насаджуючи її на зроблений із т. зв. циганських голок гребінь, розпушували металевими щітками ("чюски").

Сукати пряжу традиційно починали восени, після закінчення всіх аграрних справ. У ході вир-ва використовували певний комплекс осн. та допоміжного інструментарію. Давнім ручним прядильним знаряддям було веретено. Цей спец. інструмент нагадував за будовою конічну палицю із потовщенням у нижній чи середній (давніше) частині. Верхній край веретена (спінь, шпинь) був загострений, нижній (п'ятка, гуска, гузка) закінчувався диском, функцію якого у більш ранніх зразках виконувало прясельце — кільце із глини, металу, скла чи будь-якого ін. матеріалу, яке надівали на веретено для ваги. Нитку скручували на веретено із заздалегідь підготовленої текстильної сировини, накладеної на дерев'яні кужілку ("куделя", "кужівка") — вилкоподібну палицю — чи гребінь. Обидва пристосування вертикально закладали у днище чи спец. отвір у лаві. У 19 ст. на теренах України для прядіння почали широко застосовувати мех. пристрій — прядку ("самопрядку", "пряху", "прялю", "коловорот" тощо), будова якої, з огляду на розташування колеса (вертикального чи похилого), могла мати кілька варіантів. Потрібні ткацькі інструменти купували на ярмарках, базарах, виготовляли на замовлення у майстрів-деревообробників. На відміну від веретена прядку міг зробити не всякий майстер. У багатьох пн. і пн.-сх. селах, де прядильні к-ри вирощували у великій кількості, прядка була в кожній хаті, а подекуди — дві й більше.

Якість нитки, її товщина, еластичність залежали від низки чинників: сировини, знаряддя та майстерності пряді. Нитки кращого гатунку йшли на полотно, второсортний матеріал, зокрема т. зв. вал, зазвичай використовували для ткання речей госп. вжитку (мішків, ряден). За допомогою прядки робили переважно ляні та конопляні нитки, веретеном — шерстяні (напр., у деяких селах Сумщини до кінця 20 ст. на веретено прядли нитки, з яких потім плели шкарпетки, рукавички та одяг). Під час прядіння козячого пуху сировину сукали разом із ниткою із рослинного волокна. Пряжу із конопляної сировини також розрізняли як "плоскінну" та "матірну", при цьому нитки із чол. рослин вважалися кращими. Під час роботи дотримувалися принципу мокрого прядіння, коли волокно для кращого скручування змочували водою чи слиною. Слиновиділення спричиняли сушкою, насінням, кислими яблуками тощо. Перш ніж перейти до процесу ткання, із випряденими нитками проводили ще кілька операцій: їх сушили (для цього пряжу зазвичай намотували на мотовило), прали, вибілювали, фарбували.

Прядіння було типовим жін. рукоділлям. Для господинь володіння навичками цього, одного з найпоширеніших, заняття, було вельми важливим. Дівчатка прядли з дитинства, а коли починали ходити на досвітки, начиння брали із собою. Жінки здебільшого сукали в ранковий та вечірній час доби. Водночас існували табуйовані дні. Загальнопоширеною була заборона прядсти у п'ятницю, також не займалися цим ремеслом у неділю та святкові дні.

Ткацтво. У системі госп. занять, промислів і ремесел одну із ключових функцій відігравало ткацтво, адже воно повсякчас забезпечувало всі сфери життя і побуту населення. Традиційні технології виготовлення текстилю способом ткання — тісного перехресного переплетення поздовжніх і поперечних ниток — українцям тривалий час вдавалося зберігати завдяки широкому застосуванню відповідних знань і навичок у практичній діяльності. Із домотканого полотна та сукна виробляли різні елементи одягу і додаткові аксесуари, вжиткові речі, серед них рушники, рядна, килими, настільники тощо. Здавна і до 2-ї пол. 19 ст. на більшості територій ткацтво було домашнім ремеслом. Як містяни, так і селяни передусім ткали всілякі тканини (ляні, конопляні чи шерстяні) для потреб власної родини. Часом надлишок виготовленої продукції продавали чи обмінювали. Починаючи із 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., в різних місцевостях, зокрема тих, де ткацтво досягло особливо високого рівня розвитку, виділились осередки, що їх представляли не лише кустарі-одноосібники, а й різні ткацькі орг-ції — цехи, артілі, ф-ки. Осн. ткацьким інструментом, на якому традиційним ручним способом виготовляли тканини із різноманітних волокон, був дерев'яний верстат. Окрім загальнопоширеної назви, в різних регіонах України побутували також локальні її варіанти — "верстать", "верстак", "статів", "батан", "кросна" тощо. Технологічний процес ткацтва, що зазвичай починався зі встановлення та налаштування верстата, головним залежав від його різновиду. Будова верстата у процесі еволюції сусп. вир-ва повсякчас удосконалювалася. Загалом прийнято поділяти ткацькі верстати на вертикальні та горизонтальні, серед яких, з огляду на конструкцію, також виокремлювали кілька типів. Зокрема, найдосконалішим серед них вважається горизонтальний рамний верстат. Незамінним знаряддям під час ткання був також дерев'яний човник, усередину якого клали намотану нитками цівку, чи шпулю, яку виготовляли із пустотілої деревини, зокрема бузини. До процесу сукання цівки нерідко залучали дітей, однак він не був безпечним через можливість попадання ворсистих решток сухої пряжі безпосередньо в органи дихання. Традиційно ткацтво було жін. ремеслом. Однак

у тих місцевостях, де ткацьке ремесло вийшло за межі допоміжного госп. заняття й набуло пром. характеру, серед ткачів була значна кількість чоловіків. Напр., у м. Кролевець (нині місто Сум. обл.) чоловіки займалися ткацтвом на рівні із жінками. До процесу вир-ва полотна залучалися й діти, особливо дівчатка. Зазвичай досвід ткання вони набували у 10 — 12 років.

Укр. **килимарство** набуло поступу під впливом сх. традицій. Спочатку килими ввійшли у побут князів, їх використовували під час поховальних обрядів, і лише згодом, зі значним розповсюдженням ремесла, вони проникли в оселі селян. До серед. 19 ст. це ремесло розвивалося на теренах Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини, Київщини, Поділля, Волині, Галичини, Бессарабії. Вир-во килимів у різні часи було представлено кількома формами: зокрема, діяли спеціалізовані майстерні, ф-ки, функціонували промислово-кустарні кооперації, артілі, працювали кооперовані кустарі, а також килимарі-одноосібники. Килими ткали на замовлення місц. споживача, на внутр. ринок, подекуди постачали за кордон. Різнобарв'я кольорів отримували завдяки рослинним барвникам, зокрема використовували червець, корінь марени, дрок, цибулиння, квітки гвоздики, молоду вільхову та дубову кору, кінський щавель, ягоди крушини тощо. Для основи брали нитку з волокна рослинного походження — конопляну, лляну. Осн. інструментарієм були ткацький верстат чи кросна, додатково під час ткання користувалися "гребінкою" — дерев'яним інструментом, зробленим на кшталт молотка, на зрізаному краю якого були зубці, яким прибивали вовну. Витканий килим чистили і клали під прес для вирівнювання. Техніка ткання та орнамента різноманітних килимів регіонально була дуже строкатою. У Правобереж. Україні переважали геометричні орнаменти у вигляді смужок, трикутників, ромбів; у Лівобережній — рослинні, часом доповнені зооморфними елементами (птахами, звірами). Водночас подекуди ткали килими-гобелени з архіт., пейзажними мотивами і т. зв. літургійні килими. Осібним мікронапрямом килимарського вир-ва стало коцарство — ремесло з виготовлення ворсових килимів — коців, сировиною для яких слугувала лише добірنا вовна. Особливо воно розвинулося на Бойківщині, Слобожанщині, у Поліссі. Обсяги килимарського ремесла у багатьох осередках помітно скоротилися наприкінці 19 ст. через конкуренцію зі спеціалізованими ф-ками.

Плахтове ткацтво, чи т. зв. **плахтігнництво**, свого часу вельми розвинулося на теренах Лівобережжя, а саме на Полтавщині, Сумщині, Харківщині, Чернігівщині. Техніка та технологія виготовлення плахт, на відміну від ін. видів жін. поясного незшитого шерстяного одягу (дерг, запасок, горбатов), потребували від майстринь особливої вправності та зосередженості. Це переважно жін. ремесло головно мало спадкоємний характер, багато хто займався ним по кілька десятиліть (по 20—60 років). Міські та сільс. плахотниці впродовж року ткали на верстатах вироби на замовлення та продаж, забезпечуючи відповідним товаром найближчі населені пункти. Робота над однією плахтою тривала бл. 1 тижня. У процесі вир-ва комбінували різні види пряжі. У давніші часи, крім тонкої, т. зв. шленської, шерсті, використовували гарус, шовк та якісну лляну пряжу. Пізніше ці матеріали замінили простою шерстю, нитками та бавовною. Оскільки для плахт були характерні різноманітні кольорні гами, то фарбували вироб. сировину майстрині власноруч. Використовували кілька осн. кольорів — жовтий, зелений, синій та червоний. Нар. технологія виготовлення барвників різних відтінків була розбіжною, одні кольори отримували завдяки застосуванню природних рослинних матеріалів, другі — мінералів, інші — шляхом поєднання кількох компонентів, зокрема і хімічних речовин. Відповідно до того чи ін. забарвлення побутувало розмаїття назв плахт — "синятки" (синя основа), "рожева" (рожева основа), "черчатки" (червона основа), "напілні" (наполовину червона і синя основа). Також на Слобожанщині плахти означали залежно від техніки їх ткання — "габілочки" і "накладні". Вирізнялися плахти з-поміж усіх тканих виробів і великим різноманіттям візерунків: "гвоздичкова", "рачкова", "яблучкова", "грушківка", "гроздиковка", "горіхова" тощо.

Валяння. Значно поширеним був одяг, пошитий із домотканого сукна — цупкої вовняної чи напіввовняної тканини, виготовленої за допомогою спец. технології, яка полягала в розминанні та збиванні шерсті. На основі цього способу обробки волокна тваринного походження виділилася така галузева ділянка текстильного вир-ва, як валяння. Існувало кілька різних прийомів валяння сукна: ногами (головно побутовув на теренах Зх. Полісся), руками за допомогою двох ребристих дощок, а також ножних і ручних ступ. У 2-й пол. 19 ст. з'явилися спец. майстерні — валяльні, сукновальні, де сукно товкли за допомогою мех. пристроїв із водяними, вітряними чи паровими приводами, що діяли за принципом ступи: дерев'яні товкачі, приведені в рух за допомогою води чи пару, почергово били сукно в дубовому кориті. У процесі валяння сукно поливали гарячою водою. Після завершення валяння одержаний матеріал прали, вирівнювали, за потреби фарбували. Сукно різнилося щільністю, існувало тонке та грубе.

Ситництво. Своєрідною галузевою ділянкою ткацького ремесла було ситництво. Осн. сировиною, з якої способом ткання виготовляли волосянку — тканину для сит, було кінське волосся. Доволі проста технологія рукоділля передбачала використання осібного дерев'яного верстата невеликого розміру, який ситники нерідко робили власноруч. Важливого його деталлю були спец. берда, в які затягували волосинки. Таке пристосування давало змогу ткати волосяне полотно різної густоти, відповідно до чого розрізняли сита за номерами (1-й, 2-й, 3-й тощо). Зітканий потрібного розміру і переплетення матеріал вставляли в дерев'яні обичайки. Сита використовували в госп-ві для просівання борошна чи ін. сипких речовин, проціджування. Майстри збували продукцію на ярмарках та базарах. Ситництво загалом мало локальне поширення, зокрема ним займалися мешканці слобідського с. Миропілля, розташов. на українсько-рос. порубіжжі. Вир-во волосяних сит практикували також на Воронежчині.

Коноплеплетіння. Осібним напрямом текстильної галузі було коноплеплетіння. Із низькоякісної, непридатної для полотна сировини рослинного походження виготовляли речі госп. призначення — мішки, мотузки, рибацькі с насті тощо. Крім тех. прийомів ткацтва, для вир-ва частини продукції застосовували техніку плетіння. Зокрема, у такий спосіб тривалий час сукали вручну або ж в'язали за допомогою дерев'яного гачка чи пристосувань простої будови усілякі мотузки. Осередки **мотузництва** переважно знаходилися на території Полісся, у місцях вирощування та обробки волокна. Тут цим ремеслом займалися у багатьох сел. госп-вах, адже передусім було вдосталь сировини місц. походження, воно не потребувало складного реманенту і значних фізичних зусиль. В окремих населених пунктах плетіння мотузок було основою життєзабезпечення. Особливо високого рівня розвитку воно досягло на Чернігівщині та в суміжній частині Сумщини. Технологія вир-ва переважно залежала від типу і функціонального призначення товару. Невеликої товщини мотузки для власне домашніх потреб, за допомогою яких кріпили до сволюку дитячі колиски, прив'язували до ніг лапті, закривали отвори в саях тощо, зазвичай плели саморобними гачками. Довгі товсті вірьовки для ув'язування вантажів при транспортуванні, налігачі, канати крутили на спец. станках. Такий вироб. процес часто відбувався просто неба, на подвір'ї ремісника або ж посеред вулиці. Традиційно це було заняття чоловіків, до того ж старшого покоління. Втім у роботі могли допомагати й жінки та діти. Мотузки виготовляли як для власних потреб, так і на продаж.

На такому нар. текстильному вир-ві, як **сіткоплетіння**, в різних регіонах України знали і чоловіки, і жінки. Цей різновид ремесла, що засвідчують археол. знахідки, існував ще в епоху Трипілья. Особливо практика виготовлення матеріалу для риболовецьких снастей — волоків (неретів), сіток, ятерів тощо — була поширена в багатих на водні ресурси місцевостях, де важливу роль у госп. житті відігравало рибальство. Сітки плели вручну, за допомогою нескладних дерев'яних знарядь — планки, зробленої на кшталт лінійки чи палиці, та човника. Перше пристосування використовували для набирання петель. Від їх кількості залежала ширина виробу. Протяжність планки у поперечнику визначала розмір вічок у сітці. Човник слугував робочим інструментом, за допомогою якого пропускали, перекидали згідно з технікою сіткоплетіння нитки і в'язали вузли. Готову сітку відповідно до її призначення оснащували потрібними деталями (грузилами, поплавками тощо). Існували різні форми організації сіткоплетіння: для забезпечення домашніх потреб, на замовлення (передусім своїх односельців), а також на продаж — задля життєзабезпечення себе та родини. На території Сум. Полісся, де сіткоплетіння загалом набуло значного розвитку, наприкінці 19 ст. було налагоджено збут рибальських сітей у Ростов-на-Дону, Новоросійськ та ін. міста.

МЕТАЛООБРОБНА ГАЛУЗЬ

Чільне місце в системі традиційного вир-ва посідало металообробництво. Одним із найбільш рівномірно розповсюджених на території України ремесел було ковальство, воно здавна забезпечувало містян та селян залізними виробами: інструментарієм, землеробським реманентом і різноманітними вжитковими предметами. Водночас локально діяли осередки, в яких майстри спеціалізувалися на худож. обробці кольорових металів — золота, срібла, міді, олова, латуні, платини тощо. Залежно від техніки та технології вир-ва виділилася низка галузевих ділянок, серед них золотарство, бляхарство, ливарництво, зокрема й конвісарство та людвісарство, мосяжництво, а також такі осібні напрями, як зброярство й годинникарство.

Ковальство. Українське традиційне ковальство має спадкоємний зв'язок із металообробництвом трипільців, скіфів, сарматів, венедів. Основи ковальського ремесла почали освоювати ще в 4—3 тис. до н. е. і в подальші істор. періоди, особливо з винайденням такої сировини, як залізо. Техніка та технологія цього вир-ва, асортиментний ряд еволюціонували відповідно до запитів сусп-ва. Осн. продукцією тогочасних ковалів були землеробські знаряддя праці та зброя — мотики, серпи, кинджали, ножі, списи, сокири, шоломи, щити тощо. Виявлені артефакти вказують на те, що ці та ін. речі вже тоді виготовляли, застосовуючи велике різноманіття способів обробки металу — витяжки, гарячого кування, карбування, розклепування, штампування тощо. Неабиякої тех. та худож. довершеності ковальське ремесло досягло в 10—13 ст. Давньорус. ковалі були не лише універсалами, а й поділялися на категорії відповідно до напрямку спеціалізації — інструментальники, ножівники, сокирники, цвяхарі та ін. У 14—18 ст. для міськ. ковальства головно була характерна цехова форма організації ремесла. Згідно з істор. джерелами ковальські цехи діяли у Дрогобичі, Житомирі, Києві, Ковелі, Львові, Фастові, Чернігові. Майстри могли кооперуватися як в окремі, так і збірні ковальські цехи, у складі яких одночасно працювали різні фахівці-металообробники — бляхарі, зброярі, золотарі, конвісари, ножівники, слюсарі та ін. Подальше зростання ковальського вир-ва зумовлювалося постійними потребами внутр. ринку у відповідній продукції, а також розвитком металургійного вир-ва. У 19 ст. особливо розширилася мережа сільс. кузень.

Ковальство — одне з небагатьох традиційних занять, що потребували спеціально облаштованого вироб. приміщення. Осн. місцем організації ремесла була кузня. Архіт. форми таких спеціалізованих майстерень локально різнилися: здебільшого були розповсюджені наземні будівлі (кам'яні, цегляні, дерев'яні, глинобитні), рідше траплялися кузні-напівземлянки. Вироб. площа складалася власне із приміщення кузні, в якому було розміщено осн. устаткування та інвентар, а також допоміжного зовн. простору, де здійснювали окремі операції (напр. підковували коней, ремонтували транспортні засоби). Подекуди з раціональною метою комплексно разом із кузнями організовували плотні. Із практичних міркувань і протипожежної безпеки кузні розміщували зазвичай на околицях міст чи сіл, осторонь житлових будинків. Кількість кузень у тому чи ін. населеному пункті була визначена попитом на їхню продукцію. Відповідно одночасно могло діяти від однієї до кількох десятків кузень. Нерідко велике їх число було передусім зумовлене диференціацією ковалів за різними

спеціалізаціями. Залежно від характеру ковальських робіт виділялося кілька різновидів діяльності: виготовлення металевих предметів різної складності й функціонального призначення, їх ремонтування, підковування коней та шинування коліс. Багатий асортимент відповідної продукції переважно застосовувався у господарсько-вироб. сфері. Це були ручні знаряддя праці, землеробський реманент чи окремі його деталі, різноманітне побутове начиння (замки, зачіпки, ключі, ножиці, ножі, підкови, плуги, пута, рогачі, сапи, серпи, стремена тощо). Також ковалі виробляли архіт. елементи: віконні ґрати, підвазонники, церк. хрести, огорожі. В деяких кузнях могли виготовляти обладнання для пилорам, сукновалень, млинів, олійниць. Окремі ремісники спеціалізувалися на транспортних засобах: робили карети, брички, оковували вози та сани. Майстри нерідко проявляли творчість, надаючи речам індивідуальності. Вправні ремісники речі власного вир-ва клеймували. Значну частину предметів ковальства виготовляли на замовлення, проте деякі види продукції можна було придбати і на ярмарках. У 20 ст. серед асортименту ковальських виробів, що побутовували на теренах України, було немало речей (серпів, кіс, напильників тощо), завезених з Австрії, Білорусі, Польщі, Росії. Подекуди в селах здійснювалася пересувна торгівля ковальською продукцією, зокрема цим займалися цигани. За виготовлену чи відремонтовану річ ковалю можна було віддячити як грошима, так і відробивши на його землі чи давши могорич. У 21 ст. асортимент кованих виробів значно змінився. Виробництво речей господарсько-побутового призначення фактично припинилося. Підвищеним попитом користуються переважно предмети худож. ковальства. Дедалі частіше в декоруванні інтер'єрів і екстер'єрів садиб використовують різноманітні ковані решітки вікон, балконів, коминів, а також ворота, хвіртки, флюгери. Поширення набувають ковані меблі для дому та саду (ліжка, столи, стільці, лавки, гойдалки), освітлювальні прилади (вуличні ліхтарі, бра, торшери, світильники), певні госп. речі (мангали, підставки для квітів, поштові скриньки, урни для сміття). Не менш популярним є використання кованих конструкцій в оздобленні фасадів різних громад. споруд: культурно-розважальних закладів, крамниць, перукарень. Значно збільшується й кількість кованих скульптур — квітів, дерев, тварин, якими прикрашають приватні та міські ландшафти. Різноманітні сучасні ковані предмети виготовляються за ескізами самих майстрів, а також за індивідуальними замовленнями.

Ливарництво. Першорядним способом виготовлення металевих предметів стало лиття, що зумовило виділення ливарництва (відливництва, ліярництва) в осібну ділянку металообробки, яка набула самобутнього поступу як на Правобережжі, так і на Лівобережжі. Осередками формування традицій західноукр. відливництва були Галичина та Волинь, де перші документальні згадки про ливарників датуються кінцем 14 ст. Наприкінці 15 — у 16 ст. у тамтешніх містах уже функціонувало чимало спеціалізованих майстерень. На теренах Сх. України ливарне ремесло найбільше розвинулося в 17—18 ст. у Глухові, Києві, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Чернігові завдяки діяльності цехів. У різні часи повсюдно майстри освоювали техніку та технологію відливання із різноманітних металів і сплавів — бронзи, міді, олова, латуні тощо — монументальних, дрібних ужиткових та особистих речей, шукали нові методи їх художньо-естетичного увиразнення. З огляду на багатоманіття матеріалу, вироб. специфіку й асортимент товарів у межах ливарництва виокремлювалося кілька напрямів і мікронапрямів — людвісарство, зокрема гарматництво та дзвоновідливництво, котлярство, конвісарство тощо.

Людвісарство — ремесло з відливання мідних та бронз. речей — найширше розвинулось у сфері виготовлення дзвонів і гармат, хоча здійснювалося й вир-во всіляких побутових предметів (каламарів, свічників, люстр, посуду). Технологію лиття дзвонів, яким відводилася важлива роль у традиційному соціокульт. просторі (вони виконували сигнальну, регламентувальну, магічно-охоронну та ритуальну функції), укр. ремісники, за різними даними, опанували у 13—14 ст. До того дзвони, які почали вкорінюватися в церк. практиці через деякий час після прийняття християнства (згідно з писемними та речовими джерелами — з 11 ст.), замовляли за кордоном, зокрема в Німеччині. Також на теренах України працювали прихожі іноз. дзвоноливарники. Дзвони різнилися за розмірами та вагою (часом вона сягала більше 10 тонн), формами, призначенням (церк., годинникові, пожежні тощо). Добротність дзвонів залежала не лише від фаховості майстра, його вміння технологічно правильно відлити їх за допомогою спец. форми, зробити чистову обробку, а й від якості металу. Важливо було, щоби дзвонова бронза (сплав міді та олова), яка була осн. матеріалом, містила $\frac{1}{5}$ частину олова, тоді готові вироби були доволі міцними, важко піддавалися зовн. впливам, а головне — мали хорошу акустику. Перші зразки укр. дзвоновідливництва поступалися за розмірами і рівнем декоративного оформлення аналогам 16—18 ст. Мист-во лиття дзвонів в істор. розвиткові слідувало тогочасним худож. напрямам і стилям. Монументальні дзвони доби ренесансу і бароко вирізнялися пишними рослинними орнаментами, рельєфними зображеннями, графічно складними уставними написами. Нерідко на дзвонівій чаші зазначалися час і місце відливання виробу, імена майстрів. Також дзвони могли містити відомості про певні істор. події, з нагоди яких їх виробили Величезні давні церк. дзвони, окремі з яких збереглися до 21 ст., нарікали іменами чи прізвищами замовників, меценатів, на кошти яких вони були відлиті (дзвін "Мазепа" (1705), дзвін "Рафаїл" (1733), Софійський собор). У 19 ст. працювали дзвонові з-ди, напр., один із таких (братів Рижових) був заснований у Харкові 1830. Найвідомішим його відливом є "Царський" дзвін, 1889, встановлений у спеціально збудованій каплиці місц. Успенського собору. Значну кількість пам'яток укр. худож. монументального дзвоноливарного мист-ва було знищено 1929—30 під час кампанії зі зняття і переплавки церк. дзвонів на потреби індустріалізації.

Власне гарматництво досягло високого тех. рівня у зв'язку з потребою в напруженні обороноспроможності, зокрема за рахунок вогнепальної зброї. Людвісарні, майстри яких розумілися на специфіці лиття гармат, діяли у містах, замках. На теренах Зх. України гарматне вир-во розвинулось у 16—17 ст., особливо завдяки львів. відливникам. На Лівобережжі центрами гарматного лиття у 17—18 ст. стали такі міста, як Глухів, Київ, Ніжин, Новгород-Сіверський. Серед слобідських міст, де в цей самий період практикувалося відливання гармат, були

Суми, Ізюм, Харків, Охтирка. Як географічно, так і хронологічно гармати різнилися за архітектонікою, калібрами, декоративним увиразненням. Стволи здебільшого відливали з гарматної бронзи, хоча експлуатувалися також чавунні та мідні гармати. За потреби, в часи війн гармати могли переплавляти із дзвонів. Також є приклади, коли із захоплених у ворога гармат лили церк. дзвони ("Кизикермен"). Майстри надавали великого значення оздобленню виробів: декорували їх різноманітною, особливо рослинною, орнаментикою, художньо виконаними написами, геральдичними знаками, фігурами воїнів, птахів, тварин тощо. Часом гарматники здійснювали оформлення, втілюючи художні смаки замовників, також на зброї нерідко ставили їхні імена. Декотрі людвісари робили окремі деталі відливів у вигляді драконів чи ін. фантастичних істот. Серед ливарників, які працювали в різних регіонах, було чимало українців, вихідців із народу, водночас для виготовлення гармат запрошували іноз. фахівців або ж робили спец. замовлення за кордоном. В експлуатації були і трофейні гармати. Також укр. гарматництво було представлене заводським вир-вом, свого часу за наказом рос. імп. Катерини II було засновано Луган. ливарний з-д, на якому від кінця 18 ст. до 1850-х рр. (із певними перервами) виконували військ. замовлення на відливання гармат і снарядів.

Серед майстрів ливарної справи окрему групу становили ремісники-олов'яники, чи конвісари. Практика відливання з олова вжиткових речей повсякденного користування, церк. атрибутики, декоративних предметів, прикрас тощо особливо була поширена в Україні в 16—18 ст. (хоч є й раніші документальні згадки про існування цього ремесла). У деяких містах (Київ, Львів) діяли окремі чи об'єднані цехи майстрів цієї справи. **Конвісарство** як різновид худож. металообробки передусім було орієнтоване на потреби заможних верств населення — міщан, козац. старшини — та монастирів. Серед асортименту товарів вельми поширеними були кухонний і столовий посуд: блюда, полумиски, тарілки, вазочки, дзбани, ложки, пляшки та кухлі для напоїв. Великим попитом користувалися коновки (кварти), які, власне, і дали найменування ремеслу. Вироби з олова де корували, здебільшого застосовуючи такі техніки, як гравірування та карбування, а також золотили та сріблили. Найпоширенішими мотивами були композиційні орнаменти рослин, ваза із квіт-деревом, тварини. Своєрідним оздобленням — зображенням емблем ремесел, покровителів цехів, геральдики тощо — вирізнявся цеховий церемоніальний посуд (кубки, кухлі). Виразні форми і традиційну флористичну орнаментику, виконану технікою гравіювання, мали церк. речі: дароносиці, келихи, свічники та ін. Чітко окреслені художньо-стилістичні риси були характерні для олов'яного окуття скринь. Згасання конвісарства як мікронапряму металообробного вир-ва припало на кін. 18 — серед. 19 ст., що передусім відбулося через розвиток пром-сті та поширення шаблонного штампування.

Зброярство. Осібним мікро напрямом металообробництва стало зброярство — ремесло із вир-ва військ. захисного та бойового спорядження, традиції якого були започатковані ще задовго до н. е. Зразки тогочасної холодної зброї свідчать про високий рівень худож. майстерності. Згідно з археол. пам'ятками на теренах Зх. України вже у 14—7 ст. до н. е. побутували пишно декоровані мечі, ножі та булави. З роками фаховість зброярів лише зростала. Попри те, що мечі, ножі, кинджали тощо — передусім зброя, вони були ще й предметами вишуканості, адже майстри приділяли велику увагу їх коштовним оздобам (покривали золотом і сріблом). У давньорус. період зброярське ремесло зосереджувалось у міських майстернях. Тамтешні спеціалісти, виробляючи броню та зброю (шоломи, кольчуги, щити, мечі, булави тощо), застосовували різноманітні методи і художні прийоми металообробки — відливання, кування, гравірування, карбування, золотіння, воронування та ін. При цьому вміло поєднували різноманітні види металів та їх сплави (залізо, бронзу, золото, срібло). Особливою мистецькою досконалістю вирізнялася холодна парадно-урочиста князівська та дружинна зброя, зокрема мечі, пишно декоровані високохудож. орнаментами чи написами. Вартими уваги були вироби зброярів Галичини, де у 14—16 ст. діяли спеціалізовані ремісничі цехи. У межах зброярства існувала вузька фахова спеціалізація. Власне серед виробників холодної зброї виділялися мечники та шабельники. В середньовічному Львові діяв окремий цех майстрів-мечників. Місц. ремісники, представники різних етносів, володіли навичками вир-ва не лише мечів, а й карабелів, палахів, шабелів та ін. зброї. Вишукані прикраси на ній, виконані завдяки наявному багатоманіттю технік (травлення, гравірування, насічки тощо), вказують на те, що процес оздоблення у зброярському ремеслі залишався ключовим. Нерідко функція декорування шабелів, мечів, сагайдаків, кольчуг тощо переходила до ювелірів, вони карбували, чорнили, покривали емаллями, робили насічки золотом і сріблом, інкрустували коштовним камінням.

Мосяжництво. Окрім топирців, до зразків мосяжництва як різновиду худож. металообробництва належало чимало й ін. виробів із т. зв. мосяжу, чи латуні — сплаву міді та цинку (часом із домішками різних металів — заліза, олова, свинцю, нікелю тощо). Помітний поступ традиції мосяжництва відбувся ще в давньорус. часи. Попри те, що художня обробка металу здійснювалася в різних частинах України — на теренах сучасних Дніпропетровщини, Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини, виняткового розвитку власне ця справа набула у Сх. Карпатах у 17 ст., через що мосяжництво вважають передусім гуцульським ремеслом. Осн. центрами худож. металообробки загалом і мосяжного ремесла зокрема були села Брустурів, Річка (Косівський р-н Івано-Франк. обл.), м. Яворів (Львів. обл.), м. Вижиця, смт Путиля (Чернів. обл.) та ін. Продукція місц. майстрів-латунників відзначалася не лише вельми широким асортиментним рядом, а й специфічною витонченістю, багатством технік та орнаментальних мотивів. Серед найпоширеніших предметів мосяжного вир-ва були лускоріхи, ножі, палиці-"келефи", стремена, люльки та проколювачі, кресала, поясні пряжки, бляхи на капелюхи, жін. шийні прикраси-"згарди", хрести, персні, сережки, застібки тощо. Також широко побутували шкіряні, дерев'яні, рогові речі (торби-тобівки, пояси-череси, по рохівниці, пістолі), в яких металеві, зокрема латунні, оздоби були невід'ємними доповнювальними елементами. Вироб. сировина, з якої виготовляли

мосяжний товар, здебільшого була немісц. походження, до ремісників вона потрапляла через посередників із таких міст, як Край, Варшава, Відень, Прага. Крім латуні, у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. майстри стали широко застосовувати також нейзильбер — сплав міді, цинку та нікелю, що легко піддавався обробці (куванню, гнуттю, поліруванню).

Бляхарство. У процесі вир-ва різних галузевих ділянок традиційного металообробництва як матеріал широко використовували тонкий листковий метал, чи бляху. У мосяжному ремеслі латунною та нейзильберовою бляхою повністю чи частково покривали топорища топірців, порохівниці, виготовляли з неї окремі речі, переважно всілякі оздобы. У 1-й пол. 18 ст. із мідної бляхи робили різноманітне начиння — дзбани, кварта, кухлі тощо, нерідко прикрашаючи його карбованими та гравіюваними орнаментами. Здебільшого таким посудом послуговувались у міськ. побуті. У компетенції представників цієї ремісничої професії було також виготовлення комплектуючих для дахів — коньків, димників, ринв. Бляхарі часто намагалися створити їх не лише функціональними, а й окрасою будівлі. Такі мереживні аксесуари висікали ручними знаряддями, зокрема невеликі отвори робили пробійниками. Вирізували із бляхи оздобы для фронтонів, карнизів, флюгери, а також фігурки птахів і тварин — білочок, лисичок, півників, голубів. Ними здебільшого декорували димники, які особливо вирізнялися формами й оздобами. Наприкінці 20 — у 21 ст. традиційне бляхарство значно звузилося через поширення нових покрівельних виготовляють водостічні жолоби, ринви. Зокрема, на Закарпатті цією справою займаються представники ромської національності. Загалом бляхарство було традиційним ремеслом циган.

Годинникарство. В особливу галузеву ділянку металообробництва розвинулося годинникарство. Осередком цього ремесла стала Галичина, зокрема м. Львів, де в 17 ст. було утворено навіть окремий цех годинників. Утім традиція спадкової передачі професійної майстерності існувала тут ще раніше, через що виготовлення годинників, чи дзигарів, стало справою окремих родів (Соколовських, Камінських). Годинники були показником статусності як міст, так і окремих осіб. З'явившись спочатку на фасадах будинків, передусім на вежах ратуш, костьолів, дзвіницях середньовічних міст, вони поступово проникли в побут і стали речами особистого користування. У 16—18 ст. осн. асортимент виробів ремісників-годинників становили настінні, настільні та кишенькові дзигарі. Незалежно від різновиду майстри намагалися художньо увиразнити годинники, їхні окремі деталі, циферблатні дошки. При цьому застосовували такі способи обробки металу, як гравірування, випилювання, карбування, а також золотіння та сріблення, що робило їх коштовними предметами. Крім того, баштові годинники додатково оснащували дзвонами чи механізованими постатями для відбивання певних інтервалів. Дизайну виробів приділяли неабияку увагу. Поступово годинники ставали загальнодоступними утилітарними речами, через що, власне, і відбулося згасання у 1-й пол. 19 ст. цього вузькоспеціалізованого напрямку металообробництва.

Золотарство. Подібно до багатьох галузевих ділянок худож. металообробки виготовлення ювелірних виробів із благородних металів — золота та срібла — розвинулося на основі давніх традицій. Серед зразків укр. нар. золотарства найпоширенішими були прикраси для рук, вушні, шийні та нагрудні жін. оздобы (персні, браслети, сережки, дукачі, ланцюжки та ін.). Також ювеліри займалися вир-вом вишуканих ужиткових речей — столового посуду, попільниць, статуєток тощо. В окрему типологічну групу виділяються церк. начиння й атрибутика — оклади ікон, панікадила, лампади, чаші, книжкові оправи тощо. Золотарство головн. було міським ремеслом, зокрема, в різні періоди 14—19 ст. воно існувало у таких містах, як Бердичів, Житомир, Київ, Львів, Ніжин, Переяслав, Харків, Чернігів. Майстри ювелірної справи трудилися у спеціалізованих майстернях, у складі об'єднаних чи окремих цехів. Поміж них, окрім українців, нерідко були представники ін. етносів — вірмени, греки, євреї. Часом існувала фахова диференціація ремісників на сріблильників і золотарів відповідно до матеріалу, з яким вони працювали, зокрема покривали ті чи ін. вироби. Сільс. золотарів найбільше було на Гуцульщині. Хоча таку річ, як натільний хрестик зі срібла, могли виготовляти і ковалі, які працювали в містах і селах у різних регіонах України (Полісся, Слобожанщина). Свої вироби ремісники відливали за допомогою спец. глиняно-піщаних форм. Готові речі створювали надзвичайно вишуканими, застосовуючи різноманітні ювелірні техніки — шліфування, гравіювання, карбування, філіграні, інкрустації та ін. На виробках ставили свої підписи та дату виготовлення. Коштовність матеріалів, їх обробка робили продукцію золотарства дороговартісною, через що головними її споживачами були привілейовані верстви. Нар. золотарство помітно згорнулося наприкінці 19 ст. під впливом професійного ювелірного й остаточно згасло у 1-й пол. 20 ст. із розвитком пром. вир-ва та появою спеціалізованих підприємств.

ПРОМИСЛИ

Підвалини багатьох галузей сучасного пром. вир-ва, покликаного задовольняти матеріальні потреби сусп-ва, було закладено як традиційними домашніми, так і крупними кустарними промислами, що базувалися на добуванні природних ресурсів (каменотесний, соляний), зокрема і для подальшого одержання хімічним чи ін. способом різних видів сировини (будний, гутний, деревно-вугільний, дігтярний, смолокурний, селітряний, папіряний, рудний), а також переробці, переважно сільськогосподарської, продукції задля отримання товарів побутового призначення чи продуктів харчування (винокурний, свічникарський, миловарний).

Каменедобування та каменотесництво

Перші практичні навички, пов'язані з добуванням та обробкою каменю, були набуті ще архантропами, які населяли укр. землі в добу раннього палеоліту. Елементарні тех. знання та вміння з каменотесництва виникли у зв'язку з необхідністю виготовлення знарядь праці, яких потребували первісні люди для добування засобів

існування. Одним з осн. найпростіших ручних інструментів вважається кам'яне рубило, яке попри свою примітивність було досить багатофункціональним й одночасно могло слугувати ножем, сокирою чи лопатою тощо. До найдавніших засобів вироб. діяльності також належать крем'яні гостроконечники, ножі та скребла. Знайдені на теренах України кам'яні артефакти різних епох свідчать про те, що в процесі життєдіяльності й еволюції сусп-ва опановувалися технічно складніші прийоми каменеобробництва (шліфування, полірування, свердління), виникали нові види, форми та сфери застосування кам'яних виробів, зокрема люди навчилися виготовляти з каменю прикраси, скульптури, а також використовувати його у буд-ві жител, фортифікаційних споруд. Відтак каменедобування та оброблення каменю зайняли чільне місце в господарсько-вироб. к-рі українців, а наприкінці 19 ст., на тлі зростання рівня товарообміну, завдяки збільшенню масштабів містобудівництва досягли піку.

Характерна локалізація осередків каменярства в межах України була зумовлена наявністю покладів певних, переважно осадових, рідше метаморфічних чи магматичних, гірських порід — вапняку, пісковика, крейди, граніту, гнейсу тощо. Загалом географія залягання різних видів каменю охоплює зх., сх., пн., пд. та центр. регіони. Осн. осередки каменоломного промислу були розташов. на території Бессарабської, Подільської, Полтав., Харків., Херсон., Чернігів. губерній.

Від якості матеріалу, який добували у тій чи ін. місцевості, залежала і насиченість товарного асортименту. У різних районах Лівобереж. України сировина здебільшого була придатна лише або для буд-ва споруд і доріг, або ж для виготовлення точильних брусків чи жорнових каменів, або для вир-ва вапна тощо. Напр., на Чернігівщині в серед. 19 ст. одним з осн. прибуткових занять було лупання каменю. Добували насамперед високоякісний жорновий камінь, поклади якого містилися в лісах біля м-ка Вороніж Глухівського пов. Місц. поміщики отримували із цього промислу великі прибутки, адже відповідний вид каменю був затребуваним товаром не лише в Чернігівській та сусідній Полтавській, а й в Орловській, Курській, Могильовській та ін. губерніях. Крім того, на території Глухівського пов. жорновий камінь ламали в селах Кочерги та Волокитине (нині Путивльського р-ну Сум. обл.). Обсяги вир-ва жорен були доволі значними (напр., у с. Кочерги в деякі роки виготовляли до 650 жорен), відповідну продукцію постачали за межі губернії, зокрема експортували до Москви. Водночас на правому березі Десни (Новгород-Сіверський, Кролевецький повіти) зосереджувалося також чимало родовищ ін. різновидів каменю — крейди, вапняку, алебастру, кварцового пісковика. Власне об'єктом тутешнього видобувного вир-ва і торгівлі була крейда, яку плотами сплавливали в Київ і Кременчук. Значні доходи отримували також від продажу, зокрема в Київ, вапна, яке випалювали з вапнякового каменю — "вапни". Наприкінці 19 ст. осн. осередки вапнярства знаходилися у Глухівському, Кролевецькому та Новгород-Сіверському повітах (села Волокитине, Горбове, Пушкарі, Юхнове, Рогівка та ін.). Розташов. у пн.-сх. частині Черніг. обл. (Новгород-Сіверський, Семенівський, Понорицький р-ни) кварцові пісковики використовували зазвичай як буд. камінь.

Соляний промисел

Солевидобування. Промисел, пов'язаний із добуванням солі, що віддавна є незамінною у раціоні харчування людей і тварин, в Україні має старожитні традиції. Осн. осередки солевидобування були й досі залишаються доволі значними на Прикарпатті та Закарпатті, Слобожанщині, у Середній Наддніпрянщині, на Пд. України. Втім у різних місцевостях були свої особливості залягання цієї корисної копалини органічного походження, що власне й визначало її різновиди та способи видобутку. Зокрема, із солоних озер, лиманів, морів на пд. країни та в Криму отримували самосадну та осадну сіль. У підгір'ях Карпат, на Донбасі містилися підземні запаси природних розсолів, з яких одержували виварну сіль. Родовища кам'яної солі значних обсягів були зосереджені в Донец. та Дніпровсько-Донец. западинах (Лівобережжя).

До 1715 виварюванням солі як для власних потреб, так і на продаж, можна було займатися безмитно. Це робили ченці Святогірського монастиря, чумаки, донські козаки, мешканці Валуйок, Белгорода, Воронежа, Оскола, Салтова, Харкова, Охтирки та ін. населених пунктів Лівобережжя і прилеглих міст Росії. Загалом промисел мав сезонний характер. Солепромисловці з'їжджалися сюди влітку на два-три тижні, коли концентрація солі була особливо високою. Задля безпеки вони об'єднувались у великі ватаги, таборилися і зводили оборонні споруди. Саме вир-во було доволі примітивним, увесь процес відбувався просто неба, потрібний солеварний інвентар, зокрема казани, та паливо солепромисловці привозили із собою.

Упродовж 18 ст. існувало як приватне, так і держ. солеваріння, хоча окремі особи могли займатися промислом лише за певних умов. У цей час відбулося помітне вдосконалення техніки та технології солеваріння, зокрема, з'явилися спец. вироб. споруди, обладнані печами й оснащені черенами та ін. устаткуванням, приміщення для зберігання палива, інвентарю, солі тощо. 1782 солеваріння тимчасово було припинено через брак палива та неконкурентоспроможність на ринку солі. 1819 промисел було відновлено, мешканцям Слов'янська надано право займатися солеварінням за умови сплати акцизу. На кінець 19 ст. тут діяли 15 солеварних з-дів.

Лісохімічні промисли

Порівняно висока лісистість, притаманна певним фізико-геогр. зонам, стала визначальним чинником організації та концентрації в різних місцевостях, особливо Укр. Карпат, Полісся, Слобожанщини та Середнього Подніпров'я, осередків лісохімічного вир-ва. Переробно-добувні промисли — деревно-вугільний, будний, смолокурний, дігтярний, — засновані на процесі піролізу (сухої перегонки) деревини, забезпечували населення такими важливими для традиційного госп-ва продуктами, як деревне вугілля, поташ, смола, дьоготь.

Вуглярство. У реєстрі різновидів кустарного лісохімічного вир-ва одним із найдавніших є вуглярство. Інтенсивність розвитку промислу із добування деревного вугілля головно залежала від темпів зростання

металургійної галузі, оскільки воно було осн. органічним паливом, що його широко використовували в залізорудному вир-ві та ковальстві. Завдяки своєму хімічному складу та фізичним властивостям деревне вугілля було вельми цінним для одержання високоякісного металу й похідної продукції, через що попит на нього як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках залишався високим фактично до серед. 19 ст. Крім того, цей продукт лісохімічної пром-сті використовували у побуті для нагрівання металевих прасок.

Власне виготовлення деревного вугілля і всі технологічні процеси, пов'язані з його випалюванням, були зосереджені безпосередньо у місцях одержання первинного матеріалу. Осн. сировиною пірогенетичного вир-ва були деревні рослини. Від їх видів значною мірою залежала якість вихідного продукту. Особливо підходящими були дерева твердолистяних порід — явір, бук, граб, дуб. Водночас широко використовували деревину берези (середня м'якість), вільхи (м'яка), а також хвойних порід — сосни, ялини. Під час одного випалу деревину різної щільності не поєднували. Заготівлею сировини, що здебільшого відбувалось у зимовий період, займалися рубачі. На Прикарпатті представники цієї професії (а їх серед селян було немало) отримували за свою працю непомірно малу плату; особливо, враховуючи, що лісосіки розташовувались оддалік населених пунктів і їм доводилося долати значні відстані. Безпосередньо процесом виготовлення деревного вугілля займалися вуглярі. Вони володіли навичками облаштування місць вир-ва, укладання ям і куч та випалу. Деревно-вугільний промисел мав сезонний характер: березень — травень, вересень—листопад. Це було пов'язано із природними особливостями, зокрема із сокорухом, та зайнятістю селян на землеробських роботах.

Смолокуріння. Водночас із вуглярством у період Київ. Русі розвивалися техніка та технологія сухої перегонки смолистих порід дерев (берези, сосни, ялини, смереки) задля отримання різних сортів смоли, яку широко застосовували в госп. діяльності, а також медицині. Згідно з організаційно-вироб. принципами промисел із добування (гонки, викурювання) смоли — смолокуріння — найбільше був розповсюджений у лісових районах і подекуди в кустарній формі проіснував до серед. 20 ст.

Фізичні характеристики продуктів відповідного лісохімічного вир-ва (колір, запах, в'язкість) і їхні властивості переважно залежали від виду смолемісної деревини, що піддавалася переробці. Чисту смолу, органічну речовину темного кольору з неприємним запахом, одержували у процесі перегонки хвойних порід. Осн. матеріалом для смолокуріння був пеньковий осмол. Здебільшого його заготовляли зі старих соснових пеньків, які простояли в лісі бл. 10-ти років. Рідше використовували свіжу деревину, стовбуровий осмол. Заготовлену сировину підводами підвозили до смолокурень — спеціалізованих вироб. об'єктів, на яких, власне, і добували смолу. Розміщувалися такі підпр-ва зазвичай безпосередньо в лісі, на т. зв. майданах. Специфічною ділянкою кустарного смолокурного вир-ва було **дьюгтекуріння**, чи **дігтярство**. Добування дьюгтю, темної смолистої речовини з характерним різким неприємним запахом, здійснювали шляхом сухої перегонки березової кори в лісі, у спеціально облаштованій будівлі — дігтярні, в домашніх умовах. Також практикували викурювання суміші смоли з дьюгтем, для цього, відповідно, як сировину одночасно використовували й осмол, і берест.

Власне смолу як вологонепроникний засіб використовували для захисту човнів від гниття, також нею змазували ходові частини транспортних засобів, смолили вітрила, канати, мотузки. Суміш, добуту із хвойної деревини, зокрема сосни, та березини, використовували для змазування коліс і відповідно до її функціонального призначення, називали "колісним дьюгтем". Тоді як чистий товарний дьюготь вважали найякіснішим продуктом смолокуріння. Він мав широке практичне застосування: ним мазали ходові частини возів, обробляли одяг, взуття, використовували в гончарному та шкіряному ремісництві, з лікувальною метою. Його можна було придбати в крамницях, на ярмарках чи базарах. Водночас існувала пересувна торгівля дьюгтем. Зазвичай бочки з дьюгтем транспортували возами, хоча бувало, що носили й на собі. Торговців дьюгтем, згідно з локальними означеннями, називали "дьюхтяр", "дьюгтяр", "заготовач", "чумак", "тряпушник" тощо. Трьома останніми термінами означали тих, хто вів бартерну торгівлю — міняв дьюготь на ганчір'я.

Водночас затребуваними продуктами вторинної переробки смоли були скипидар і каніфоль, які одержували у процесі перегонки свіжої, переважно соснової, живиці, котру добували у період з весни до осені методом підсочування (спец. різцем робили надрізи на корі ростучого дерева). Також зі згущеної варінням смоли виготовляли вар — нерозчинну у воді смолисту речовину, яку широко застосовували у буд-ві, шевському та ін. ремісництвах.

Будництво. Не менш цінним у господарсько-вироб. сфері був поташ — вуглекислий калій із лужними властивостями, який використовували для вир-ва мила, біління полотна, фарбування тканин, обробки шкіри, промивання вовни, чистки сукна, виготовлення скла, кришталю, фаянсової поливи, ліків тощо. Продувати поташ почали дещо пізніше від ін. продуктів лісохімічної галузі. Підпр-во, що спеціалізувалося на його добуванні, мало назву "поташарня", чи "буда", з якої, власне, і виникло похідне означення промислу — "будний", "будництво". На території України вир-ва подібного спрямування здебільшого були зосереджені у межах Полісся (Волин., Черніг. губернії) та Карпат, почасти — на Слобожанщині. Нерідко навколо таких підпр-в виникали поселення. Так, згідно з істор. джерелами окремі населені пункти на пн. Сумщини (села Алтинівка, Литвиновичі; нині села Кролевецького р-ну Сум. обл.) з'явилися наприкінці 16 ст. саме завдяки облаштуванню в цій місцевості примітивних кустарних вир-в із добування поташу. Організовувати цей промисел могли приїжджі, різні за соціальним статусом й етнічною належністю люди. Упродовж кінця 17 — серед. 19 ст. поліські буди, як і деякі ін. лісохімічні підпр-ва заводського типу, перебували у володінні великих землевласників (поміщиків, козац. старшини, купців) і приносили їм вельми солідні доходи. На поч. 20 ст. до числа крупних постійно діючих пром. підпр-в належали окремі поташні з-ди західноукр. земель, здебільшого на

теренах сучасної Львівщини (села Лука, Поляна, Долина, С може, Климець). Водночас у власності тутешніх поміщиків були й невеликі поташарні, оснащені примітивним устаткуванням.

Стадія виготовлення поташу потребувала певної сукупності послідовних дій: вилуговування попелу, фільтрування отриманої золи у спец. посудинах, відстоювання зольного розчину, випарювання і кристалізації поташу. Технологія вир-ва поташу еволюціонувала разом з оснащенням. Один із давніх способів випалювання поташу під відкритим небом, т. зв. гартовий, у 2-й пол. 18 ст. поступився досконалішому "котловому". Спеціально збудовані приміщення були оснащені котлами (залізними, чавунними, мідними) для варіння поташу та печами для перекалювання і просушування отриманої маси. Добутий у той чи ін. спосіб поташ подрібнювали, фасували і транспортували у місця збуту. Широка мережа будних з-дів на території України, зокрема в лісових районах, утворилася саме завдяки значному попиту на поташ як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Гутництво

У 16—18 ст. на теренах України значно розвинулося гутництво — кустарний промисел з ознаками добувного й переробного хімічного вир-ва, у процесі якого шляхом плавлення піску і склотвірних матеріалів (поташу, вапна, крейди) із додаванням до них таких допоміжних речовин, як селітра, глауберова сіль, оксиди кобальту, заліза, міді тощо, отримували віконне скло та різноманітні побутові скляні вироби. В Україні термін "гута" (від нім. *Hütte* — будинок, в якому розміщена скловарна піч) на означення склоробної майстерні згадується в документах лише починаючи із 15—16 ст. Проте технологією вир-ва скла, на що вказують знахідки археологів, на теренах України користувалися ще у 3—4 ст. Особливого розвитку скловир-во набуло за часів Київ. Русі, про що свідчать знайдені під час археол. розкопок у Вишгороді, Києві та сусідніх містах залишки як самих склоробних майстерень, так і продукції їхнього вир-ва — намист, браслетів, перснів, бокалів.

Гутний промисел, зародившись і доволі розвинувшись у 16—17 ст. у Правобереж. Україні, набув значного поширення в серед. 17 ст. на території Лівобережжя. Чимало гут діяли на Волині, Закарпатті, Буковині, Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Слобожанщині. Визначальним у розміщенні продуктивних сил був природний чинник. Кустарні склоробні з-ди — гуті — будували в лісових, багатих на піщані ґрунти місцевостях, оскільки осн. сировинним матеріалом, з якого робили скло, був пісок, зокрема кварцовий. Сусідніх місцевостей деревини, рідше закуповували. Додатковими компонентами, які гутники використовували безпосередньо для виготовлення скломаси чи її забарвлення, були сода, крейда, вапно, глауберова сіль, оксиди заліза, міді та ін.

Архітектурно гута об'єднувала комплекс різнофункціональних будівель. Це власне гута — вироб. приміщення, де проходив процес виготовлення скла, збудоване на кшталт дерев'яної повітки (амбара, великого сараю) з кошином, який проходив через дах, будинок гутника та житло робітників-майстрів, які поселялися окремими "слобідками", а також різноманітні госп. приміщення.

Осн. тех. устаткуванням гуті була піч із тиглем ("дойниця"). Їх кількість варіювалася здебільшого залежно від видового різноманіття товару, що випускався на тому чи ін. кустарному підпр-ві. Досконаліші гуті могли мати до 6-ти печей різного призначення: для обпалювання дійниць, гартування скла, сушіння скляних виробів, виготовлення листового скла тощо. Число тигелів, з огляду на кінцевий продукт, для якого призначалася скломаса, могло сягати від 1-го до 8-ми.

Складність технології плавлення скла та виготовлення скляних виробів вимагала різнопрофільної спеціалізації фахівців. Згідно із функціональними обов'язками одна категорія робітників гуті була задіяна у процесі добування чи заготівлі сировини: будники й попельники займалися видобуванням із попелу чи золи поташу, осмольники забезпечували вир-во смолистою сосною деревиною, попіл якої був особливо цінний для виготовлення скляної маси, шуляри (кочегари) готували дрова і стежили за опаленням печей; друга категорія забезпечувала підпр-во необхідним устаткуванням та інструментарієм: гончарі виготовляли печі й "дойниці" — спец. горщики з вогнетривкої глини, в яких варили скло, а ковалі — рурки для видування скла; третю категорію становили майстри, які забезпечували вироб. процес: гутники видували скляний посуд, шкляри виготовляли та склали віконні рами, складачі скла займалися власне приготуванням скляної маси, її фарбуванням тощо.

Гутний промисел мав спадковий характер. Деякі клани гутників передавали справу із покоління у покоління, майстри-склороби нерідко родичалися. Зазвичай гутники організовували скляні з-ди на орендованих у монастирів чи козац. старшини землях, за що платили грошовий чи натуральний податок. З огляду на це мали місце як внутр., так і зовн. міграції гутників. Напр., на Чернігівщині діяли гуті, влаштовані склоробами з Волині, Литви, Польщі тощо. Часто власниками склоробних підпр-в були і самі поміщики, старшина, монастирі. За цільовим призначенням гуті поділялися на ті, що виробляли скляну продукцію винятково для побутових потреб власника, і ті, які переслідували комерційну мету. Географія реалізації скляних товарів виходила за межі розташування вир-ва, на укр. ярмарках можна було побачити окремі ряди гутних виробів. Нерідко скупники закуповували скляну продукцію безпосередньо на підпр-вах.

На укр. гутах випускали кілька гатунків скла: непрозоре зелених відтінків ("просте" скло, "посполите", "ординарне", "скло зеленої води"), безбарвне прозоре ("поташне біле", "скло білої води"), а також кришталеве. Різноманітної колористики досягали або в процесі змішування осн. компонентів, що входили до складу скломаси, або ж завдяки використанню допоміжних речовин (окисів марганцю, міді тощо).

Гутні вироби були надзвичайно різноманітними за формою, розміром, оздобленням, офарбленням і функціональним призначенням. Особливо багатим був видовий асортимент посуду. Найбільшу групу становлять столове начиння і тара для зберігання напоїв і продуктів харчування — миски, тарілки, блюда,

цукерниці, чайниці, чарки, стопки, питушки, дзбанки, графини, штофи, бочівки, баклаги, фляги, кадки, діжки, барила тощо. У 18 ст. з'явився також аптекарський посуд, серед якого — різноманітні за формою пляшечки, пузирки, банки, горшечки. Із розвитком гутництва на теренах України скло стало осн. матеріалом вир-ва віконних шибок, вони могли бути круглими, прямокутними, а також збірними (скло вставлялось у свинцеву оправу). Крім того, подекуди зі скла виробляли архіт. деталі культових споруд. Серед видового розмаїття скляних предметів виокремлюються також предмети інтер'єру й освітлювальні прилади — каганки, ладанки, свічники, люстри, дзеркала. Худож. виразності скляних виробів досягали за рахунок таких прийомів, як розпис кольоровою емаллю, олійними фарбами, оздоблення ліпним склом, гранування та гравірування.

Прийоми виготовлення скляних виробів залежали від їхньої типології, основними були: видування, ліплення, розкачування. Посуд, за винятком окремих елементів, у т. ч. й декоративних, видували складувною трубкою, іграшки — ліпили, а листове скло робили т. зв. халавним способом.

Кустарний гутний промисел почав згасати у 2-й пол. 19 ст. з кількох причин: зникнення у зв'язку з масовою вирубкою лісів, зменшення через скасування кріпацтва дешевої робочої сили, низький підприємницький потенціал дрібних гут порівняно з потужними скляними з-дами, що діяли як підпр-ва капіталіст. типу. Як наслідок, склопром. центр перемістився на Схід України, зокрема на Донбас. Тоді як на теренах Зх. України великих підпр-в із виготовлення скла не було, натомість зростання попиту на склопродукцію періодично стимулювало виникнення тимчасових кустарних майстерень. Важливим склоплавильним матеріалом також був поташ, здебільшого його добували із місц. чи привозної із

Селітряний промисел

Масштабним переробно-добувним промислом було селітроваріння. Виникнення цього вир-ва і динамічне його поширення із 1-ї пол. 17 ст. на степових та лісостепових просторах України підсилювалося гострою потребою в сировині для виготовлення гарматного пороху. Постійні зовн. загрози і потреба у збройному протистоянні повсякчас стимулювали збільшення обсягів виготовлення селітри впродовж 2-ї пол. 17 — 1-ї пол. 19 ст.

Добування цього важливого для здійснення воєн. завдань продукту на різних етапах здійснювалось із різних ресурсів. За сприятливих умов селітра утворювалася природним шляхом із рослинних і тваринних решток у результаті дії нітрифікувальних мікроорганізмів і певних хімічних реакцій. Особливо велика її кількість концентрувалась у ґрунті, у тих місцях, де нітрифіковані органічні рештки вилугувалися під дією калієвої солі вугільної кислоти. Зокрема, ця речовина входить до складу золи, велика маса якої з ' являлася внаслідок випадкового вигорання трави чи зумисного її випалювання восени у степах. Також до категорії природних селітряниць належали різного роду земляні насипи — вали, городища, кургани, могили тощо. З нарощування обсягів вир-ва у 18 — 1-й пол. 19 ст. особливо поширилася практика створення штучних селітряниць, чи буртів. Придатними для добування селітри були такі азотовмісні речовини, як урат та свіжа сеча, гній, перегній, компост тощо. Відповідно до сировинної бази визначався спосіб вир-ва — "майданий" ("курганний", "городищенський") та "буртовий".

Селітряні варниці, майдани, а потому — з-ди облаштовували передусім у тих місцях, де було достатньо вироб. сировини, а також палива та води як невід'ємних складників вироб. процесу. Техніка і технологія виварювання селітри тривалий час були доволі примітивними. На першому етапі власне вироб. процесу добути селітряну землю вилугували (шляхом відстоювання її у бочках із водою протягом доби), потім розчин кристалізували у процесі довготривалого випарювання у мідних котлах. Перші дрібні варниці мали по 1—2 таких котлів, тоді як на з-дах їх кількість могла значно збільшуватися, напр., діяли підпр-ва, де селітра варилася у 8-ми котлах. Існували як казенні, так і приватні селітряні з-ди. Їхніми власниками були козаки, зокрема і старшина, міщани, купці та ін. Обслуговувалися підпр-ва найманою робочою силою.

Головним місцем зосередження селітроваріння стала Лівобереж на Україна, особливо Полтавщина та Слобожанщина (Полтав., Миргородський, Прилуцький, Сум., Охтирський, Харків. полки). У 17 ст. перші поселенці на слобідських землях мали право вільно займатися тут добуванням селітри, за всією сукупністю ознак промисел мав нар. характер. З огляду на стратегічну функцію вир-ва, починаючи з 18 ст., селітроваріння набуло загальнодерж. значення. Відтак на заняття промислом потрібно було мати відповідні дозволи, а всю одержану селітру постачати винятково казні. Водночас діяльність селітропромисловців усіляко підтримувалася д-вою. Також у цей період діяли селітряні компанії, яким надавалися певні держ. пільги на вир-во і збут продукції.

Рудний промисел

Рудний промисел, що базувався на видобуванні болотної (дернової, озерної, лугової) руди і плавленні з неї заліза, є одним із найдавніших. Його поширеність на теренах України цілком залежала від розміщення родовищ бурого залізняку. Географічно це були лісова і лісостепова зони, що підтверджено також значною кількістю ойконімів та гідронімів, утворених від кореня "руд" (Рудня, Руденка, Руднище, Рудка, Грабова Рудка, Рудня-Радовельська, Рудня-Козинська тощо).

Попри те, що болотна руда містила незначний відсоток металу, вона залишалася осн. сировиною металургійного вир-ва до поч. 19 ст. Способи її добування зумовлювались особливостями залягання породи. Зокрема, болотну руду викопували із землі, де вона містилась у вигляді суцільних пластів, вибирали в розрізах берегів річок, підіймали із дна боліт і озер. Заготовлену сировину перед тим як випалювати піддавали попередній обробці — сушили, промивали, дробили тощо.

Примітивна техніка одержання заліза із болотної руди була освоєна ще до н. е. Гол. специфіка вир-ва полягала в тому, що на початковій стадії розвитку осн. металургійне устаткування — земляна піч у вигляді круглої,

обмазаній всередині глиною ями — було одноразового використання, а процес відновлення відбувався завдяки природному припливу повітря. Горнами такого типу ("вовчі ями") користувалися ще в часи Київ. Русі у 9 ст.

Із часом поширилася практика одержання заліза сиродутим способом. За ним будова глинобитних горнів наземного типу передбачала сопла, через які за допомогою міхів безперервно подавалося повітря. При цьому паливо (деревне вугілля) та вироб. сировину (руду) засипали через широкий отвір згори. Відновлене у процесі плавлення крицеве залізо у вигляді в'язкої маси збиралося на дні домниці. Одержану крицю очищали від шлаків ("жужелиця", "жужло") шляхом ретельного проковування.

Внаслідок технологічного прогресу металургійного вир-ва з'явилися напівмеханізовані залізообробні підпр-ва — рудні, для повноцінного функціонування яких, окрім сировини та палива, потрібна була рухома вода, що за допомогою млинового колеса приводила в рух окремі пристрої, зокрема міхи й молоти. Водночас невід'ємним устаткуванням рудень залишалися печі для плавки — горни, домниці, гамарки. Їх кількість (від 2-х до 4-х) вказувала на розміри вир-ва. Діяльність рудень забезпечували різнопрофільні працівники. У штаті були димарі, або ж сталевари, вуглекопи, рудокопи, ковалі та ін. Відповідальність за весь процес вир-ва покладалася на рудника.

У 16—18 ст. найбільше рудень, чи т. зв. металургійних млинів, діяло на Поліссі. Також свої залізообробні з-ди мали Бойківщина та Слобожанщина, проте їх число було порівняно невеликим. Рудні здебільшого належали монастирям, козац. старшині, шляхті, магнатам та ін. Позаяк власники не мали спец. тех. знань і навичок у галузі металообробного вир-ва, весь процес рудного промислу — від зведення вироб. приміщення до організації виплавки заліза — перебував у віданні рудників. Фактично вони були орендарями цих підпр-в. За експлуатацію рудні промисловці розпачувалися грішми або ж металевими виробами. Зокрема, тут робили різноманітні деталі для с.-г. інвентарю (сошники, лемеші, чересла), боєприпаси (пулі, картеч, дріб) та звичайне

Папіряний промисел

Довгочасну еволюцію пройшло одне із поширених пром. вир-в — папірництво. Технологію виготовлення паперу, згідно з письмовими джерелами, в Україні почали освоювати від серед. 16 ст. Перші спеціалізовані підпр-ва — папірні — з'явилися на території Правобереж. України, зокрема в Галичині (міста Буськ, Янів), на Волині (м. Острог), Поліссі (м. Радомишль). Упродовж 17—18 ст. їх кількість помітно зростала, розширювалася географія функціонування на схід, а на поч. 19 ст. папірні діяли фактично по всій території України. Найбільшим осередком паперового вир-ва були Галичина та Волинь. Чимало папірень свого часу діяло на Бойківщині (села Суши ця, Страшевичі Старосамбірського р-ну, с. Уріж Дрогобицького р-ну, с. Витвиця Долинського р-ну та ін.). На теренах Лівобережжя особливо густою була мережа папірень багатой на лісові масиви Чернігівщини. Досить значну кількість таких підпр-в мали Київщина, Харківщина, дещо менше — Полтавщина, Катеринославщина, Одещина, Херсонщина. В різних місцях папіряний промисел організовували і вели привілейовані особи — представники влади, духовенства, козац. старшини та ін. Особливо зацікавленими суб'єктами були ті, хто мав друкарні, займався книговидавничою діяльністю (напр. монастирі). Папірні, що діяли десятки років, приносили значні прибутки власникам.

До 1-ї пол. 19 ст. папірні були підпр-вами мануфактурного типу. З огляду на особливості їхнього устаткування і залежність роботи механізму від водяного колеса у виборі місця буд-ва передусім орієнтувалися на наявність водоймищ. Архітектурно споруда, де виготовляли папір, була схожою з водяним млином. Внутр. простір ділився на кілька функціональних сегментів: виробничий, де містилися потрібні пристосування (ступа, дерев'яний прес, дробильня, зубчатий вал, котли для паперової маси тощо); житловий, в якому мешкали папірник із помічниками; складський, де тимчасово зберігалася виготовлена продукція. Крім майстра, роботу папірень забезпечували різнокваліфіковані робітники — ганчірники, формувальники, дереворуби, кочегари, візники, черпальники, сушильники та ін. Часом для роботи на папірнях залучали іноз. фахівців.

Свічкарство

До категорії переробних промислів належить свічкарство. Традиція вироблення свічок, не лише як джерела освітлення, а і як важливих ритуальних атрибутів, є досить давньою. Попервах це було власне домашнє заняття. Одним із трьох способів, використовуючи як осн. сировину бджолиний віск, українці виготовляли відповідно сукані (качані), литі та мокані свічки. Власне процес вир-ва, залежно від обраних прийомів, передбачав кілька стадій. На першій віск розм'якушували у теплій воді, на сонці, в печі, розминали руками (для суканих, чи качаних, свічок) або ж топили (для литих, моканих свічок). На другій — гніт (випрядена з вовни, льону, конопель нитка, здебільшого вал) або заправляли в розкачаний трубочкою віск, або заливали воском у спец. формі, зробленій із пустотілих стебел бузини, кукурудзи, соняшника, або ж покривали гніт розтопленим воском шляхом кількаразового вмочування та охолодження. На завершальній стадії готовим виробам надавали довершеного вигляду, зокрема, часто свічки поливали водою чи вигладжували їх змоченою у воді ложкою, подекуди декорували.

Зважаючи на те, що свічки робили переважно для церкви (свічка Богу), для використання їх під час важливих реліг. чи родинних обрядодій (страсна свічка, громниця, весільна свіча, свічка-провідничок), застосовували в нар. магії чи як апотропеї, до справи бралися вельми делікатно — працювали лише у визначені дні та часи (напр., громничну свічу виготовляли напередодні Стрітіння, а страсну — Чистого четверга), турбувалися про чистоту та спокій у хаті, молилися, запалювали перед іконою світильник.

У деяких регіонах (Слобожанщина, Галичина) свічкарство стало виявом нар. декоративно-вжиткової творчості. Майстри — свічкарі та свічкарки — виготовляли для власних потреб і на продаж, зокрема і церквам, різні за формою свічки, оздоблені малюнками чи нарізами по воску у вигляді кружечків, хрестиків тощо. Побутувала

також практика виробляти кольорові свічки із забарвленого, традиційно рослинними фарбами, воску. Іноді свічки прикрашали золотим папером.

Починаючи із 1-ї пол. 18 ст., традиційне домашнє свічкаство згасало. Почасти це було пов'язано із занепадом бджільн ицтва, неспроможністю задоволь- нити зростаючі потреби сусп-ва у свічковій продукції, більшою мірою — із забороною займатися відповідним промислом приватним особам через збитковість такої діяльності для церкви. Як наслідок, у багатьох єпархіях (Черніг., Харків., Одес., Подільській, Волинській та ін.) з'явилися спеціалізовані свічкові з-ди, на яких виготовляли як власне воскові свічки, так і з домішками — стеаринові, церезинові, сальні, лосві, парафінові. Відтак ці підпр-ва посіли монопольне становище на ринку свічковиробництва. Одним із найпотужніших був свічковий з-д у Батурині (Чернігівщина), його вироби високо цінували за якість не лише в Україні. Зокрема, батуринські свічки домашнього вжитку на замовлення експортували до Москви, С.-Петербурга, Відня, Копенгагена тощо.

Винокуріння

До числа найприбутковіших переробних вир-в 17—18 ст. належав промисел із виготовлення спиртних напоїв — винокуріння. Його розвитку та широкому розповсюдженню на території України сприяв багатий внутр. ринок сировини. Базою для вир-ва була с.-г. продукція — різноманітні хлібні злаки (жито, ячмінь, пшениця, овес тощо) та картопля. Традиція готувати хмільне питво із солоду, меду, хмелю існувала в українців здавна. Із часом найпопулярнішою серед трунків стала горілка. Винокурний промисел вели козаки, міщани, купці, монастирі, заможні селяни, шляхта та ін. Склад привілейованих осіб, які мали право займатися винокурінням і торгівлею спиртними напоями, в різні періоди розвитку промислу був неоднаковим. Одержану продукцію оптом і вроздріб промисловці реалізовували у межах країни, відправляли на експорт. За заняття винокурним промислом сплачували податок. Вільно займатися винокурінням і торгівлею спиртними напоями до серед. 18 ст. могли лише слобожани. Таке право надавалося їм жалуваними грамотами кінця 17 — 1-ї пол. 18 ст. Завдяки цьому винокуріння стало гол. промислом Слобідської України, зокрема Харківщини.

Миловаріння

На території України миловарний промисел помітно розгорнувся відтоді, як осн. продукт його вир-ва почали масово споживати у повсякденному побуті різні верстви населення. Мило як мийна речовина стало аналогом традиційним засобам гігієни — золі (рослинному та деревному попелу), яку повсюдно вживали для прання (зоління) білизни, миття, та мильнянці ("собаче мило", "мильна трава", "коров'яче мило", "милиця") — широковживаній трав'янистій рослині із характерними мийними властивостями.

Осн. органічною сировиною у миловарінні були тваринні (баранячий, кінський, свинячий, яловичий) жири, рослинні олії (лляна, соняшникова, конопляна тощо) та масла. Здебільшого компоненти були місц. походження. Водночас на поч. 20 ст., з розвитком пром. миловарного вир-ва, на з-дах почали застосовувати завезене із-за кордону кокосове масло. Процес отримання мила відбувався шляхом омилення — виварювання (кип'ятіння) жирів із лугами. Спочатку основною такою речовиною з лужними властивостями був поташ. Унаслідок удосконалення технології замість нього куди частіше використовували кальциновану та каустичну соду. Такий спосіб виготовлення мила практикувався незалежно від форми організації вир-ва. Зокрема, миловарний промисел побутував як індивідуальне кустарне заняття: особи, які зналися на технології, варили мило і реалізовували його населенню. Водночас протягом усього періоду розвитку миловаріння існували різні колективні форми вир-ва — цехи, майстерні, з-ди.

Чумацтво

Своєрідною ланкою в системі традиційних занять українців було чумацтво. Попервах цей промисел за всіма ознаками мав торговельно-транспортний характер. Його специфіка полягала у перевезенні та продажі різноманітного товару. Осн. предметами діяльності промисловців-чумаків були: сіль, яку вони добували чи купували на узбережжях Чорного й Азовського морів із метою реалізації в Україні чи за її межами, солоня в'ялена риба, що її привозили переважно з Дону, а також екзотичні спеції та всілякий крам.

Документальне підтвердження існування чумаків і чумацтва як промислу датуються 1-ю пол. 17 ст. Тоді як відомості про торговців сіллю і рибою містяться у письмових джерелах ще часів Київ. Русі (10—14 ст.). Для означення постачальників і продавців відповідного товару побутувало кілька термінів. Зокрема, транспортувальників солі з Пд. України називали "соляниками", із Галичини (Коломия) — "коломийцями". Крім того, "прасолами" іменували дрібних крамарів переважно в'яленою рибою та сіллю, а "уходниками" — тих, хто привозив рибу й ін. товари (мед, віск, сало, м'ясо, шкіри) зі степових промислів. Побутувала також лексема "шмаровоз", її застосовували до людей, які займалися візництвом.

Походження власне слова "чумак" дослідники тлумачили неоднозначно. Більшість схильні були вважати цей термін тюркізмом. Одні (М.Максимович, І.Паулі) пов'язували його з татар. "чум", "чюм" — "ківш", аб о ж "чум" — "перевізник" (Г.Данилевський). Другі шукали витоки в турец. мові: від *çotak* — "булава, довга палиця" (М.Фасмер). Д.Яворницький вважав його вихідним із перської, де слово "чумак" означає "кийок", відповідно чумак — людина, яка, йдучи в дорогу, бере із собою для оборони кийок. Декотрі (А.Скальковський, М.Новосельський, М.Закревсь кий, І.Рудченко), слідуючи за нар. етимологією, були переконані, що лексема "чумак" утворилася від назви чумної хвороби (чуми), що не раз вражала чумаків під час мандрів, або ж для профілактики якої вони просякали дьогтем сорочки, через що навіть зовн. виглядом (чорний запилений одяг, засмалене сонцем обличчя) нагадували хворого.

У 17 — 1-й пол. 19 ст. територія розповсюдження чумацтва у межах України була доволі широкою. Особливо велику кількість чумаків зафіксовано на Чернігівщині, Київщині, Слобожанщині, Полтавщині, Поділлі.

Виникнення й зосередження цього прошарку у відповідних регіонах насамперед пов'язане з відсутністю тут осередків солевидобування і потребою у постачанні солі з ін. місць. Проте згодом чумацький промисел розвинувся у своєрідну логістичну систему. Чумаки транспортували різноманітний товар (сіль, рибу, дерев'яні, шкіряні, глиняні, скляні вироби, зерно, тютюн, горілку тощо) від місць їх вир-ва чи добування до пунктів реалізації — ярмарків великих торг. центрів. Пересувалися чумаки оптимальними, часто самостійно прокладеними маршрутами, що сполучали Правобережну та Лівобережну Україну із південними її губерніями (Херсон., Таврійською), а також Кримом, Галичиною, Росією, зокрема такими містами, як Ростов-на-Дону, Таганрог. Серед гол. чумацьких шляхів — Шпаковий (чи Чорний), Муравський (або Солоний), Молдав., Бакаїв тощо. Отже, діяльність чумаків не лише забезпечувала внутр. товарообмін, а й розширювала зовн. екон. зв'язки. Чумацтво було соціально неоднорідним промислом, адже ним займалися і кріпаки, і козаки, і поміщики. А оскільки чумацьке приватне підприємництво передбачало певні інвестиції, то наявна від самого початку майнова диференціація породжувала всередині відповідного прошарку певну соціальну нерівність. Чумацька справа нерідко мала спадковий характер, подекуди (Київщина, Слобожанщина) нею займалася третина чи навіть половина населення одного села. За принципом організації пром. діяльності чумацтво уособлювало тимчасове об'єднання. Сезонно, з весни до пізньої осені, господарі, які мали чумачку (від двох-трьох до кількох десятків пар волів, мажі з необхідним начинням, зброєю для самооборони тощо), організовувались у своєрідні артілі — валки, ватаги — задля перевезення та продажу товару, передусім солі та риби.

На чолі валки стояв виборний отаман — досвідчений чумака, який добре знав дорогу, мав гарну репутацію серед побратимів і в разі нападу на чумацький обоз, що в степу траплялося доволі часто, міг стати воєначальником. Його обов'язки полягали у тому, щоб указувати шлях, регламентувати час пересування та відпочинку, стежити за денним і нічним чергуванням тих, хто стеріг волів, тощо. Жоден чумака не вирушав у дорогу без певного набору інструментів — сокири, пилки, долота, сверликів, який у будь-який час міг знадобитися для поладження транспорту, відра для напування волів, одягу (двох сорочок і штанів, кожуха, свитки, киреї). Кожна ватага обов'язково мала кухаря (кашовара), який займався винятково приготуванням їжі для чумаків. Провіантом запасалися в обидва кінці, зокрема, з собою брали пшоно, сухарі, печений хліб, борошно (гречане та пшеничне) для галушок, сало тощо. У дорозі часто варили галушки, пшеничну кашу, рибну уху, суп із м'ясом. Господарі-чумаки брали з собою в похід наймитів (переважно парубків) — одного на 4 пари волів. Термін найму та оплата були чітко визначені, за перебування на службі від Світлого Христового Воскресіння до зимового Миколи парубок отримував 8 чи 10 рублів сріблом. Під час походу його гол. завданням було пасти волів. Наймит також мав право голосу під час вибору отамана, ті, які рушали в дорогу вперше, — півголоса. Кожен господар, який йшов із наймитами, брав харчі і для них, у такому разі чумака варив їсти зі своїми наймитами окремо. В числі чумаків була також людина, яка зналася на нар. ветеринарії, серед осн. засобів лікування тварин — синій камінь та "юрієві слюзи" (ранкова роса, зібрана в день св. Юрія). Будильником у дорозі слугував півень.

У зимову пору, період холодів, а головне відсутності підніжного корму, чумацький промисел фактично зупинявся. Волів ставили на зимівлю до поміщиків. Перевагу надавали захищеній від вітру місцевості, з водою та гарним сіном. Разом із волами йшов також наймит. До промислу чумаки починали ретельно готуватися ще з лютого місяця: лаштували вози (ремонтували їх, а в разі потреби замінювали на нові, змазували дьогтем ходову), ярма, лагодили шкіри для накриття.

МАТЕРІАЛИ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ №6

Український народний костюм: історія, значення, традиції [Електронний ресурс]

Режим доступу: <https://uaua.top/10544/>

Кожну конкретну націю визнають самобутньою за певними критеріями, які вирізняють її з-поміж інших. В світлі останнього історичного періоду в Україні, який ознаменувався різким і болючим відділенням від штучної культури "совка", розпочався закономірний процес відтворення національної пам'яті. Тож цілком природньо, що дедалі більшу увагу приковують сфери буття, які так чи інакше вважаються традиційними, рідними і особливими саме для українського народу. Така тенденція характеризує не лише Україну, але й багато інших пострадянських країн. Національну ідентичність визначають за різними якісними показниками: історія мова, побут, архітектура тощо. Не меншої цікавості заслуговує і мистецтво оточувати себе красою. А ще краще - носити цю незбагненну красу просто на власному тілі.

Історія українського костюму невіддільна від історії народу. Так само, як і всі інші мистецькі прояви, він почав свій розвиток із глибини віків. За активного розвитку цивілізації, зміни побуту і систем господарювання на більш досконалі, вдосконалювався й одяг. Великий крок у розвитку естетичних бачень вбрання нашими пращурами було здійснено в період існування Київської Русі. Разом з тим вважається, що остаточно особливості українського національного одягу окреслилися за часів Запорізької Січі. Саме тоді з'явилися певні критерії, за якими кожен елемент одягу свідчив про приналежність людини до певної верстви населення: духовенства, козацької старшини, селянина тощо. Приблизно в той же час стали чіткішими і регіональні відмінності одягу українців.

Залежно від способу носіння, одяг давнього українства знавці поділяють на кілька груп. Наприклад, **натільний** – той, що одягали безпосередньо на тіло. Як чоловіки, так і жінки послуговувалися єдиним видом натільного одягу – *сорочкою*. Сорочка мала багато варіантів крою та оздоблення. Виготовлялася вона переважно з полотна або сукна, відповідно до призначення чи матеріальних можливостей родини. У різних куточках України простежувалися яскраво виражені відмінності в пошитті сорочки, які позначалися в основному на способах приєднання рукавів і плечової вставки до стану та оздобленні коміру і манжетів. Але найвиразніше – регіональну приналежність, вікові особливості власника сорочки, а також його сімейний стан – визначали вишиті орнаменти, які наносили різноманітними методами.

Як би не любили давні українці складні елементи оздоблення та крою, але в класифікації видів народного вбрання все достатньо просто. Як-от із **поясним**, чи, інакше, – **стегновим** одягом. Звісно, це ті елементи народного костюму, які носилися на нижній частині тіла. Одягали його просто поверх сорочки.

Для жінок це були *запaska, фартух, плахта*. Система назв жіночого поясного одягу дуже яскрава: це і *щорц* (смугаста спідниця, поширена на Львівщині), і *кабат* (Лемківщина), і "мальованка"... Також у багатьох місцях зустрічалися "фота", "сандарак" та інші. Зрештою, коли у читача виникне некероване бажання дібрати цьому всьому лад, для нього є багато посібників, які допоможуть стати експертом в тонкощах використання кожного з елементів жіночого поясного одягу.

З **чоловічим поясним одягом** все значно простіше: це, однозначно, *штани*. За способом крою це могли бути *гачі* (вузькі штани) або *шаровари* (широкі штани). Стосовно перших, то у різних регіонах вони мали різні назви: "ногавиці", "гачі", "холошви". А от шаровари були шароварами кругом і завжди. На поясі штани фіксувалися за допомогою так званої "шворки". Можна сказати, що "шворка" є праматір'ю всіх поясів і ременів, якими послуговувалися чоловіки значно пізніше. Шаровари були популярні в Східній і Центральній Україні, а вузькі штани – на південних та західних територіях нашої Батьківщини.

Нагрудний одяг носили поверх сорочки. Важливою функцією цього елемента вбрання, окрім покриття тіла, було увиразнення силуету і приховання недоліків фігури, щоб наблизити її до тогочасного еталону краси. До речі, українці і досі не змінили своїх вподобань стосовно ідеалу фігури: широкоплечі парубки і тендітні, зі спокусливими формами й світлою посмішкою, дівчата. В основній масі нагрудний одяг представляли **безрукавки**: "керсетки", "кептари", "лейбики".

Єдиним різновидом нагрудного одягу з рукавом була *юпка*. Сучасні українці часто плутають цей елемент зі спідницею, вважаючи, що назва перегукується з російськомовним "юбка", або й взагалі походить від нього. Насправді це звичайнісінька за кроєм безрукавка, до якої пришито рукава.

З неабиякою відповідальністю наші пращури ставилися до виготовлення **верхнього одягу**, про що свідчить широкий спектр елементів оздоблення та різноманіття його видів. Тут народна фантазія проявлялася у повній мірі. Залежно від крою, верхній одяг поділяли на прямий і приталений. Згодом додавалися складніші елементи, і таким чином з'явилися абсолютно несхожі між собою зразки вбрання: розширені донизу, халатоподібні, призбирані по боках... Матеріалом для зимового одягу була переважно овеча шкура. Використовувалася також цупка домотканна тканина та шерсть. У наших пращурів було дуже багато речей, покликаних захистити тіло від холоду чи опадів. Серед найпоширеніших, знову ж таки, залежно від територіальної приналежності та кліматичних умов, були *гуня, гуля, свита, кирея, кожух, жупан* тощо. Всі назви, а тим більш основні відмінності, за якими фахівці розрізняють той чи інший елемент верхнього одягу, запам'ятати важко. Тому залишмо це найбільш допитливим, а самі перейдімо до найцікавішого.

Для того, щоби доповнити український народний костюм, сучасникам достатньо зазирнути у будь-яку крамничку етнічного одягу: тепер дуже популярні автентичні, притаманні лише нашому народові, **прикраси, головні убори, пояси і навіть взуття**. Давнім українцям доводилося досить часто виготовляти прикраси власноруч.

Взагалі, **український національний костюм не може існувати без аксесуарів** за своїм визначенням. Це є одна з основних особливостей традиційного одягу. Всі доповнення до необхідного вбрання з давніх часів несли в собі естетичні вподобання українців. Тут планка піднімалася настільки високо, що не кожна традиція інших народів могла конкурувати з давньоукраїнською. Обов'язковими для пращурів були **пояси і головні убори**. Навіть взуття не мало такого поширення та ідейно-сміслового навантаження, як названі вище аксесуари. За жіночим головним убором найчастіше визначали як статки родини, її соціальний статус, так і вік власниці. Тут просто-таки величезна за кількістю добірка назв і різновидів, і перелічити основні буде доволі проблематично. Насамперед, це *очіпок, хустина, вінок, кептур* та багато інших.

Пояс, при чому переважно для чоловіків, вважався ознакою гідності, сили і мужності, а залежно від декору та матеріалу, з якого виготовлено аксесуар, визначали статус і фінансові можливості чоловіка. Але жіноцтво теж полюбляло підперезуватися, при чому дівчата з любов'ю оздоблювали пояси як для себе, так і для чоловіків. Пояс вважався одним з найцінніших подарунків коханому, ніс в собі величезне навантаження і сприймався як оберег.

Прикраси з дорогоцінними каменями українці збирали впродовж поколінь. Металеві ж виготовляли ремісники і купити їх не було проблемою. "Ювеліри" для небагатих використовували численні монети і хрести, нанизуючи їх на один суцільний ланцюг. Для жінок основними прикрасами були *серезжки, намисто, хрестики, каблучки*. Втім, чоловіки теж не цуралися каблучок, хоча для них основними "коштовностями" були зброя і пояс. Часто прикрасам надавали магічної сили, вважали їх здатними захистити від нечисті, стихії, хвороби тощо.

Взуття здебільшого вважалося такою собі "статусною" розкішно: багатії носили шкіряні **чоботи**, а селяни – плетені зі стебел рослин "**личаки**". Ще існували «**постоли**», стягнені зі свинячої чи волової шкіри. Заможні жінки носили «сап'янці» з кольорової шкіри. Пізніше **чобітки** дійшли і до селянок, хоча більш як святковий елемент вбрання. Тобто в жодному разі чобітки не були виключно взуттям. Найчастіше це була найомріяніша дівчиною прикраса.

Сало Я. М. Організація обслуговування населення на підприємствах ресторанного сервісу.
Ресторанна справа : Довідник офіціанта. — Львів : Афіша, 2010. — 304 с.

Вивчення **народної кулінарії і харчування** українського народу дає можливість побачити, які перетворення сталися в культурі і побуті нашої держави, які тенденції переважають у розвитку кулінарії на сучасному етапі. Стійкість народної кулінарії зумовлена тим, що вона має тісний зв'язок із сімейним побутом, а тому є більш консервативним носієм культурно-побутових традицій. Вивчення цих традицій дає можливість сучасним кулінарам побачити місце нашої кухні у світовій побутовій культурі. Важливо також побачити, як на догоду смаку ми втратили багато корисних і раціональних прийомів приготування їжі та поєднання продуктів. Наша сучасна їжа безумовно смачніша і калорійніша, але вона часто є нездорова, а часом навіть шкідлива для людини. Познайомившись «з корінням» нашої української кухні, ми, можливо, будемо менше поклонятися «індустріальним» методам приготування страв, обережніше ставитимемося до нашої «заморських продуктів» та іноземної технології. Етнографи розподіляють повсякденну їжу на декілька груп за основними складниками. Це страви з рослинних продуктів та страви з продуктів тваринного походження. Страви з рослинних продуктів у свою чергу можна розділити на дві великі групи: страви із зернових та страви рибні, м'ясні та молочні. Для розуміння особливостей кухні того чи іншого народу має важливе значення спосіб теплової обробки продуктів. Слов'янські народи в давнину готували страви передусім за допомогою варіння та тушкування і меншою мірою за допомогою смаження та випікання. Тому й розглядали страви народної кулінарії в тому ж порядку: страви варені, потім печені і смажені. Розглядаючи страви рослинної групи зупинимось на стравах з хлібних або зернових рослин. Їх можна умовно поділити на три групи: з необробленого зерна, з товчених круп, із мелених зерен та борошна. Вірогідно, що саме так відбувався розвиток обробки зернових. З каш, що виготовлялись з неочищених зерен, до нас дійшла лише кутя (обрядова каша), яку варять з нетовченої пшениці або ячменю (Західне Поділля). Каша, одна з найбільш давніх страв, вона мала спільну назву у всіх слов'ян. Її варили з пшениці, ячменю, гречки, проса, вівса, кукурудзи. Товчені крупи очищали від лузги. При цьому крупа могла залишатися цілою. Каші з таких круп були рідкі, напівгусті або круті. Крупи для варіння готували по-різному. Ячмінь, пшоно, пшеницю мили, гречку та овес частіше підсмажували або підсушували. Всі каші варили однаково: у горщик з окропом всипали підготовлені крупи. Підсолена і вимішана каша «пріла» в печі довго. Їли її найчастіше в обід на друге, нею снідали або вечеряли. Для підвищення калорійності додавали шматок сала або трохи олії. Рідку кашу часто варили на молоці. Якщо до густої молочної каші додавали яйця її називали заварюваною. Часом кашу варили на сироватці або маслянці (сколотинах). Круті каші з ячменю називали «гущею», «кутею», «пенцаком». Українці називали пшоняну кашу «каша», іноді «яглі». Вона була в давнину найбільш поширена на Україні. З жита українці каш не варили. З круп варили і зовсім рідкі страви-юшки або супи. Заможні українці такі супи готували на м'ясних бульйонах. Для смаку додавали картоплю, шматок м'яса, засмажували салом з цибулею, а в піст — олією. З дрібнотовчених або розмелених зерен готували толокно, кисіль, лемішку, мамалигу тощо. Найдавнішою стравою слід вважати кисіль, зокрема вівсяний. Його назва походить від способу приготування: необхідним було вкисання, бродіння борошняної закваски. Тому і має це слово у всіх слов'ян спільний корінь «кис» (кислий, киснути). Процес приготування киселю нескладний. Підсушений або майже підсмажений овес подрібнювали в ступі або на жорнах, пересіювали на дрібному решеті і розводили теплою водою. До рідкого вівсяного тіста додавали шматок розчини або тіста чи просто шматок печеного хліба. Тісто ставили на піч або в інше тепле місце. Коли тісто сходило, його перемішували, переціджували від вівсяної лузги і варили в горщику в печі до утворення густої кашоподібної маси. Їли кисіль здебільшого в піст гарячим (з олією, маковим молоком, з цибулею, хріном) або холодним (з ягодами, медом). Кисіль вважався смачним, якщо він добре загусне. Страви з підсмаженого квашеного вівсяного борошна мали ще одну назву — «Джур», «Жур». Схожою за технологією виготовлення була така страва як кваша (дві частини житнього і одна частина гречаного борошна). Додавали трохи солоду. До кашоподібних борошняних страв на рубежі XIX—XX ст. можна також віднести лемішку і мамалигу. Спосіб їх виготовлення однаковий, тільки для лемішки беруть гречане борошно, а для мамалиги кукурудзяне. Їли лемішку з олією або молоком (переважно в піст). Цілком можливо, що мамалига була запозичена від молдаван, що розселились по Україні. Зустрічалися страви, які варили з крупною і борошном одночасно. До таких можна віднести тетерю. У горщик з холодною водою клали декілька ложок пшоно. Як пшоно закіпало, вливали гречане, досить рідке, тісто. Суміш солили і варили в печі недовго. Вживали з олією або салом. До борошняних варених страв стародавньої української кухні можна віднести затірку, локшину, галушки, вареники тощо. Одна з найбільш древніх і поширених серед слов'янських народів страв — затірка. Круте підсолоне пшеничне тісто довго розтирали з борошном в ночвах або макітрі ложкою, поки не утворювалися горішки завбільшки в горох або квасолі. Ці кульки засипали у окріп або кипляче молоко. Затірка вважалася готовою, коли тісто спливало. Споживали її з маслом, олією або без них. Одножитними стравами були галушки та локшина. Для галушок замішували прісне тісто на воді або сироватці, розкачували качалкою до товщини 1,5 см, різали смугами 3 см. Потім відщипували від кожної смуги невеликі

шматочки тіста і кидали в окріп, молоко або як гарнір в юшку. Часом їх не рвали, а різали. Тому вони називаються «різані» або «рвані». Для приготування галушок брали різне борошно, але найчастіше пшеничне або гречане. Окремо зварені галушки мастили олією, смаженим салом, часником. Тісто для локшини готували так само, але в нього вбивали сирі яйця. Перехідна страва від галушок до вареників—варениці. Круте тісто розкачували на палянички як для вареників, але не начиняли, а варили без начинки. Вареники ж обов'язково готували з начинкою, яка була пісною чи скоромною залежно від пори року. Для начинки використовували домашній сир, ягоди, капусту, гриби, квасоллю і т. д. Тісто для вареників готували з пшеничного, гречаного або змішаного пшенично-гречаного борошна. Зварені вареники їли з сметаною, маслом, олією, салом з цибулею або зовсім немасчені. Найчастіше їх готували в недільні дні. Велику роль у харчуванні відігравали пироги. Пекли їх з того ж тіста, що й хліб, але обов'язково з начинкою. Пшеничні пироги робили переважно на свята. Найчастіше їх пекли з сиром, картоплею, гарбузом, квасолею, маком, тертою коноплею з підсмаженою цибулею, з калиною, вишнями, сливами та ін. Широко відомі були млинці і омлети. Їх засмажували на сковородці, іноді потім ще й запікали. Для млинців готували дуже рідке прісне тісто з додаванням яєць, а оладки в більшості випадків виготовляли на розчині (залишок тіста з попереднього замісу). Оладки їли з олією, маслом. Млинці й оладки були переважно святковими стравами, і в будень їх смажили дуже рідко, хіба що для гостей. Здавна широке поширення на Україні мали овочеві страви. Найбільш улюбленою з них був борщ. Він мав три основних різновиди—борщ з капустою, зелений борщ і холодний борщ («холодник»). Борщ з капустою був і залишається найбільш вживаним з рідких овочевих страв. Основними складовими частинами були буряк і капуста. Буряк для борщу завжди квасили. Квас розводили водою, варили, додавали покритий буряк, картоплю, капусту, моркву, часом квасоллю. Ставили в піч, щоб закипіло, а потім ще раз, вийнявши, солили і заправляли в залежності від пори року та достатку родини—цибулею смаженою на олії чи салі, або цибулею з часником, затовченою старим салом. На Лівобережній Україні віддавали перевагу затовченій заправці, а на Правобережній—засмажці. У заможних родинах борщ заправляли сметаною. У деяких районах України (північ) борщ їли, змішуючи його з крутою кашею, переважно пшоняною. На початку XX ст. почали додавати помідори (південь України). У піст у борщ додавали гриби. Коли в господарствах закінчувалися запаси капусти та буряка, а в городах з'являлася перша зелень, переходили на приготування зеленого борщу. Готували його з картоплею і молодого зеленню щавлю, лободи, петрушки, кропу, рідше бурякової гички. Засмажували або затовкували такий борщ звичайним способом. По можливості заправляли круто звареним посіченим яйцем і сметаною. На початку літа готувався холодний борщ, аналогічний російській окрошці. Другою за значенням рідкою овочевою стравою був капустаник. Варили його з квашеної капусти і картоплі, заправлених пшоном. Капустяник, як і борщ, був пісний і скоромний, заправлений м'ясом чи салом, засмаженим або затовченим. Рідкі овочеві страви, у які додавали борошно, крупи, м'ясо та рибу називали юшками або супами. Найпоширеніший серед них—картопляний суп. Улітку в юшки додавали молодий горошок, квасоллю, картоплю та моркву. З густих овочевих страв найприкінці XIX ст. популярною була варена картопля—в лущайках або очищена. Тушкована картопля була стравою на свята. Смажені і печені страви з картоплі були досить простими і поживними. Насамперед, це печена в попелі картопля в лущайках. Смажену картоплю вживали рідко, економлячи жир. Великою популярністю користувалися деруни. Їх готували з начинкою (сир, м'ясо) і без неї. До дерунів та картоплі іноді готували підливу (із загущеної з борошном сметани, грибів, цибулі). З сирих овочевих страв найчастіше вживали солоні огірки і квашену капусту, як салати при сніданні й вечері. Заправляли їх сирією цибулею з олією або без неї. У лісових і степових районах часто використовували в їжу гриби, як додаткове джерело білків. З них варили юшки, їх тушували з сметаною, солили та сушили. Страви з м'яса готували тільки на свята. У повсякденному харчуванні м'ясо та риба використовувалися лише як приправи. Основними м'ясними тваринами були свині та вівці, а також птиця, яку забивали на свята та вихідні дні. Готували печеню з картоплі та свинини, голубці, кендюх, ковбаси, холодець (драглі), рубці. Свіжу рибу смажили і їли з гарячою картоплею, рідше з сметаною. Використовували в'ялену та сушену рибу. Молочні страви споживали найчастіше. Найпоширенішим було молоко: свіже, пряжене, кисле. Його споживали з хлібом, ним розводили каші, на ньому варили каші, галушки, локшину. У гірських районах виготовляли бринзу і сир. Сметану і масло використовували, як забір до борщу, юшок, вареників. Найбільш поширеним були напої типу квасів та узварів (хлібний, фруктовий, ягідний, буряковий квас, квас з соків дерев). Традиційними для України вважалися наливки та настоянки. У діжки засипали вишні або сливи на три четверті, заливали горілкою. Настоянки робили, настоюванням горілки на травах, коріннях, шкірках фруктів. На початку XX ст. у південних районах України і Придністров'ї почали виготовляти вино з винограду, рідше з ягід та плодів. В Україні здавна, замість чаю заварювали листя суниці, цвіт липи та звіробою, пелюстки шипшини та троянд, гілки сливи, смородини, тощо. З часом вживання чаю почало збільшуватися. Кава довго була «панським» напоєм і лише в наш час набула більшого поширення. Навіщо сучасному офіціанту відомості про стародавню кухню українського народу? Справа в тому, що харчування є дуже важливою частиною культури народу, його етнічних традицій і культурних взаємозв'язків, господарської діяльності. Збереження цих традицій є незмінною умовою існування будь-якого етносу. Треба також не забувати, що українська стародавня кухня хоч і дуже проста на перший погляд, однак досить раціональна і поживна. Базуючись на природних властивостях продуктів господарині застосовували щадячі способи теплової обробки, що сприяло збереженню вітамінів та поживних речовин. Поєднання компонентів носило природний характер, в їжу вживали ті продукти і ті приправи, які давала земля на місці проживання.

МАТЕРІАЛИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ №7

Українська усна народна творчість

Навчальний посібник / Лановик М.Б., Лановик З.Б. - К.: Знання-Прес, 2006.- 591 с.

Пареміографія — це частина фольклору, яка об'єднує найкоротші жанри, що в образній формі відтворюють найістотніші явища і реалії дійсності: прислів'я, приказки (приповідки) та їх жанрові різновиди — вітання, побажання, прокльони, порівняння, прикмети, каламбури, тости. Це — словесні мініатюри, що в процесі формування закріпились як своєрідні усталені формули, образні кліше. Побутуючи, частина з них втратила своє первісне значення, або набула нового, більш сучасного сенсу. Однак в багатьох прислів'ях і приказках міцно зафіксовані елементи давніх міфічних уявлень, риси доісторичної епохи, що засвідчує їхнє давнє походження і дає підставу відносити цей жанр до найдавніших утворень усної словесності. Показовий і той факт, що віддавна прислів'я і приказки виробили основні жанрові ознаки, виконували відповідні образно-мовленнєві функції і виокремлювались як певне словесне явище. Так, приклади прислів'їв і приказок зафіксовані уже в Руському літописі, де вони називаються «притчами». Зокрема, розповідаючи про обрив (аварські племена), літописець завершує свою розповідь: «И естъ притча в Руси и до сего дне: погибоша аки обре». Слово «притча» мало тоді те ж значення, що сучасне «прислів'я», оскільки його етимологія виводиться із значення «приткати, приточити до слова». Тому в сучасній науці паралельно із термінами «прислів'я» і «приказка» на означення жанру вживається термін «паремія» (від гр. *paroimia* — притча).

Від цього слова утворились назви «пареміографія» — записування, збирання прислів'їв та «пареміологія» — наука про прислів'я, їх дослідження, пояснення. Проте обидва терміни часто вживаються паралельно чи взаємозамінюють один одного. Окрім фольклористики прислів'я і приказки вивчає мовознавство (фразеологія). Але між цими дослідженнями існує істотна різниця. Фольклористи розглядають паремії як жанр народної словесності, аналізують їх з точки зору композиції, художньо-образної структури, ідейного навантаження. Мовознавці розглядають лише лінгвістичний аспект: відносять їх до розряду мовних фразеологізмів, пояснюють лексичне значення (пряме і переносне), вивчають вживання у живому мовленні та ін.

Прислів'я і приказки — невеликий за обсягом жанр, але розмаїття паремій за формою і змістом, походженням і художньо-образною структурою творить ряд труднощів при їх збиранні, вивченні, класифікації. Вони вимагають багатоаспектного дослідження, бо, хоч і невеликі за розміром, дуже влучні, відображають найширіні обрії побуту народу, його історію, культуру, традиції, звичаї, вірування, і водночас особливості світосприймання, психіки, самого способу мислення, національної ментальності.

Першою складною проблемою є визначення жанру і жанрових різновидів, оскільки вони дуже різноманітні, і часто між ними не можна провести чіткої межі. Більшість дослідників не розмежовують прислів'я і приказки, а відносять їх до одного жанру. Прислів'я і приказки — це стійкі афористичні вислови, що у стислій, точній формі висловлюють думку про певні життєві явища, реалії дійсності, людські риси, вчинки і т. п. у їх характерних і специфічних ознаках. Узяті з різних джерел народної словесності на основі безпосередніх спостережень над навколишнім життям, вони відзначаються влучністю вислову і згущеністю думки; увібравши світогляд народу і його багатовіковий досвід, становлять невід'ємний пласт народної філософії — скарбницю мудрості.

Відносячись до одного жанру, прислів'я і приказки відрізняються певними структурними особливостями. Прислів'я — довершений за змістом вислів, який становить граматично й інтонаційно оформлене судження, як правило, у формі складного речення, що має двочленну структуру: «Поженешся за двома зайцями — жодного не здоженеш». За визначенням В. Даля, прислів'я — це коротка притча, в якій висловлено судження, присуд, повчання. Приказка, за Далем, — це простий вислів без притчі, без судження, без висновку. Приказка — це образний вислів чи мовний зворот, який влучно характеризує людину, її вчинки, явища життя і т. ін., і є елементом ширшого судження: «Гнатися за двома зайцями». Прислів'ям властиве повне вираження думки, приказка висловлює думку неповно, часто є частиною прислів'я. Прислів'я — судження, яке дає узагальнений висновок, що може бути застосований при характеристиці аналогічних фактів або явищ. Приказка — частина судження, позбавлена узагальнюючого характеру, що передає лише якийсь психологічний момент чи образний натяк. Не всі приказки побутують паралельно з прислів'ями, як наведені вище. Багато існують відокремлено. Окрім цих основних жанрових понять виділяються піджанри: народні порівняння, побажання, вітання, прокльони, прикмети, каламбури та ін., які будуть аналізуватися пізніше.

Виникнення і розвиток жанру

Про виникнення прислів'їв і приказок у фольклористиці існує багато позицій, які умовно можна звести до двох теорій. Найпоширенішою в наявних підручниках і дослідженнях є думка, побудована на матеріалістично-історичному принципі вивчення фольклору, яка формулює причину виникнення прислів'їв як прагнення людей до організації трудового досвіду в словесних формах, які найлегше і найміцніше закріплювались в пам'яті (наприклад, М. Горький називав прислів'я «трудовими лозунгами давнини»). Однак, важко погодитись, що прислів'я створювались людьми, подібно до творів інших жанрів. Неможливо уявити також навмисне вкладання життєвого досвіду у певні словесні формули, легкі для запам'ятовування.

Природніше виглядає друга точка зору, висловлювана представниками міфологічної школи фольклористики. Вона пояснює прислів'я як «уламки» інших жанрів народної творчості: замовлянь, байок, казок, легенд, пісень

тощо. Таким чином, розуміючи етимологію чи походження паремій, можна простежити період їх виникнення, асоціативне поле, історичні впливи, а загалом — дослідити розвиток усього жанру.

Проникаючи у зміст кожної приказки, можна побачити, що всі вони належать до різних періодів національної культури, відтворюють еволюцію світогляду народу, фіксуючи не лише історичні, а й етнопсихологічні, релігійні, світоглядні риси різних епох.

Найдавніші за походженням ті вислови, в яких збереглися залишки первісного дохристиянського світогляду: анімізму, тотемізму, зооморфізму. Вони є відголосками давніх жанрів та магічних обрядів (замовлянь, ворожінь), вірувань, забобонів. Риси анімізму простежуються в прислів'ях і приказках, пов'язаних із людською душею та одухотворенням неживих предметів: «вкласти душу», «витрясти душу», «залізити в душу», «як тіло без душі», «душа втекла в п'яти» і т. п. Збереглися й елементи язичницького політеїзму — «який бог намочив, такий і висушить».

Ряд висловів пов'язаний із древніми магічними діями. «Заговорювати зуби» походить від звичаю замовляти зубний біль; «перемивати кісточки» — від обряду перезаховання покійників, під час якого мили кістки, а також перемивання кісток у жертвовному могильнику, де вони зберігалися для ворожіння та інших ритуальних дій (люди, що здійснювали цей ритуал, пили міцний напій, а тому говорили багато зайвого, лихословили). З обрядами ворожіння пов'язані приказки «викапаний батько» (для певних магічних дій викапували з воску фігурки людей, з якими здійснювались різні маніпуляції); «сказав, як у воду дивився» (пов'язано з ворожінням по воді, кидаючи в неї камені чи інші предмети — вовну, віск), а також «вилами по воді писано» (первісне значення слова «вила» — кола, що утворювались на воді під час ворожіння, за якими і передбачали майбутнє); «пішло за водою», «як скупаний у мертвій воді», «як вкопаний» та ін. теж пов'язано з різними магічними маніпуляціями. У прислів'ях відобразилась і магія чисел — 3, 7, 13, 100: «Сім разів відмір, а один відріж».

Від давніх вірувань беруть початок вислови, суміжні із забобонами: «Переступити поріг», «не пускати на поріг» (поріг — за уявленнями — притулок померлих душ, сакральне місце); «сказав би слівце, та піч у хаті» (піч — місце існування духу дому, родинного вогню); «ні пуху, ні пера» (так говорили мисливці перед полюванням, щоб «ввести в оману» духів і тварин і тим самим посприяти вдалому полюванню).

Багато паремій генетично пов'язані з обрядовою творчістю. Так, з весільного обряду походять вислови «підсунути гарбуза», «годувати гарбузами» (знак відмови при сватанні); «сидить, як засватана», «подати рушники», «розплести косу», «зав'язати хустку» та ін.; з похоронного — «врізати дуба» (труну робили, як правило, з дуба). З календарної обрядовості — «убратися в колодки» (від дня Колодія, яке справляли як свято змужнілих хлопців).

Однак, можна виділити групу прислів'їв, які утворились осібно від інших жанрів фольклору. Шляхи їх виникнення можуть бути дуже різними. Так, багато висловів з'явилося на основі спостереження за різними життєвими явищами: поведінкою тварин («як кіт із псом», «на задніх лапах», «закусити вудила», «як мухи до меду», «битися, як риба об лід», «мовчати, як риба» та ін.); явищами природи («вода камінь точить», «нема диму без вогню», «яблуко від яблуні далеко не падає», «з великої хмари малий дощ», «причепився, як реп'ях до кожуха» та ін.). Чималий пласт пареміографії утворився на основі розвитку ремесел і суспільних відносин. Ці вислови виникли порівняно пізно, а тому стосуються переважно побуту і відображають реалії матеріального світу: «клин вибивається клином», «все перемелеться», «коса найшла на камінь», «товкти воду в ступі», «передати куті меду», «на один кшталт» або «на один штиб» (дерев'яні колодки, що використовувались для виготовлення взуття), «на один аршин» (кравецька міра); «урвалася нитка», «вивести на чисту воду» (рибу, щоб легше витягнути сітку, не зачепити за водорості); «і кінці в воду» (коли судно відпливає, обрубують линви, кінці падають у воду) та ін.

Частина прислів'їв і приказок виникла на основі певних історичних подій чи епох: «гість не в пору — гірше татарина», «пусто, як Мамай пройшов», «Добриня хрестив мечем, а Путята — огнем», «свої люди — не татари, не дадуть пропасти», «не розуміє, як турок», «степ та воля — козацька доля», «козак з бідною, як риба з водою», «пропав, як швед під Полтавою» та ін. Деякі з них відображають давні закони та звичаї: «з ним каші не звариш» (в часи Київської Русі на знак укладання мирного договору два ворожі табори сходились і разом варили в одному котлі і їли кашу; а на деяких територіях подібний звичай існував під час укладання шлюбного договору); «піднести печеного рака» (знак відмови); «залити за шкіру сала», «здерти шкіру» (способи катування) та ін. На окремих приказках позначились і деякі міжнаціональні взаємини і впливи. Наприклад, вислів «підсунути свиню» походить з часів історичних зв'язків українців із мусульманами, яким Коран забороняє їсти свинину, — їм підсували свинину, щоб з них насміятись.

Найближчі до сучасності приказки, в яких зафіксовані певні суспільні відносини, реалії соціального життя, абстрактні поняття: «правда і в морі не потоне», «доля чумацька гірка, щастя щербате», «срібло-злото заведе в болото», «двоє б'ються — третій користує», «один за всіх і всі за одного», «як замість судді гроші, не чекай правди», «за добре діло стій до кінця сім'ю» та ін. До найновішого пласту належать ті зразки жанру, в яких ідеться про моральні якості людей, психічні стани тощо: «совість спати не дає», «сльозами горю не поможеш», «що в тверезого на думці, те в п'яного на язиці», «краще з мудрим загубити, ніж з дурним знайти» та ін.

Хибна думка, що прислів'я та приказки — це дуже стійкий жанр, що майже не піддається жодним змінам і впливам. Як бачимо з наведених прикладів, цей жанр більше, ніж інші, відкритий для запозичень з різних сфер людського життя; з плином часу наповнювався новими формами, темами, художніми засобами.

Жанрові різновиди паремій

У залежності від змісту, форми, часу, місця і нагоди використання паремії поділяються на жанрові різновиди, що більшою чи меншою мірою відрізняються між собою. До найдавніших піджанрів відносяться ті, що пов'язані з вірою в магічну дію слова.

Вітання — сталі вислови-кліше, які говорять при зустрічі знайомої людини: «Доброго дня!», «Дай, Боже, щастя», «Бог в поміч!» (Коли зустрічають людину в полі чи за якоюсь роботою), «Ласкаво просимо», «Чим багаті, тим раді» (зустрічаючи гостя у себе вдома). Деякі вітальні формули побудовані у вигляді питання: «Скільки літ, скільки зим?» (коли довго не бачились), «Яким вітром занесло?», «Чи вас сюди хвилиною прибило, чи духом тихим прикотило?» (коли зустрічають когось, хто далеко живе), «Як ся маєте?». Окрему групу становлять святкові вітання, тобто усталені фрази, якими вітають один одного лише у певні свята. Ці словесні формули, як правило, передбачають не тільки сталі вітання-звернення, а й відповідь на нього. Такими, наприклад, є різдвяні вітання "Христос рождається!" — "Славимо Його!", великодні — "Христос воскрес!" - "Воістину воскрес!". У деяких регіонах побутують також водохресні вітання типу "Христос хрещастся!" — "У ріці Йордан!" та ін. У час свят висловлюються вітання-віншування: «Віншую вас на новий рік, щоб були здорові цілий рік!» Вони тісно пов'язані з побажаннями — словесними мініатюрами зичення добра, щастя, матеріального статку: «Дай, Боже, жартувати, аби не хорувати», «Дай, Боже, сто кіп, де був торік один сніп», «Жити вам, поживати та добра наживати», «Щоб ви і ми щасливі були! Щоб в вас і в нас все було гаразд!», «Великий рости» (дитині у відповідь на подяку), «Здоровий носи, скачучи порви» (даруючи одяг), «Щоб вам онуків діждатись», «Многая літа» та ін. Подібними за структурою та змістовим навантаженням є тости — застільні побажання, висловлені господарям дому або гостям. Вони походять від давнього звичаю пити міцні напої в час укладання угоди між двома сторонами на знак домовленості у якійсь серйозній справі, щоб задумане сповнилося. Зараз цей звичай відійшов у минуле, але використання сталих висловів при застіллі збереглося: «Братіку перепою, перепий щастя і долю!», «На здоров'я!», «Пиймо до дна за літа молодії!», «Пиймо до дна, щоб не лишилось на сльози!» (цей тост межує із забобоном, що залишити на дні недопитий напій — поганий знак, віщує біду). Побутують також віршовані тости. Вони споріднені з обрядовою лірикою.

Після застілля висловлюються побажання-подяки: «Хай Бог заплатить за обід, що наївся дармоїд!», «Щоб вам пилося та їлось, та назавтра схотілось!» Форму побажань мають також прощання: «Щоб нам ще сто літ зустрічатись!», «Щоб нам добре жилося, щоб колосся велося!», «Щоб ви міряли гроші мискою, а діти колискою!», «Хай дім ваш біди минають, а вороги не знають» і більш традиційні на сьогодні «Доброї ночі!», «Щасливої дороги» та ін. Є сталі формули-побажання до певних нагод. Наприклад, з нагоди народження дитини («Щоб вона здорова росла на радість батькам», «Дай їй, Боже, добру долю, довгий вік ряст топтати»), батькам новонародженої дитини — «Дай вам, Боже, і внуків дочекались». Сталі словесні фрази використовують і в похоронному обряді як примовляння до покійника: «Хай йому земля буде пухом», «Нехай йому легко лежати, землю держати», «Нехай йому буде вічна пам'ять», «Нехай з Богом спочиває». Вітання, побажання, прощання великою мірою пов'язані із древніми жанрами, що будувалися на вірі у магічну дію слова. Так побажання перед розлукою «Скатертю дорога», тобто «Щасливої дороги, гладкого шляху» пов'язане із замовляннями і з ворожінням (кому випаде платок — тому їхати в дорогу), і з похороном (покійнику у труну кладуть полотно, що стелеться як дорога у потойбіччя). Тепер це колись серйозне побажання набуло негативного відтінку.

Велика кількість вітань та побажань носить гумористичний характер: «Бодай вас Бог любив, а мене молодіці!», «Віншую, віншую бо пироги чую!», «Жеби сь мав тільки дівок, як на решеті дірок!», з роси, і з води, і з усьої лободи!», «На здоров'я, на сто літ свині пасти!», «Щоб старі вороги рачки лазили, а молодим очі повилазили!»

Наступна група паремійних піджанрів теж пов'язана з вірою у магічність висловлювань, але у їх зворотну дію: здатність завдавати зло, шкоду, забрати добробут, спричинити хвороби чи навіть заподіяти смерть. Це — прокльони — своєрідні форми вираження почуття незадоволення, обурення, досади, гніву з висловленням побажання зла чи загибелі іншій людині. Вони перегукуються з заклинаннями — подібними формулами прокляття, якими супроводжуються ворожіння чи інші магічні маніпуляції. Переважна більшість прокльонів побудована на сталих кліше, що починаються словами «А щоб...», «Хай...», «Нехай...», «Бодай...»: «А щоб тебе перевернуло», «Бодай тебе нагла кров залила», «Бодай-ес мав як голий у терені», «Бодай йому три рази по сім біда була», «Бодай тобі добро поза кожне ребро!», «Щоб воно тобі боком вилізло», «Гнала би сі за тобою лиха доля», «Землі б ти наївся», «А щоб йому руки всохли», «Щоб йому заціпило» та ін. У них явно зафіксовані риси дохристиянського світогляду: «А щоб тебе Перун (грім) побив!» (варіанти «А Перун би ті ясний тріс!», «Шляк би ті ясний трафив!»). Згадуються й інші божества: «Цур (Сур) тобі й Пек!», «Ой лихо, ой Леле!», а також натяки на давні ритуальні обряди: «А щоб тебе грець в діжі спік», «Бодай тебе грець взяв» (грець співвідноситься з «жрець»), «Іди до дідька!», звичай: «Іди на всі чотири сторони» («Іди на штири вітри і п'ятий шум» — звичай виганяти людину за провину з племені без права повертатись назад). Подекуди зустрічаються й жартівливі погрози або доброзичливі побажання, висловлені у формі прокльонів: «А щоб тобі добро було!», «Бодай тобі сто літ жити!», «А щоб ви здорові були!». Ними може висловлюватися почуття захоплення, захвату якоюсь несподіванкою, приємною звісткою чи дією. Але у переважній більшості висловлювання прокляття сприймали дуже серйозно, як одне з найбільших можливих покарань.

Наприклад, в «Чорній раді» П. Куліша подається картина, як старі козаки виголошують прокльони зраднику-гетьману Брюховецькому: «І зараз первий, обернувшись, плюнув на свій слід да й каже: — Щоб же тебе побив несвітський сором, як ти нашу старість осоромив! І другий плюнув да й каже: — Щоб на тебе образи падали! І третій: — Щоб тебе пекло та морило! Щоб ти не знав ні вдень ні вночі покою! І четвертий: — Щоб тебе,

окаянного, земля не прийняла! І п'ятий: — Щоб ти на страшний суд не встав! І, вийшовши з радного колеса, забрали свої коні з чурами та й рушили до Низу».

Дуже наближеними до прокльонів є присяги — словесні формули, якими людина підтверджує правоту своїх слів із зазначенням, Що у разі обману чи невиконання обіцяного, лихо чи нещастя повинно впасти на неї: «Щоб мені під землю провалитись», «Щоб мені добра не було!», «Щоб я до ранку не дожив» та ін. Вони теж мають дуже давнє коріння і пов'язані з древніми ритуалами.

Із вірою в магічний вплив слова пов'язані й приказки-застереження — формули, якими один співрозмовник спиняє іншого (або й самого себе), щоб не сказати зайвого: «В добрий час сказати, а в лихий мовчати»; «Не згадуй проти ночі», «Не наврочи», «Мовчи, бо піч в хаті» та ін. Деякі з цих висловлювань супроводжують елементи магічних дій («Тричі плюнути через ліве плече», «Постукати по дереву» і т. п.). Дещо спорідненими є примовляння: «Нехай то буде межі нами», «Якби твої слова та й Богові в вуха» і т. п.

Окремий жанр пареміографії становлять прикмети — сталі вислови, в яких певні явища природи відповідно до зміни пір року пов'язуються з кліматичними чи погодними змінами, які впливають на наслідки хліборобської праці: «Грім гримить — буде хліб родить», «Два дощики у маю — певно бути врожаю». Такі прислів'я про пори року та місяця переважно вживаються у їх прямих значеннях, без підтексту чи надмірної художньої образності. Це спостереження за явищами природи і поради щодо господарської діяльності у відповідності з поміченими прикметами — своєрідна народна агрономія.

Деякі з них зосереджують увагу на зміні погоди без порад щодо господарювання: «Чайка сіда на воду — чекай доброї погоди», «Ластівки низько літають — дощ обіцяють». Не знаючи природних законів, люди не розуміли до кінця, чому певні причини викликають завжди ті ж наслідки, але спостерігали залежність між різними явищами, укладаючи ці спостереження у словесні формулювання, поради. Ці явища поступово прив'язувалися до дня, що запам'ятовувався (здебільшого якогось свята). Так поступово утворився народний календар — перелік прикмет на кожен день року і пов'язана з ним народна мудрість: «На Василя (14 січня) на деревах біло, то буде і в коморі мило», «На Юрія (5 травня) роса — не треба коням вівса», «Догодуй бджолу до Івана (7 липня), то нарядить тебе, як пана», «Минув Спас (19 серпня) — держи рукавиці про запас», «Прийшла Покрова (14 жовтня) — сиди, чумака, дома», «Міхал (21 листопада) білим конем приїхав» та ін. Народний календар мав практичне застосування і багато в чому впливав на господарську діяльність селян-хліборобів.

Усі названі вище жанрові різновиди паремій дуже давні; в них відбитий прадавній світогляд. Наступна група — більш сучасні словесні утворення, пов'язані з розвитком абстрактного мислення, ускладненістю мови. Найпоширенішими з них є народні порівняння. За будовою вони близькі до власне приказок як тип незамкненого кліше з основними ознаками — незакінченість думки, та властивість приєднуватись до різних фраз, збагачуючи їх змістом та колоритністю вислову. Порівняння — стійкі словесні формули, в яких одні предмети, явища або дії зіставляються з іншими предметами, явищами або діями на основі спільності, подібності, спорідненості. Класичне порівняння складається з трьох частин: 1) слово, яке несе відповідну ознаку, рідше — характеризує предмет, явище, дію; 2) порівняльне слово; 3) зчеплювальний сполучник: «працює як віл», «ласий, як кіт на сало», «ніс, як за сім гривень сокира», «сидить як на голках». Але можуть бути й інші, похідні формули, коли означу-вальна частина вживається в орудному відмінку без прийменника: «в'ється гадюкою» («в'ється як гадюка»), «крадеться вовком» («крадеться як вовк»). Порівняння є важливим засобом характеристики, у них закладена велика внутрішня експресія, різні відтінки значення.

Афоризми — короткі влучні оригінальні вислови, в яких узагальнена, глибока думка висловлена у стислій лаконічній формі, подеколи несподівано парадоксальній. Наприклад, «Біда розуму навчить». Афоризми будуються у формі філософських узагальнень, на їх розвиток в усній словесності вплинула книжна писемність.

Найскладнішими за образністю і найпарадоксальнішими за висловом є каламбури — сталі фрази, побудовані на зіставленні чи поєднанні несполучуваних, несумісних понять та явищ, що набуває форми нісенітниць. Вони вживаються здебільшого в сатиричному, іронічному контексті. Наприклад: «Ти йому про образи, а він тобі про гарбузи», «На городі бузина, а в Києві дядько», «Були вареники, та на вербу повтікали». Ними підкреслюються людські вади, гумористично передаються думки, коли хочуть висміяти когось за брехню («Обіцяє, як груші на вербі виростуть», «Як рак на дубі свисне»), безпідставні чутки («Чули, як говорили, що бачили, як їли»), надмірну наполегливість («Дайте пити, бо так хочу їсти, що не маю, де переночувати»). Цілий цикл становлять каламбури на означення рідні, свояцтва: Андрій бабці рідний Федір; Така рідня, як чорт козі дядько; Твоя бабка, моя бабка продавали разом ябка; Така рідня, як десята вода на киселі; Наші собаки їли, а ваші на них через пліт гавкали; та ін.

Можуть висловлюватися й інші невідповідності: нездійсненні бажання («Дай боже, нашому теляті вовка з'їсти»), спонукання чи виконання невідповідної дії: («Ви мовчіть, а ми будемо потакувати», «Вставай, бо вода горить», «На злість ворогам корову продам, щоб діти молока не пили», «Куплю хрону до лимону», «Не бійся собаки — хазяїн на прив'язі», «Не співаєш басом, то хоч басом дивись», «Або ви, тату, йдіть в ліс по дрова, а я буду вдома, або я буду вдома, а ви, тату, йдіть в ліс по дрова», «І в поле мене не беріть, і вдома мене не лишайте»), невідповідність ознаки чи якості («Наговорив сім мішків гречаної вовни», «Трошки гречки, трошки проса, трошки взута, трошки боса») та ін.

В пареміографії окремо виділяють групу діалогічних каламбурів чи стягнених анекдотів, які в лаконічній формі в кількох репліках передають комічну ситуацію. Як й інші каламбури, вони побудовані на мовних парадоксах чи використанні прийому невідповідності: «— А що вони роблять? — Пообідали та хліб їдять», «Дай молока. — Ще не здоїли бика», «Їдмо. — Та ще не запряжено. — Нічого, по дорозі запряжем», «— Сідай, бабо,

підвезу. — Нема часу, треба йти!», «— Який сьогодні празник? — Баба діда дразнить», «— Дівчат любиш? — Люблю. — А вони тебе? — І я їх». Усі ці фрази побудовані здебільшого на іронії, а не гуморі, і використовуються у розмові, щоб підкреслити якусь одну рису характеру чи дію, і цим відрізняються від анекдотів, основне призначення яких просто розсмішити слухачів.

Дехто з дослідників до пареміографії відносить казкові зачини і кінцівки. Така думка є слушною, бо у народному мовленні побутує велика кількість формул із казкового епосу, але зараз важко сказати, який жанр первинний, а який похідний (чи вони перейшли із казок в приказки, чи навпаки; цікавим тут є також лексична та етимологічна спорідненість назв жанрів). До таких приказок належать казкові зачини: «Було то за царя Гороха, як людей було троха», «За царя Хмеля, як людей була жменя», «За царя Панька, як земля була тонка: пальцем землею проб'єш та й води сі нап'єш», «За тридев'ять земель», «В тридев'ятому царстві, тридев'ятому государстве та ін; кінцівки: «Тобі казка, а мені — бубликів в'язка», «І я там був, мед-вино пив, по бороді текло, та в роті не було», «Наша казка гарна, нова, починаймо її знову»; казкові кліше (медіальні формули): «Ні в казці сказати, ні пером описати», «Скоро казка мовиться та нескоро діло робиться» та ін.

Окремі жанрові різновиди паремій складають дитячі примовки, скоромовки, дражнилки. Вони виникли на тому етапі розвитку народної творчості, коли вона втрачала суто утилітарне призначення, почала виконувати естетичну та виховну функції, а у дитячому фольклорі набула рис гри, забавки.

Загадки — це короткі твори, в основі яких лежить дотепне метафоричне запитання, що передбачає відповідь на нього. Щоб знайти відповідь — відгадку, потрібно вміти зіставляти життєві явища на основі їх спорідненості чи подібності за певними ознаками, рисами, характеристиками. Звідси і назва «загадка» від «гадка» — думка, «гадати» — думати, мислити.

Специфіка загадок полягає в тому, що в них у завуальованій алегоричній формі зашифровано якийсь предмет чи явище і треба відшукати його первісне значення. Тому деякі учені, аналізуючи художню форму загадок, твердять, що «кожна загадка композиційно — одночленний паралелізм, другим членом якого є відгадка».

Походження загадок дуже давнє. Їхні витoki сягають у міфологічну добу, коли в основі вірувань лежали анімістичні уявлення і тотемічні погляди. Тоді утворилася певна система заборон — табу, серед яких були і словесні табу, пов'язані з вірою в магичне значення висловлювань. Так, наприклад, за певних умов не можна було називати імена божеств чи духовних істот (щоб вони не з'явилися, почувши своє ім'я), і на їх означення вживались описові формули: «Той, що пускає стріли» (Перун), «Той, що живе в лісі» (Дух лісу) і т. п. До сьогодні подібний прийом використовується в народі, наприклад: «Той, кого не згадують опівночі» (чорт).

Первісно іносказання мало утилітарне значення — вплинути на докiлля, світ, щоб запобігти стихійним явищам природи, задобрити духів чи обдурити їх. Наприклад, мисливці, відправляючись на полювання, не називали звірів справжніми іменами, а вживали вигадані назви, щоб таким чином приховати свої наміри, «ввести в оману» духів і «притупити пильність» звірів. Метафорична мова використовувалась при заручинах (куниця, мисливець, сліди і т. п.), що мало забезпечити добрий хід і вирішення справи сватання. Цей прийом зустрічається і в замовляннях, де словесно-образні формули є символами певних конкретних реалій.

Табу трансформувались, як уже не раз підкреслювалось, у ряд пізніших жанрів. На основі первісної магії, замовлянь, виникли повір'я, а магичні формули стали основою загадок, в основі яких, на думку О. Потебні, також була первісна народна поетична символіка. Саме тому цей жанр (зокрема ті твори, що відбивають давні уявлення, риси праслов'янського світогляду) дуже стійкий за формою. Він майже не змінюється, оскільки важко трансформувати закладений в ньому пласт давньоміфологічної свідомості (що тепер перемістився у підсвідомість і проявляється у архетипності національного мислення).

Класифікація загадок

Однією з перших логічно несуперечливих і науково вмотивованих класифікацій, що не втратила свого значення і в наш час, була запропонована І. Франком у праці «Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних». Аналізуючи первісний слов'янський світогляд, побудований на ідеалізації і персоніфікації сил і явищ природи, та давні релігійні вірування (анімізм, зооморфізм і антропоморфізм), Франко кладе їх в основу класифікації загадок як одного з найдавніших жанрів.

Першою за походженням дослідник вважає групу загадок, які називає анімістичними. До них зараховує твори, в яких неживі предмети, сили і явища природи представлені як живі істоти, тобто персоніфіковані чи одухотворені. Найдавнішими вважає ті з них, що тотожні чи суголосні зі старовинними праслов'янськими міфами про світобудову, походження світу, божеств, пов'язаних з природними явищами. Наприклад, уявлення, що небо — батько, а земля — мати, знайшло відображення в загадках, типу «Тато високий, мама широка, син кучерявий, невістка сліпа» (Небо, земля, вода, ніч). Ремінісценцією міфів є загадки на зразок «Сидить півень на вербі, пустив коси до землі» (Небо, сонце, дощ), де небо зображене як світове дерево (елемент всіх євразійських міфологічних систем), а сонце — птах на ньому. Подібною трансформацією міфу є зображення сонця як золотого коня (що перегукується з міфом про золоту небесну колісницю). Поклоніння одухотвореним силам природи і деякі табу на їхні імена синтезувались у загадках про сонце як панну із золотими косами, що спадають на землю (проміння); та зорю ранню чи вечірню у вигляді дівчини, богині, що плакала або загубила ключі: «Зоря-зоряниця, красная дівця, до церкви ходила, ключі загубила, місяць побачив, сонце скрало». Тут, як і в багатьох текстах календарної обрядовості, ключами зорі названа роса; те, що сонце скрадає ключі означає, що воно бере владу над світлом і днем.

Подібними є загадки про місяць в образі князя або пастуха: «Черета незлічена, толока незміряна, пастух ненайманий». Зорі, які заховались за хмари, уявлялись украденими чи втраченими вівцями.

У багатьох загадках елементи астрального культу поєднані з елементами інших культів, зокрема із культами вогню, домашнього вогнища, печі, хліба. Так, у загадці «Повна піч паляниць, посередині книш» маються на увазі зірки і місяць; небо та сонце нерідко порівнюються із піччю та хлібом: «За лісом за пралісом золота діжа кисне» або «За лісом червона діжа сходить».

Такі загадки, де сили природи зображені у вигляді звірів, становлять другу, дещо пізнішу групу, яку Франко називав зооморфічною. У зооморфічних загадках зафіксовані тотемічні вірування слов'ян і елементи поклоніння тваринам-тотемам. Найвиразніші з них ті, в основі яких лежить поклоніння корові, волу, бику: «Чорна корова всіх людей поборолла, а білий віл всіх людей на ноги підвів» (ніч і день). Подібні образи зустрічаються у грецьких міфах (білі воли Гіперіона — сонця) та в індійських віруваннях, що говорить про спільне індоєвропейське тло. Це стосується й образів хмар у вигляді овець: «Сиві барани все поле залягли»; вітру в подібі коня: «Що біжить без повода?» а також інших явищ — вогню, води, грому, місяця, снігу, дощу, веселки та ін.

Значна група загадок, пов'язана з культом птахів: червоного півня, що асоціюється з вогнем — «Сидить півень на осипі, підняв догори косиці» (Вогонь і дим); золоті квочки з курчатами — «За горами, за лісами золота квочка золоті курятка водить» (Місяць і зорі); чорного птаха — ночі; білого птаха — снігу; сивого птаха — диму та ін. Франко наголошує на такому цікавому і недругорядному факті, що символами явищ природи служать майже виключно домашні тварини та птиця (за винятком кількох загадок, де звірі нечітко означені), тому що «звірі, з котрими чоловік найближче живе, котрих вдачу найліпше знає, і котрі zarazом, як нас поучає порівнююча історія первісних релігій, займали найбільше місце в первісному культі звірів (зоолатрії), спільним в більшому або меншому розмірі всім народам на певному ступені розвитку духовного».

До третьої групи належать антропоморфічні загадки, тобто такі, де явища природи і реалії дійсності порівнюються з людьми і людськими взаєминами. Наприклад, сонце — пан, місяць — пастух-наймит; вітер — злодій; місяць — чумах, зорі — воли; замок — сторож та ін. Вони теж успадкували анімістичні риси, але, вказуючи на певні суспільні відносини і явища, є витвором більш сучасним і віддаленим від первісної міфології.

Детально зупиняючись на аналізі цих трьох груп, Франко зазначав, що всі інші загадки є «штучнішими», бо витворені народною уявою і фантазією, а тому є цікавими з точки зору фразеології і мови, а не світогляду чи змісту, закладеного в них. Їх можна умовно об'єднати у ще одну групу загадок, в яких явища чи предмети порівнюються з іншими явищами чи предметами. Наприклад, сніг — скатерть, ніч — покривало, веселка — міст, зорі — цвяхи, блискавка — коса та ін.

Інші класифікації загадок у переважній більшості побудовані на основі тематичного, а не історичного принципу. Так, І.П. Березовський виділяв такі тематичні групи: Природа (Небо. Земля. Явища природи. Рослинний світ. Тваринний світ); Людина (Фізична природа людини: будова тіла, життя і смерть. Матеріальне життя людини: їжа, одяг, взуття, речі домашнього вжитку); Трудова діяльність людини (Освіта. Музика. Звичаї та обряди. Абстрактні, загальні, умовні та зібрані поняття. Головоломки, шаради та різноманітні запитання); Різні. Включена група «Різні» вказує, що можна виділити й інші тематичні групи та підгрупи.

Поетика жанру загадок в основному характеризується загально-фольклорними рисами. Як уже зазначалось, найчастіше вони побудовані на основі метафори, метонімії чи розгорнутого паралелізму; основні механізми — персоніфікація, алегорія та іносказання. У мові загадок вживаються традиційні сталі епітети («Густий ліс, чисте поле», Волосся, лоб). Засобом зображення неметафоричних загадок часто є порівняння («Білий, як пір'їна, холодний, як крижина», Сніг). Використовуються гіперболи («Ревнув віл на сто гір, на тисячу городів», Грім), тавтологічні вислови («Мур мурований, склеп склепований», «Бігунці біжать, реву́нці реву́ть»). Для позначення певних предметів вибираються власні назви, найчастіше людські імена (кінь — Федько, півень — Гришко). Часто вони вживаються з метою римування чи ритмізації («Сидить Пахом на коні верхом», Окуляри; «Сидить Марушка в семи козушках, хто її роздягає, той сльози проливає», Цибуля). Ритміка загадок нерідко підкреслюється алітерацією («За лісом, за пралісом, за розсохачем бив бук бука буковим бичем», Довбня, клин, колода) чи звуконаслідуванням («Соломон, согодан, согоди́ца, соброді́ца, а зуб кланц», Замок і ключ). У цьому прикладі зустрічається ще один поширений в загадках прийом — неологізми, утворені на основі звукових (таракотинський чи іржинський — про замок) чи образних асоціацій («Чотири чотирнички, п'ятий Мака́рчик», Пальці). Багато загадок побудовано на запереченні чи заперечному паралелізмі. «Кинув не палку, пиймав не галку, скубу не пір'я, їм не м'ясо», Риба.

У віршованих загадках використовуються прийоми, властиві народній ліриці: римування, метричність, співзвучність, паронімія та ін. Поширені також народнопоетичні символи: У вінку зеленолистім, У червоному намисті Видивляється у воду На свою хорошу вроду. (Калина)